

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 29 (32)

Київ 2011

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/11 від 25 серпня 2011 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностай, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2010 рік. Висвітлюючи досягнення в галузі методології і теорії соціальної психології, автори охоплюють широке коло проблем – від інтимно-особистісної сфери людських стосунків до рефлексивних основ медіапсихології. Значну увагу приділено етнічній психології, зокрема мовним аспектам існування спільнот. Обговорюються питання особистісного самоконструювання та міжособових стосунків, психології групового суб'єкта. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень процесів спілкування. Розглянуто психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. До збірника включено також опис нових дослідницьких методик, аналіз сучасних соціально-психологічних технологій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2011

ТЕРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Л. А. Найдьонова

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РЕФЛЕКСИВНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ МЕДІАПСИХОЛОГІЇ

Статтю присвячено аналізу принципів засад побудови медіа-психології як новітньої соціально-психологічної галузі, спрямованої на забезпечення масової гуманістично зорієнтованої практики медіаосвіти. Уводяться два принципи: спільної концептуальної території та складного когнітивного ландшафту, розкриваються їх змістові складові, наводяться приклади суперечностей з актуального медійного контексту.

Ключові слова: медіапсихологія, медіаосвіта, рефлексивна методологія.

Статья посвящена анализу принципиальных оснований построения медиапсихологии как новейшей социально-психологической отрасли, направленной на обеспечение массовой гуманистически ориентированной практики медиаобразования. Вводятся два принципа: общей концептуальной территории и сложного когнитивного ландшафта, раскрываются их содержательные составляющие, приводятся примеры противоречий из актуального медийного контекста.

Ключевые слова: медиапсихология, медиаобразование, рефлексивная методология.

The article is devoted to the principles of media psychology as new social psychological branch, directed on the improving of the humanistic mass media educational practice. Two principles are introduced: common conceptual territory and complex cognitive landscape, their content is described, examples of contradictions are proposed from actual media context.

Key words: mediapsychology, mediaeducation, reflexive methodology.

Проблема. Розбудова новітньої галузі соціально-психологічного знання – медіапсихології – потребує окреслення принципів теоретико-методологічних засад, на які спиратимуться подальші дослідження. Медіапсихологія – це галузь, спрямована на забезпечення фундаментальними знаннями масової гуманістично зорієнтованої практики медіаосвіти, що визначає її принципову міждисциплінарність, необхідність бути посередником між спільнотами педагогічного дискурсу, дискурсу соціальних комунікацій, інформаційно-комунікаційних тех-

нологій у відображенні психологічних аспектів взаємодії людини із сучасним інформаційним простором.

Основна проблема, яку потрібно було розв'язати для створення теоретико-методологічного фундаменту нової міждисциплінарної галузі, – це подолати суперечність між наявним обсягом інформації і прегнантним форматом викладення результатів, що дало б змогу запобігти когнітивному перевантаженню.

Мета статті: окреслити проект нової галузі на рефлексивних принципах організації знання.

Спробуємо використати популярний у наш час прийом структування матеріалу за допомогою метафор, що дають змогу в стислій формі донести збагачену асоціаціями думку. Пропонуємо за назви перших двох принципів метафори “концептуальна територія” і “когнітивний ландшафт”. Останній, третій, принцип має найменш метафоричну назву – “мультиметодне вимірювання”, що повертає нас до первинної, позитивістської, інтенції психологічної науки, яку не варто втрачати з огляду на існуючі в полі міждисциплінарної взаємодії очікування фахівців інших галузей від психологів. Розрив між тими проблемами, які фундаментально вивчають психологи, і очікуваннями практичної вигоди від створюваних ними знань потребує спеціальної “упаковувальної” роботи, певної трансляції знань у формат вимірювання.

Перший принцип – “спільної концептуальної території” – стосується уявлень про побудову поля сучасного знання як певного ментального простору, або території, яку поділяють різні спільноти. Причому слово “поділяють” може містити два смисли: перший – розділяють між собою, виокремлюючи межі, завдяки яким відбувається спеціалізація (кожен працює на своїй території, не заходячи на територію сусіда); другий – поділяють спільно як певну ідею, прихильником якої є (я згоден, значить я поділяю, а значить, кожен живе на цій території як спільному сумісному базисі). На нашу думку, сучасна наука все більше потребує концептуальних зв'язків у знаннях за другим способом, характерним для розвитку спільноти з її громадським, спільним простором буття. Концептуальний простір, який не просто відображає незалежно від нього існуючу соціальну реальність, а конструє, розбудовує, змінює її, усе більше набуває рис громадського ресурсу, або спільного блага [1]. Це значить, що концепції можуть використовуватися не тільки науковими елітами – спільнотами, обмеженими власним, окремим високим статусом, причому з чіткими галузевими кордонами, закріпленими владними повноваженнями певних суспільних забюрократизованих інститутів. Сучасне знання дієве завдяки своїй егалітарності (доступності широким масам), які теж користуються спільною концептуальною тери-

торією, поділяючи й усотуючи з неї певну частину концептуальних побудов. При цьому, зрозуміло, за “масою” закріплюються суб’єктні складові авторства, активності, розумності (див. популярну концепцію “смартмобс” – розумних натовпів як соціальної революції в епоху прямого доступу, запропоновану Говардом Рейнольдом [2]).

Концептуальна територія медіапсихології принципово будується за другим способом, поділяючи й “населюючи” спільно з іншими науками сумісний простір знань. Будучи однозначно міжгалузевим знанням, яким послуговуються і фахівці із соціальних комунікацій (бо без нього неможливо бути ефективним у своїй роботі), медіапсихологічне знання належить також і до психології, яка поєднує ці концепції з іншими знаннями про психіку людини. Бюрократичні способи інституціалізації концептуальної території медіапсихології стають малоадекватними через більшу складність і полі-інтерпретованість її знання. Більш дієвим видається формування громади, що опікується цим концептуальним простором науки і практики, адже громада має більший потенціал протистояння когнітивному перевантаженню і може спільно відображати складнішу реальність, ніж та, яка досяжна окремому індивідуальному суб’єктові. Така громадська принципово діалогічна концептуальна територія медіапсихології вимагає від науковців поєднання в собі і “келії” (території усамітнення, необхідної для особистої рефлексії), і “поля” (території творчості у практиці дієвої взаємодії медіа і нових мас).

Медіапсихологія – це галузь рефлексії, метапізнання, яке надбудується над тим пошуком, який триває в практиці виробництва медіаформатів, медіаефектів, медіавпливів. Напрацьовані в межах виокремлених концептуальних територій, ці знання мають бути перетворені в спільний громадський концептуальний ресурс.

Найсуттєвішою соціальною силою, яка представляє широкі маси, є *освітянська громада*. Функції освітянської громади в сучасну добу інформаційної доступності теж змінюються. Навіть за умови появи цифрової нерівності (деякі люди не отримують доступу до комп’ютерних технологій) тенденції легкого доступу до інформації змінюють вимоги до освітянської спільноти.

Можливо, ми ще не встигли усвідомити, як насправді вже змінилися, але цей процес триває. Освітянська громада є посередником формування того концептуального простору, в якому відбуваються подальші особисті перетворення. Саме тому і медіакультура мислиться як продукт і водночас умова взаємодії суб’єктів інформаційного простору. При цьому на відміну від наявних підходів у запропонованому нами соціально-психологічному як суб’єкти розглядаються не лише медіавиробник і споживач, а й медіаосвітянин (медіапедагог) як моде-

ратор їхньої взаємодії. Це дає підстави розглядати медіаосвіту як невід'ємну частину сучасних масових інформаційних процесів. Якщо раніше вчитель був радше транслятором адаптованих знань (а це передбачало формування в учнів насамперед когнітивних здібностей, необхідних для засвоєння знань), то сьогодні нова функція модератора передбачає інші пріоритети. Учителя треба готувати як модератора взаємодії дитини з інформаційним простором. Саме вчитель опосередковує взаємодію, яка відбувається, присутній у ситуації цієї взаємодії, допомагає організувати, зорієнтуватись, фасилітує (полегшує) взаємодію в разі потреби й утримує її в певних межах. Фактично, головна функція вчителя в забезпеченні розвитку дитини, формуванні її когнітивного апарату, за допомогою якого людина розв'язує свої життєві завдання, у тому числі пов'язані з емоційним і соціальним інтелектом, зберігається, але виконується на новому рівні й іншими методами.

Мусимо визнати, що дитина перебуває у самостійному плаванні в океані інформації, учитель – це маяк, який указує напрям. А в певний час він має стати і лоцманом, щоб допомогти розпізнати і подолати небезпеки на шляху, і компасом, який дає змогу орієнтуватися в тумані, коли маяка не видно, і картою, яка допомагає попередньо визначити маршрут і краще усвідомити мету. Медіаосвіта перетворюється в забезпечення оснащення для самостійної подорожі протягом усього подальшого життя (і самоосвіта, і безперервна освіта базуються сьогодні на ефективності взаємодії особистості з медіа).

Тут важливими є такі груп-рефлексивні [3] компетентності вчителя, як уміння працювати з “багатоповерховими”, різносуб'єктивними і різношаровими реальностями, уміння відділяти особливості оформлення дискурсу від позицій суб'єктів у діалозі щодо проблеми, уміння будувати комунікативні мости через створення метадискурсу, здатність перетворювати антагонізми в спільний ресурс розмаїття, уміння реалізовувати лідерство в комунікації, не порушуючи паритетності суб'єктів, тощо.

Багатоповерховість реальності – це наслідок плюралізму думання, коли визнається правдивість різних інтерпретацій, вони співіснують і кожна має право на існування як відповідна реальності. Для ілюстрації можна взяти будь-який приклад із політичної сфери життя суспільства. Обрання Президентом України людини з кримінальним минулим. На одному поверсі є результат голосування, на другому – довіра до підрахунку голосів, на третьому – розклад економічних сил і боротьба грошей, є ще боротьба міждержавна і т. ін. На “символічно-му” поверсі – інші суперечливі месиджі: про неостаточність ярлика “зек”, який можна подолати і досягти найвищих посад, – або про символ криміналізації суспільства, оскільки раз Президентові можна, то

чому я не маю права, і т. ін. До багатоповерховості реальності також потрібно відносити перетворення і в часовій перспективі, які називають парадоксом прогнозувальника: те, що виглядає як благо в найближчій перспективі, у віддаленій перетворюється на свою протилежність.

Візьмімо для прикладу ціну на газ. З одного боку, що вища ціна, то гірше почувається економіка країни (металургійна, хімічна промисловості як головні споживачі природного газу, що перебувають, до речі, у приватній власності). Якщо зростатиме ціна газу, цей бізнес може втратити значну частину прибутків. Але з другого боку, це примушує шукати інші, менш енергоємні, шляхи, модернізувати виробництво. Адже сьогодні Україна споживає у 20 разів більше газу, ніж уся Європа разом. Давно пора перебудовуватись, але стимулу немає, поки ціна на газ прийнятна для бізнесу.

На іншому поверсі розгортається дискурс споживачів природного газу, і в ім'я їхніх інтересів нібито приймаються рішення, що в перспективі, навіть середній (10-20 років), уже будуть не на користь країні, адже знищать стимул модернізації. Проте ці 10 років теж треба прожити. Відкладання життя (потерпімо, щоб нашим дітям жилося краще) – це міфологема, яка довго експлуатувалася радянською пропагандою і не спрацьовує. Споживацьке суспільство не історичне, воно живе “тут і тепер”, культивує ілюзорні бажання “все і відразу”.

Ми взяли ці приклади не для того, щоб зробити в межах однієї статті вичерпний аналіз, а тільки для ілюстрації багатшаровості реальності, в якій живемо. Різні частини нашого суспільства живуть у різних реальностях: хтось і досі живе у фантомному Радянському Союзі, захищаючи цінності неіснуючої держави, ігноруючи історичні викриття. Хтось прагне багатства і грошей, вважаючи інших невдахами, а хтось вважає, що мати великі гроші – ознака аморальності незалежно від того, як вони тобі дісталися і які вчинки ти здійснюєш. Як жити разом, будучи такими різними?

Напрацьованих механізмів суспільної злагоди немає, батьки жили в інших умовах і не мають що передати дітям як конструктивний габітус. Медіа проявляють і загострюють ці явища. Тому медіапсихологія має будуватися як спільна концептуальна територія; потрібно сконструювати метамову і систему понять, яка буде здатною відобразити складну реальність (завдання для рефлексії) і стати інструментом розв'язання тих суперечностей, які є антагоністичними в розірваних системах дискурсів.

Отже, принцип “спільної концептуальної території” розкривається через три змістові складові:

- **міждисциплінарність**, яка постулює створення поля інтерсвідомості, потрібного для розуміння медіапсихологічних феноменів, які існують як саме такі полісуб'єктні сутності;

- **діалогічність дискурсу**, що передбачає побудову балансу інтерпретацій, зсув “гравітаційного поля” медіапсихологічного мислення саме до інтерпретацій (у цій реальності не існує чистих, звільнених від суб'єкта фактів, інтерпретації різні і суперечливі, тому має бути забезпечено баланс між цими сторонами реальності);

- **контекстуальність**: інтерпретації дослідника мають враховувати не тільки розмаїття смислів, що вкладають у факти учасники подій (наприклад, оператори соціальних комунікацій або суб'єкти освітніх інновацій), але й залежність власне дослідницької позиції від її вбудованості в різні життєві контексти або спільноти, до яких належить науковець. Контекстна вбудованість спирається на думку П. Бурдьє про те, що дослідник вписаний у соціальне поле зі специфічними стосунками конкуренції і владними умовами, які породжують певний габітус, тобто патерни диспозицій, або зразки ставлень до дії серед інших учасників, також належних до цього поля (цит. за: [4]).

Рефлексивна методологія згідно з принципом спільної концептуальної території полягає в постійному оцінюванні відносин між знанням і шляхами вироблення цих знань з урахуванням різнорідних елементів (лінгвістичних, соціальних, політичних, смислових, теоретичних і повсякденних), залежно від системи взаємодії яких емпіричний матеріал дослідження конструюється, інтерпретується і виписується для подальшого представлення (внесення в інформаційний простір).

Принцип “складного когнітивного ландшафту”. Для подальшого розгляду ми використовуватимемо метафору когнітивного ландшафту. Зауважимо, що в наміри нашої подальшої роботи (яка виходить за межі цієї статті) входить допрацювання термінів “концептуальна територія” і “когнітивний ландшафт” як понять, а не лише метафор. Ми аргументуємо, що світова наукова спільнота користується цими поняттями як методологемами для побудови знань і виконання наукознавчих завдань. Але оскільки цю роботу ми ще не завершили, нинішній статус використовуваних протопонять – метафори.

Метафора когнітивного ландшафту використовується нами для позначення всієї сукупності когнітивних і, наголосимо, метакогнітивних здатностей людини, необхідних для життя в інформаційному суспільстві, інноваційного всотування (моніторингу, трансферу, генерації, експлуатації) знань. При цьому йдеться не тільки і не стільки про людину як окремого індивіда чи особистість, а про людські спільноти, у які вбудоване наше життя. Співвідношення когнітивної системи особистості і когнітивних систем інших людей, з якими вона вступає у

взаємодію в мережі міжособових стосунків у певних спільнотах, і складає особливості когнітивного ландшафту.

Ландшафт як георгафічне поняття позначає цілісність, визначену сталим співвідношенням елементів. У мистецькознавчій традиції, яку використовує постмодерністська філософія, ландшафт конститує багатомірність структур буття і людського мислення, задає рамки знання для функціонування поєднаних словоформ (простір, поверхня, глибина). У психотерапії метаформа ландшафту означає загальні рамки означення життєвого простору людини, який вміщує найрізномірніші елементи [1].

Когнітивний ландшафт – поняття, яке дає можливість означити особливості когнітивної взаємодії людей у їхній спільності (те, що збігається в побудові когнітивного простору побудови понятійних апаратів) та відмінності (індивідуально-типологічні зумовленості, інформаційні метаболізми, когнітивні стилі, стратегії творчості, саморегуляції, взаємодії тощо). Когнітивний ландшафт уміщує в собі і нормативні регулювання, і рефлексивні механізми самоуправління. У когнітивному ландшафті медіапсихологічного знання все більшої ваги набувають метакогнітивні аспекти, які на сьогодні становлять один із найперспективніших напрямів дослідження. На нашу думку, введення поняття з таким широким логічним обсягом дає багато ступенів свободи у формуванні стратегій подальшого дослідження тих зв'язків, які раніше не могли бути проаналізовані внаслідок надмірної редукції складності сучасного світу [3].

Медіапсихологія, перебуваючи на перетині взаємодії різних фахових спільнот, може окреслити власну концептуальну територію саме завдяки таким сучасним методологічним багаторівневим поняттям-метафорам, як когнітивний ландшафт. Вважають, що метафоричне мислення, як здатність до одночасного усвідомлення чогось на декількох рівнях символічної діяльності, є неодмінною складовою практичної психологічної роботи. Медіа як індустрія опосередкування суспільної взаємодії завжди оперувала у своїй діяльності саме метафорами. Для адекватної роботи із знаннями такого типу необхідно в науковому дискурсі не відокремлюватися від метафор, нібито “очищаючи” науку, а будувати рефлексивну метамову, яка поєднувала б ці різні типи дискурсу в одному форматі, будувати новий порядок дискурсу медіапсихологічної спільноти. Цю статтю можна розглядати як своєрідний дискурсивний експеримент, метою якого є окреслення проекту нової психологічної галузі.

Іще один приклад, який стосується протистояння дискурсів на полі дитячих медіа, зокрема дитячого телебачення. Позиція перша: дитячі передачі не можуть містити рекламу, адже технології впливу, що використовуються у її виготовленні, згубні для несформованої ди-

тячої психіки. Ті зразки поведінки, які дитина засвоює в ранньому віці, зазвичай залишаються з нею на все життя, причому в малодоступній для усвідомлення і корекції формі – людина нездатна самостійно поставитися до них критично, потребує допомоги в подоланні наслідків, і це можна зробити лише іншими технологіями, природних механізмів (дружніх бесід, емоційного тепла тощо) виявляється недостатньо.

Позиція друга: усі працівники медіабізнесу відчувають тиск ринкових законів конкуренції. Будучи індустрією, сучасні медіа мають заробляти їхнім власником гроші (а ще бажаніше – надприбутки). Якщо ця команда творців медіапродукту не справиться із завданням заробляння грошей – її замінять на іншу. Головним способом отримання прибутку є реклама. У дитячих програмах її розміщувати (згідно із законодавством) не можна, значить, це втрачений для бізнесу час. Його потрібно зменшувати, а ще краще було б його взагалі не мати. Унаслідок цього практично всі комерційні канали мають дуже мало дитячих програм (тут навіть ще не йдеться про їхню якість), закривають існуючі, зсувають дитячі програми на найменш продуктивний для реклами час, не звертаючи увагу на те, що й дітям незручно дивитися передачі о 5 годині ранку і т. ін. Спостереження за дискусіями, які точаться між представниками цих позицій під час вироблення перспектив медіаполітики, наприклад, показують, що розрив дискурсів перетворюється на непримириму війну. Одні не бажають слухати аргументи про вигоду (ви і так отримуєте надприбутки, подумайте про дітей, чиніть морально), інші закривають вуха на заклики до моральності (ми якісно робимо те, що люди дивляться, – маса цього бажає; ми комерційні – хай це роблять державні ЗМІ; добре, ми будемо більше робити дитячих програм, але тоді хай у них буде реклама). Схоже на “ти винен уже тим, що я нещасний” або “подивися на себе, сам такий”. А діти виростають.

Телебачення втрачає свою аудиторію – там нічого дивитись, особливо підліткам (із мультиків виросли, а дорослі бандитські серіали – набридли). Перейшовши в інтернет, підліткова аудиторія може, виросши, і не повернутися до телебачення. А втім, для дітей наші національні канали загалом у вихідні дні пропонують національної продукції близько 4,5 годин (на два дні, разом на всі канали, враховуючи передачі власного виробництва, де основу становлять різні мультики) – це дані державного моніторингу виконання ліцензійних зобов'язань. Разом з тим дані нашого моніторингу показують, що учнів, які дивляться у вихідні телебачення більше ніж 5 годин на день, – понад 13%. Питання – що дивляться підлітки? Звичайно, відповідь – продукцію, яка жодним чином не розрахована на дитяче сприймання.

Серед дорослих таких “важких” телеспоживачів, що витрачають більше 5 годин вихідного дня на телевізор, – чверть усього населення. Опитування, проведене серед батьків (О. Л. Вознесенська, О. Є. Голу-

бева), показує, що маленькі діти, як правило, є фоновими споживачами дорослої медіапродукції, яку дивляться батьки (у тому числі й рекламних пауз). Батькам потрібно ставати медіаграмотними, принаймні бути поінформованими щодо наслідків медіавпливів, пам'ятати, що навіть у часи плюралізму думок не буває плюралізму відповідальності.

За найширше поняття, за допомогою якого ми намагалися окреслити концептуальну територію медіапсихології, було обрано поняття медіакультури. Воно має потужний потенціал інтегрування знахідок, зроблених у різних галузях медіапрактики і теорії, комунікації і маркетингу, мистецтва і культурології, філософії і педагогіки. Медіакультура пов'язує медіапсихологію і практику медіаосвіти, базову соціально-психологічну концепцію медіакультури, яка, на наш погляд, розв'язує наявні термінологічні суперечності.

Отже, принцип “складного когнітивного ландшафту” теж може бути розкрито через три змістові складові:

- рівні щільності невизначеності дискурсивних полів і позицій суб'єктів: метафора щільності використана для розрізнення невизначеності, яку мають враховувати наші теоретичні побудови – від найнижчого рівня “тверде” до рівня “порожнє” на іншому полюсі, з проміжними рівнями “м'якого” (залежне від свідомих стосунків суб'єктів) і “туманного” (залежне від несвідомих стосунків суб'єктів);

- діапазони різноманітності, які описуються цілою низкою категорій: від змісту (факти й інтерпретації) до когнітивних стилів, стратегій, жанрів, фольклору тощо;

- різні складові цілісної процесуальності породження (адсорбції) інформації: від виклику (створення вакууму, в якому має виникнути інформація) до експлуатації (конвертації інформації в іншу форму ресурсів міжлюдської взаємодії – гроші, статус, послуги, стосунки).

Виходячи з узагальнення досягнень психології менеджменту знань, запропоновано процесуальну (інноваційно-адсорбційну) модель медіакультури школяра, яка охоплює повний цикл його взаємодії з інформаційним простором: від інформаційного виклику, який може приходити, усотуватись із медіа через пошук, через подальші інтеграцію і засвоєння, генерацію й обмін, до послуговування, експлуатації знайдених чи новостворених знань. У цьому циклі підкреслюється продуктивний характер взаємодії школяра з медіапростором, що визначає особливості медіаосвітнього процесу, якого потребує сьогодні Україна.

У діалогічній побудові сучасного знання важливою є зорієнтованість на дієвість практичного використання знань, врахування суб'єкта-споживача, конструювання таких концепцій, які могли б використовуватися діячами, змінювати їхній світогляд, уявлення про світ і нас у ньому, а відповідно змінювали б і сам світ. Так, ключову роль в оцінюванні медіакультури відіграє визначення особливостей взаємодії

особистості з медіавіртуальністю, яка сьогодні має великий вплив на когнітивний ландшафт нового покоління.

Виокремлено п'ять соціально-психологічних вимірів і відповідно запропоновано систему індикаторів медіавіртуальності, які охоплюють контекстуальність, реалістичність, інтерактивність, керованість і ресурсність взаємодії особистості з медіапростором. Саме в цих вимірах взаємодії дитини з медіавіртуальністю медіаосвітянин має докласти свої зусилля, впливати на розвиток медіакультури особистості учня. Це має здійснюватися у творчому, продуктивному процесі взаємодії і учня, й учителя з медіапростором, результати якого використовуються в реальному спілкуванні, навчально-дослідницькій та громадській роботі учнів та студентів.

Позначаючи концептуальну територію і когнітивний ландшафт медіапсихології, ми створюємо, на нашу думку, методологічні засади розв'язання тих трьох проблем, які заважають формуванню медіапсихології на сучасному етапі. Сформулював їх відомий британський медіапсихолог Девід Жілез в автобіографічній статті “Чому я вивчаю медіапсихологію” (2001 р.) [5]. Перша суперечність – між швидкими змінами медіа і часом, потрібним для проведення дослідження. Друга проблема стосується багатоплановості медіапсихологічного знання і його розпорошеності між іншими галузями (від педагогіки до маркетингу), натомість пора вибудовувати професійну ідентичність медіапсихологів. Третя проблема – хибне звуження медіапсихології до основ презентації психолога в медіапросторі. Це потрібно, але не можна лише цим обмежуватись.

Передмовою до формулювання третього принципу є аналіз тих очікувань, які існують у середовищі суб'єктів, що мають свої інтереси в медіапросторі (і медіавиробники, і медіаспоживачі). Від психологів очікується експертна позиція у форматі: “цього не робіть, буде погано (або це робіть, буде добре) тому-то”. Цей формат дискурсу передбачає чіткість, однозначність і аргументованість твердження. Стан розвитку науки і стан досліджуваної реальності не сприяють очікуваному формату знання. Часто, якщо психолог підкоряється очікуваному формату, він потрапляє в хибні дискредитаційні або й навіть смішні ситуації, виглядає щонайменше як дивак. Тому першою стратегією медіапсихолога у взаємодії із споживачами створеного знання є рефлексивне управління очікуваним форматом спілкування. Цей перехід виглядає сьогодні як досить своєчасний, адже перший етап – засвідчення існування психолога в медіапросторі – уже відбувся, є попит і на коментарі, і на роботу психолога в команді виробників. Хоча в цьому напрямі теж потрібно проводити подальше розширення співпраці і покращення якості. Але головне – потрібна консолідація психологів у виробленні стратегії лідерства для створення медіапсихологічного метадискурсу.

Одночасно із стратегією перебудови очікувань важливо шукати способів, які дали б змогу конструктивно відповідати очікуванням, формувати чіткість позиції, забезпечувати силу аргументації. Тут особливо важливий *третій принцип медіапсихології – “мультиметодного вимірювання”*. Він може бути розкритий через такі складові:

- триангуляція (конвенція “упаковування”) – взаємна перевірка отриманих даних;

- *діапазон нереактивності*¹ – конструювання методів, у яких різний ступінь впливу дослідника на досліджуваного, а відтак різний масштаб *спільного контуру дослідження* [3], до якого включено і дослідника, і досліджуваного;

- врахування різниці суб’єктивного часу в інтерсуб’єктивності, а значить використання поряд із ретродукцією абдукції² як способів аналітичної обробки даних, врахування феномена *апреку* (зміни минулого часу майбутнім)³ та ін., особливо зважаючи на швидкість змін, характерну для сьогодення.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу проблем і перспектив медіапсихології, можна зробити такі *висновки*.

Розвиток медіапсихології як гуманістичної соціально-психологічної галузі зумовлений потребами медіаосвіти, завдання якої – забезпечити підготовку людини до ефективного існування в інформаційну добу новітніх медіа. Когнітивний ландшафт медіапсихології, який об’єднуватиме концептуальні апарати декількох галузей і прак-

---

¹ Нереактивні методи (спостереження за траєкторією руху – експертне інтерв’ю, техніка загубленого листа, розповіді історій, аналіз архівних даних – аналіз інтернет-контенту, лог-файлів тощо).

² Ретродукція (Хенсон, 1958), абдукція (Алвенсон, 2008) (цит. за: [4]): на відміну від індукції та дедукції – врахування зсуву інтерпретації отриманих фактів від конструювання пояснювального концепту

³ Опис психоаналітичної концепції апреку дає А. В. Россохін [6, с. 250 – 252]: ретроспективно друга подія надає першій значення, яке існувало до того лише в стані віртуальності, поряд із цілою низкою інших можливостей. Це фіксує лише одну з різних можливостей розвитку психічної матриці першої події. Цей новий смисл першої події прогресивно впливає вже на потенційні значення другої події (третьої, четвертої), знову вибираючи й актуалізуючи одне з них. Так створюється ретроспективне відлуння. Психічна організація не перестає змінювати себе з плином часу. Травма відбувається не тільки в минулому – вона може трапитись у взаємодії теперішнього моменту з минулим. Таким чином, психічна причинність не є регресивною – проблеми людини не обов’язково закладено в минулому, і концепція часу є так само прогресивною, як і регресивною, являючи собою деревовидну структуру, яка постійно актуалізує не виражені раніше потенції.

тик, має бути принципово діалогічним, що досягатиметься за рахунок інтенсифікації рефлексивних складових комунікації і спільного досвіду. Реалізація проекту розвитку медіапсихології як нової соціально-психологічної галузі може будуватися на трьох принципах рефлексивної організації сучасного полісуб'єктного знання: спільності концептуальної території, складності когнітивного ландшафту, мультиметодності вимірювання. Побудова медіапсихології як сучасної дисципліни має ґрунтуватися на відмові від бюрократичних форм інституціалізації і формуватися як концептуальна територія, що поділяється з іншими галузями як спільний ресурс. Ідентифікація медіапсихологічної спільноти має будуватися на основі створення професійної спільноти, заснування спеціальних медіа для забезпечення лідерства в побудові нового формату метадискурсу.

Література

1. *Найдьонова Л. А.* Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у “малому світі” сусідства / Л. А. Найдьонова. // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 20 (23). – С. 182 – 190.
2. *Rheingold H.* Smart Mobs: The next social revolution / Transforming Cultures and Communities in the Age of Instant Access / Howard Rheingold. – Cambridge : Basic books, 2002. – 266 p.
3. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
4. *Alvesson M.* Reflexive Methodology. New vistas for Qualitative Research / Mats Alvesson, Kaj Skoldberg. – Los-Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC : SAGE, 2009. – 350 p.
5. *Giles D.* Why I study Media Psychology / D. Giles// The Psychologist. – 2001. – Vol. 14. – № 27. – P. 80 – 81.
6. *Россохин А. В.* Рефлексия и внутренний диалог в измененных состояниях сознания. Интерсознание в психоанализе / Россохин Андрей Владимирович. – М. : Когито-Центр, 2010. – 304 с.

© **Найдьонова Л. А.**

В. О. Татенко

ПСИХОЛОГІЯ ІНТИМНОГО ЖИТТЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено результати розроблення теоретико-методологічних засад психологічного дослідження інтимної сфери людського життя. Запропоновано теоретичну модель структури інтимного життя. Обґрунтовується можливість і доцільність застосування в дослідженні вітчизняних методологічних парадигм – суб'єктної, суб'єкт-суб'єктної, вчинкової та ін.

Ключові слова: психологія інтимного життя, людина як суб'єкт свого інтимного життя, тілесне, душевне, духовне, вчинок, спільний вчинок.

Представлены результаты разработки теоретико-методологических основ психологического исследования интимной сферы человеческой жизни. Предложена теоретическая модель структуры интимной жизни. Обосновывается возможность и целесообразность применения в исследовании отечественных методологических парадигм – субъектной, субъект-субъектной, поступковой и др.

Ключевые слова: психология интимной жизни, человек как субъект своей интимной жизни, телесное, душевное, духовное, поступок, совместный поступок.

The results of the theoretical and methodological basics creating of psychological research on intimate sphere of human life are presented. The theoretical model of an intimate life structure is proposed in the article. Possibility and advisability of using the subjective, subject-subjective and actional paradigms are substantiated.

Key words: psychology of intimate life, person as a subject of his own intimate life, bodily, mental, spiritual, action, joint action.

Проблема. Багатозначність, розрізненість, суперечливість як побутових, так і наукових уявлень про інтимне життя людини, необхідність розроблення понятійного апарату, теоретико-методологічних засад його дослідження, з одного боку, і те, що переважна більшість звернень до психологів-практиків стосуються питань інтимного характеру, – з другого, породжує проблемну ситуацію, що потребує свого наукового вирішення.

Мета проведеного дослідження полягала у визначенні якісної своєрідності інтимного життя людини, побудові його структурної моделі, розробленні теоретико-методологічних засад дослідження цього феномена.

Теоретичний аспект. Інтимне як внутрішнє осереддя внутрішнього життя людини має свою онтичну специфіку. Інтимні думки, почуття, фантазії, мрії, стосунки людини високо корелюють із тим, що вона вважає для себе найбільш важливим, сутнісним, смисловим. Висока значущість для індивіда його інтимних думок, почуттів і стосунків, помножена на їхню складну суперечливу природу, робить зрозумілим те, чому саме тут на межі можливостей функціонують вищі психічні функції, у загостреній формі виявляють себе риси темпераменту і характеру, а інтуїція нерідко переважає найдосконаліші форми і способи раціонального мислення.

Саме у сфері інтимного життя розкриваються всі плюси і мінуси тих психологічних утворень, які ми позначаємо термінами “особистість”, “індивідуальність”, “суб’єктність”. Ніщо такою мірою, як цінності і смисли інтимного життя, не спонукає людину до вищих, а іноді й таких форм активності, що пов’язані з ризиком для життя. Захищаючи свої інтимні цінності і керуючись своїми інтимними смислами, людина може зважитися на героїчний учинок, звитяжний подвиг, на високу самопожертву чи страшний злочин. І саме такі – інтимно вмотивовані – вчинки ідеалізуються, набувають значення загальнолюдських метаісторичних зразків – позитивних чи негативних.

Інтимний світ людини відкриває безмежний простір можливостей для індивідуальної та міжіндивідуальної творчості, оскільки справжня висока творчість може народжуватись і давати свої унікальні плоди лише в інтимному полі, коли дух святкує свою перемогу наодинці із собою або в колі духовної спільності “Ми”. Співзвучним цим сентенціям є інтерпретація творчості як гри, свята (дійства), а також “інтимного висловлювання”: “творчість як інтимне висловлювання орієнтує і художника, і реципієнта на певний тип виразу, що припускає або встановлення довірливого зв’язку між “Я” та “Іншим”, або “мовлення” від імені “Я” з метою “вилити душу”... Художник, пізнаючи і відтворюючи цілісність Універсуму, орієнтується на творчість як свято (дійство), що передбачає загальне єднання й участь” [1].

Аналізуючи психологічну сутність інтимного життя, важливо не звужувати і не примітивізувати розуміння цього феномена, не зводити його до тілесних, плотських, еротичних, сексуальних моментів, лише статевих чи гендерних стосунків між людьми. І. С. Кон, відомий своєю науковою зацікавленістю проблемами сексу, звертає увагу на те, що статева близькість може бути лише своєрідним засобом комунікації, “моментом психологічної особистісної інтимності, виходу із самотності, злиття двох в єдине ціле” [2].

Поняття про інтимний світ людини приховує в собі більш глибоке значення і може співвідноситися з філософсько-психологічним поняттям внутрішнього. Так, наприклад, *sens intime* означає “внутрішній досвід”. Тобто інтимне життя людини включає в себе те, що становить індивідуально неповторну сутнісно-смыслову основу особистості. Інтимне – у вищому розумінні цього слова – особливе внутрішнє, яке не прагне стати зовнішнім, оприлюдненим, публічним, оскільки знаходить свої цінності і смисли, цілі і засоби в собі самому. Воно може безповоротно втрачатися, зникати при спробі його екстимізації, а також формалізації, типологізації, підведення під спільний знаменник, будь-якого узагальнення.

Щоб розкрити справжній психологічний зміст інтимного, слід звернутися до понять одиничного, сингулярного, єдино можливого, індивідуального, унікального, потаємного, загадкового, прихованого. Поглибити розуміння інтимного допомагають поняття онтичного, сутнісного, іманентного, сакрального.

Інтимність передбачає високий ступінь відкритості, відвертості, щиросердечності, чесності, правдивості, а також чуйності, уважності, турботливості, делікатності, тактовності, ніжного і трепетного ставлення до партнера на основі глибокої поваги та довіри до нього.

Справжня інтимність виявляє себе в максимально можливій зануреності у стосунки і повній взаємовіддачі без очікування винагороди для себе. Вищою винагородою тут стає сама можливість бути співучасником такого роду взаємодії.

Природним для інтимних думок, почуттів, стосунків і форм поведінки є душевність і духовність, спонтанність і творчість та вчинковість, а також здоровий максималізм, відчуття святковості і наповненості життя.

Інтимне як найбільш значуще для людини не може не усвідомлюватись чи бути поза її увагою. Тому реально стверджувати, що людина завжди добре усвідомлює те, що відбувається чи коїться у світі її інтимного життя. Інша річ, що не завжди адекватною і правильною буває оцінка того, що усвідомлюється. Причина такої суперечності полягає в тому, що нерідко погано усвідомлюваними чи взагалі неусвідомлюваними залишаються суб'єктивні і об'єктивні, індивідуальні і соціальні, внутрішні і зовнішні фактори, що впливають на процес конституювання та конструювання людиною світу її інтимного життя. Ми можемо добре усвідомлювати свої інтимні думки, почуття чи стосунки, але не розуміти до кінця їх походження. Крім того, далеко не завжди людина здатна адекватно означити словами, а відтак усвідомити різноманітні прояви своєї і тим більше чужої інтимності.

Інтимне як таке не сприймає стосовно себе зовнішніх оцінних суджень, не визнає ніяких авторитетів. У кожному конкретному випадку воно керується власними критеріями автентичності, вибірково ставлячись до поширених норм і правил, традицій та ритуалів. Культурне середовище, його цінності і поширені в ньому типові соціальні практики, ідеї "правильного" для даної культури інтимного життя тією чи іншою мірою привласнюються кожним індивідом. Але процес інтеріоризації цих практик здійснюється не шляхом дзеркального відображення, копіювання, наслідування. Кожна з них і всі вони у своїй сукупності так чи інакше, у той чи інший спосіб критично-зацікавлено, вибірково, яось "по-своєму" привласнюються, перетворюються, ресинтезуються, суб'єктивізуються, індивідуалізуються конкретною лю-

диною. Тому інтерсуб'єктивне в даному разі не повинно підміняти суб'єктивне, а має утворювати з ним діалектичний союз.

Будь-які форми інтимності передбачають втаємниченість, прихованість, секретність, але не всі тасмниці і секрети людини мають інтимний характер, як, наприклад, військова тасмниця чи секретне доручення. Тобто інтимна сфера людських стосунків не поширюється на професійну діяльність і професійні стосунки в їх формальному розумінні. Не випадково відому ліричну кінокомедію Ельдара Рязанова названо “Службовий роман”, щоб підкреслити неприродність поєднання інтимно-романтичних та офіційно-професійних стосунків між людьми. Проте ознак інтимності можуть набувати будь-які форми людського життя і взаємодії з іншими, якщо їхній зміст набуває високого особистісного чи міжособистісного значення.

Доцільно розрізняти сфери інтимного життя людини, зокрема виокремлювати інтимно-особистісну сферу людських стосунків, що може становити спеціальний інтерес для соціальної психології особистості. Ця сфера містить у собі інтимні думки, почуття, переживання, фантазії, а також відповідні вчинки людини як соціальної істоти. Саме із цього погляду актуально говорити про інтерсуб'єктивну детермінацію інтимних думок і почуттів, про інтимні стосунки як “наші”, “близькі”, “родинні” протиставляючи їх стосункам з “не-Ми”, “Вони” тощо. Так само інтимні стосунки залежать від того, які інтимні думки і переживання щодо самих себе, свого індивідуального буття складаються в окремих людей. Інтимно-особистісне довизначення людини як соціалізованого, культурно збагаченого, душевно і духовно розвиненого індивіда розширює і поглиблює означений дискурс уявленнями про сутність і сенс інтимного життя людини як водночас природної і соціальної істоти, про любов як унікальну можливість досягнення внутрішньої, сутнісної, онтичної і в цьому розумінні інтимної гармонії із собою, з іншими людьми, із світом у цілому.

Важко уявити собі випадок, коли людина взагалі не має інтимного плану індивідуального і групового життя. Перед тим як констатувати цей факт, слід, звичайно, уточнити, як при цьому розуміється інтимне, чи не зводиться воно, наприклад, лише до рівня тілесної інтимності. Проблемний характер інтимного життя може також пояснюватися дисгармонією різних його планів – тілесного (психофізіологічного), душевного (особистісного, міжособистісного) і духовного (суб'єктного, суб'єкт-суб'єктного).

В інтимності, як і в усьому, слід знати міру. Людина може однаково страждати і бути нещасною і від недостатньої, і від надлишкової інтимізації її життя. Так, наприклад, ностальгія сама по собі не є заворуванням, але може стати таким, якщо людина буде намагатися

надто інтимізувати свої страждання, приховувати їх від людей. У К. Г. Юнга цей феномен дістав назву “патогенного секрету” [3].

Отже, інтимним можна назвати те, що реально переживає, про що міркує і що робить людина, залишаючись наодинці із собою, і те, у чому вона може розкритися лише перед тим, кому довіряє як самій собі. Ці думки, почуття і вчинки визнаються нею як абсолютно істинні і гранично значущі, оскільки відповідають її уявленню про власну сутність, гідність, цінність і сенс життя. Це та суб’єктивна критеріальна система, на основі якої здійснюються реальне самооцінювання й оцінювання інших людей, явищ і подій, приймається рішення про зменшення чи збільшення психологічної дистанції з іншими людьми. Не випадково синонімом інтимності вважають поняття близькості, злиття, єднання.

Психологічне дослідження такого складного феномена, яким є інтимне життя людини, передбачає розроблення його структурної моделі (рис.). Основними положеннями, якими ми керувалися в процесі її побудови, були такі:

1. Онтичними суб’єктами як носіями, творцями, власниками і співвласниками інтимного життя постають індивідуальне “Я” та міжіндивідуальне “Ми”, пов’язані між собою знову ж таки інтимними стосунками.

2. Психологічними осередками інтимної активності є: а) індивідуальний життєвий час і простір Мого-тілесного, Мого-душевного і Мого-духовного; б) міжіндивідуальний життєвий час і простір Нашого-тілесного, Нашого-душевного і Нашого-духовного у їх суперечливій єдності і прагненні до гармонії.

3. Інтимний світ людини еволюціонує протягом онтогенезу і характеризується інтенцією до становлення й розвитку, рушійними силами якого стають різного роду суперечності між: інтимно-тілесним, інтимно-душевним та інтимно-духовним; індивідуальною і груповою формами інтимності; інтимним і екстимним тощо.

4. Автентичною в сутнісно-смысловому розумінні, а тому вищою формою прояву і умовою розвитку інтимної сфери людських стосунків є учинок (“Мій” індивідуальний учинок і “Наш” спільний учинок), що інтегрує і знімає в собі інтимно-тілесний, інтимно-душевний та інтимно-духовний способи та рівні активності “мого Я” і “нашого Ми”.

5. Якісна своєрідність інтимного життя полягає в тому, що воно конститується як таке, що не тільки протистоїть різного роду “Вони”, “Чужі”, “Ворожі”, “Не мої”, “Не наші”, але й виявляє інтенцію до їх перетворення на “Мої”, “Наші”, “Близькі”, “Рідні”, “Дружні” тощо. Тобто інтимне як таке постає унікальним онтичним проектом досягнення

чи відродження втраченої єдності, цілісності, автентичності через утвердження любовного ставлення людини до себе та інших, до світу в цілому у глибокому, широкому і високому розумінні цього слова.

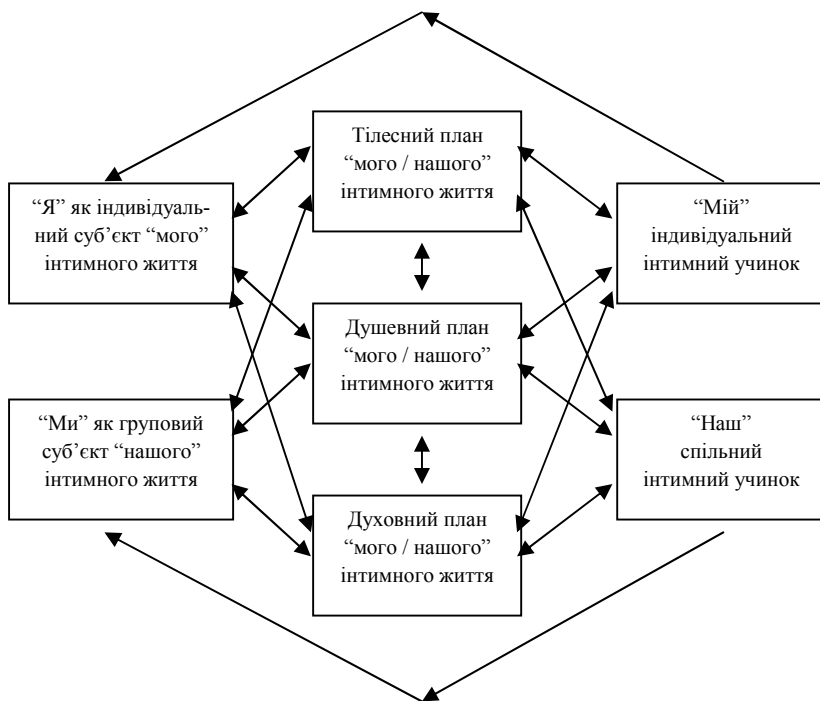

Рис. Структурна модель інтимного життя людини

Представлена структурна модель інтимного життя людини передбачає діалектичне поєднання індивідуального і групового суб'єктів, різних планів активності (тілесного, душевного та духовного), а також індивідуального і групового способів актуалізації інтимних цінностей та смислів, почуттів і стосунків у формі вчинку, як його розуміли М. М. Бахтін та В. А. Роменець. Як це видно з рис., функціонування та розвиток інтимної сфери "мого Я" і "нашого Ми" може відбуватися як відносно автономно, так і в тісному лінійному і нелінійному зв'язку, що існує між ними. Слід розуміти, що гармонійним і перспективним як для "мого Я", так і для "нашого Ми" можна вважати інтимне життя, у

якому тілесна, душевна та духовна його складові мають відносну самостійність і в той же час є інтегровані на рівні цілісної процесуальної структури. Індивідуальна і групова вчинковість розглядаються тут як внутрішні детермінанти функціонування і розвитку інтимної сфери “мого Я” і “нашого Ми”, а отже, їм не загрожує небезпека фінальності, про яку попереджали Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі. Тобто слід підкреслити принципово безмежний і нескінченний процес не тільки багатовекторного, ризомного функціонування, а й розвитку інтимного життя від його примітивних до все більш досконалих форм гармонійності.

Методологічний аспект. У процесі дослідження інтимно-особистісної сфери людських стосунків цілком очікуваними є проблеми, з якими стикається дослідник психічного життя як такого внутрішнього, що ніколи не може і не повинно бути повною мірою відтвореним у зовнішніх (тілесних, поведінкових, знаково-символічних та ін.) формах його прояву. Уже тільки це зауваження дає підстави для твердження про те, що будь-яке наукове дослідження будь-яких психічних феноменів так чи інакше може розглядатися в контексті поняття інтимності. Зокрема, це стосується випадків, коли респондентам гарантується анонімність і конфіденційність щодо отриманої від них чи про них інформації інтимного характеру. Тобто існує методологічний сумнів щодо принципової можливості повної екстимізації змістів та смислів, що наповнюють внутрішній світ людини, особливо ж того, що вона вважає для себе глибоко особистісним, власне інтимним.

Дослідник теж, як правило, намагається утримуватися від завчасного оприлюднення своїх ідей, гіпотез і результатів роботи, аж поки не буде внутрішньо переконаний у можливості, потрібності чи необхідності такого кроку. Хіба що він зважиться довірити свої думки, сумніви і переживання людям, з якими у нього встановлений інтимно-особистісний, по-справжньому дружній духовний контакт. Далеко не завжди дослідник може собі й іншим вичерпно пояснити всі нюанси свого проекту, а також справжню мотивацію його розроблення. Адже поряд з пізнавальним інтересом не меншу стимулювальну роль можуть відігравати прагнення слави, влади, грошей, мотивація лідерства, суперництва, що безпосередньо стосується інтимної сфери його власного життя. Крім того, при всій своїй психологічній проникливості дослідник ніколи не зможе до кінця зрозуміти індивідуально-неповторну картину інтимних думок, почуттів і стосунків як досліджуваного, так і своїх власних. Тобто будь-яке дослідження можна розглядати з позицій інтимного, оскільки в ньому беруть участь конкретні особистості з їхніми інтимними життєвими світами.

Інтимна сфера людського життя є найбільш захищеною від неконтрольованих зовнішніх впливів, а також від несанкціонованої уваги зацікавлених осіб, до числа яких, у певному розумінні, можна віднести і дослідника. Респонденти можуть більше чи менше довіряти експериментатору, але для кожного з них існує своя межа, за яку недоцільно заступати навіть найближчим людям. Адже в інтимних схронах може зберігатися таке, про що сам їхній господар бажав би не знати чи забути раз і назавжди. Навіть на сеансі у психотерапевта пацієнти розповідають далеко не все, хоч і розуміють необхідність бути відвертим. Коли виникає небезпека екстимізації (небажаного, завчасного оприлюднення інтимного), людина стає особливо уважною до своїх висловлювань, нових знайомств, турбується про те, щоб не сказати зайвого, щоб ніхто не дізнався про її справжні думки, мрії, фантазії тощо.

Тому, аби респонденти мали можливість і бажання відверто розповідати і зацікавлено розмірковувати про своє інтимне життя, дослідник повинен, з одного боку, гарантувати їм абсолютну конфіденційність, а з другого – заохотити їх до саморозкриття і творчості в інтерпретації того, що становить внутрішню основу внутрішніх змістів їхнього внутрішнього світу. Єдиним реальним стимулом для цього може слугувати щире бажання респондента розібратися в проблемах свого інтимного життя і віра в те, що дослідник допоможе йому це зробити.

Якщо скористатися дозволом на плюралізм, поширений у сучасній науці, і спробувати окреслити методологічний простір дослідження інтимної сфери людського життя, то, слідом за Стейнаром Квале – американським психологом, такий простір може бути заповнений положеннями постмодернізму, герменевтики, феноменології та діалектики і при цьому повинен залишатися відкритим для творчого переосмислення та трансформації. Він розглядає дві протилежні методологічні метафори: дослідника-шахтаря, що видобуває готові знання як корисні копалини з глибин індивідуального людського досвіду (методологія модерну), і дослідника-мандрівника, який творить нове знання в тісній взаємодії з досліджуваним, “мандруючи” протореними і ще не протореними шляхами його життєвого світу (методологія постмодерну) [4].

Відаючи належне авторові, слід усе-таки зазначити, що метафору “шахтаря” не варто розуміти надто просто й однобічно, оскільки занурившись своїми інструментами в глибини інтимного світу респондента, дослідник не знайде там якогось готового, несуперечливого, цілком зрозумілого знання, незалежного від впливу ситуації, мотивації, методики та можливостей інтерпретації отриманих результатів.

Проте, звертаючи увагу на відносність зазначених метафор, слід визнати, що в кінцевому рахунку центральним для дослідника стає не питання експлікації наявного у респондента досвіду інтимного життя, а його здатність оперувати цим досвідом, примножувати і збагачувати його. Здійснити зазначений методологічний синтез можна, застосувавши принцип спільного вчинку до процесу психологічного пізнання [5].

Принциповим з огляду на методологію дослідження інтимного життя людини є питання вибору між “якісним” і “кількісним” підходами. У цьому разі пріоритет слід віддати саме якісному підходу до способів отримання, оцінювання та інтерпретації результатів дослідження, що пояснюється, по-перше, логікою наукового пізнання, яке повинно розпочинатися з “якісного” дослідження і може за потреби дістати своє продовження у дослідженні “кількісному”. Другою причиною є те, що сам об’єкт дослідження (інтимне життя, інтимно-особистісні стосунки, інтимні думки і переживання) вимагає не тільки і не стільки конфіденційності, скільки встановлення високого рівня довіри, щирості, відвертості, зацікавленості, а отже, максимально індивідуалізованого діалогового підходу в організації взаємодії дослідника і досліджуваного. Тільки за таких умов можна розраховувати на те, що процес їхньої взаємодії набудатиме ознак співтворчості, а її результатом буде нове науково-практичне знання. До речі, у працях таких відомих психотерапевтів і одночасно дослідників, як З. Фройд, К. Г. Юнг та ін., детально описано феномен “трансферу”, коли різного роду інтимні почуття пацієнта переносилися на психотерапевта і, отримавши в такий спосіб розрядку, втрачали свою хворобогенну силу.

Отже, методологічними орієнтирами в психологічному дослідженні інтимного життя можуть слугувати такі положення.

Психологи, вивчаючи інтимне життя, його природу, якісну своєрідність, детермінанти, умови та особливості становлення і розвитку, мають застосовувати не якусь одну, а різні методології (на зразок того, як це робить С. Квале).

Так, не відкидаючи того цінного, що пропонує зарубіжна методологія, цілком доречно скористатися методологічними ресурсами фундаментально розробленого у вітчизняній психології суб’єктного підходу (С. Л. Рубінштейн, К. О. Абульханова та ін.). Теоретичною підставою для такого методологічного вибору може бути твердження про те, що світ інтимного життя є не тільки і не стільки результатом інтеріоризації, привласнення і відтворення індивідом соціокультурних зразків і дискурсивних практик, а в кінцевому підсумку – результатом “творчої самодіяльності”, індивідуальним авторським проектом і про-

дуктом, за який суб'єкт несе персональну відповідальність перед самим собою й іншими людьми.

Цілком доречно звернутися до положень суб'єкт-суб'єктної методологічної парадигми (Б. Ф. Ломов та ін.), що на відміну від (і в доповнення до) інтерсуб'єктивної та діалогічної методологій акцентує увагу на самостійному, критично-вибірковому, творчому і персонально-відповідальному співавторстві дослідника і досліджуваного у відтворенні/творенні знань про внутрішню логіку (лінійну, нелінійну), змісти, цінності, смисли та динаміку інтимного життя.

Важливим здобутком постнекласичної методології слід вважати положення про контекстуальність людського життя, його чутливість до (залежність від) соціокультурних впливів. У цьому сенсі видається не менш новаторським і цілком сучасним при дослідженні інтимного життя, зокрема особливостей його становлення в онтогенезі, звернутися до методологічних ідей Л. С. Виготського, викладених у його культурно-історичній теорії психічного розвитку. Тим більше, що при цьому наука психологія не буде віддана на відкуп соціології знання.

Процес інтимного життя важко уявити як позбавлений суперечностей, такий, що не вимагає від людини граничних зусиль, сміливих рішень, які мають доленосне значення. Для позначення вищих соціопсихічних форм людської активності, наповнених високим особистісним змістом і смислом, у вітчизняній психології застосовується категорія вчинку (М. М. Бахтін, В. А. Роменець). Саме через учинок людина здійснює трансценденцію у нові виміри свого життя, зокрема життя інтимного. Позбавленість інтимного життя справжніх вчинків є свідченням його нерозвиненості, примітивності і навіть патологічності. Чи можна собі уявити справжні інтимні стосунки, що не супроводжуються спільними і взаємспрямованими вчинками Істини, Краси, Добра, Любові, Самопожертви тощо?!

Міркуючи з позицій конкретної методології, слід зазначити, що ефект дослідження інтимного світу як “тільки Мого” чи “тільки Нашого” залежить від того, наскільки дослідникові вдасться утворити з досліджуваним психологічну спільність “Ми”. Подолати настороженість, недовіру, різного роду захисти, викликати інтерес, бажання респондента скоротити психологічну дистанцію з дослідником можливо за умови, якщо останній на вчинковому рівні засвідчить свою щирість, відвертість, відкритість і компетентність, здатність забезпечити конфіденційність, повну особистісну захищеність, а також виявить гуманістичну спрямованість, готовність і здатність допомогти респондентові у розв'язанні проблем його інтимного життя. Найкращий пізнавальний ефект можна очікувати, якщо взаємодія між дослідником і досліджуваним підноситься до рівня спільного вчинку творення нового знання

про інтимний світ. Тому видається вельми важливим у дослідженні інтимного життя звернутися до послуг вчинкової методологічної парадигми, розглядаючи вчинок одночасно як механізм його самоконститування, самоконструювання, самоздійснення, а також універсальний критерій оцінювання його екзистенційних характеристик.

Очевидною і навіть самоочевидною видається теза про інтимне життя як процес постійних самоперетворень. Проте, стверджуючи його процесуальний характер, напевно, зовсім не обов'язково відкидати геть уявлення про той чи інший результат цього процесу, а також про розвиток як своєрідне поєднання уявлень про процес і результат. Світ інтимного, з одного боку, так би мовити, дійсно не має меж і берегів, якогось певного вектора руху і наперед визначеного кінцевого пункту призначення, але з другого – має цілком реальний, зрозумілий дороговказ – динамічний суб'єктивний образ (нехай навіть нереальний і нестабільний) щасливого інтимного життя, сповненого гармонії тілесного, душевного і духовного, відчуття захищеності, затишку, переживання близькості, довіри, ніжності, взаєморозуміння, спорідненості, закоханості, любовного ставлення людини до людини тощо. Тому цілком логічно в дослідженні детермінант, що визначають процесуальну динаміку інтимного життя людини, звернутися до методологічних положень учення Г. С. Костюка про психічний розвиток, зокрема до ідеї про його внутрішню детермінацію і “спонтанійний” характер.

З огляду на те, що зміст, детермінацію і динаміку інтимних думок, почуттів, стосунків конкретних “Я” чи “Ми” буває досить важко зрозуміти і пояснити (що насправді і неможливо), у їх дослідженні доцільно спертися на положення герменевтичної методології щодо можливості розуміння та інтерпретації (взаєморозуміння та взаємоінтерпретації) своїх та чужих інтимних текстів, а також на пропозиції нарративної методології щодо необхідності розрізнення того, яким є інтимне життя конкретної людини саме по собі і як воно відображається і конструюється нею в нескінченному потоці оповідальних історій. Момент істини полягає в тому, щоб у дослідженні співвіднести незалежні від людини умови і фактори, що впливають на зміст і динаміку її інтимного життя, те, що залежить від неї як свідомого суб'єкта, автора, творця і учасника власного інтимного життя, і те, як вона зображує своє інтимне життя у своїх нарративах.

Зрозуміло, що перелік методологем, до послуг яких варто звернутися при дослідженні інтимного життя людини, може бути продовженим і ще більш конкретизованим. Оскільки далеко на всі детермінанти, що визначають зміст і динамічні характеристики інтимного життя, усвідомлюються людиною, не всі його прояви вона може адекватно відрефлексувати і проінтерпретувати, доцільно при його

дослідженні особливе місце відвести “проективній” методології. Зважаючи на те, що інтимне життя кожного конкретного “Я” і “Ми” відрізняється унікальністю, є індивідуально неповторним, логічно до загального списку додати як окрему “сингулярну” методологію, що орієнтує дослідника на виявлення своєрідних, нестандартних, нетипових, якихось нових, досі невідомих формопроявів інтимного життя.

Висновки. Теоретичний аналіз поняття інтимного життя дає змогу уточнити його якісну своєрідність, встановити сутнісну спорідненість із поняттями внутрішнього, іманентного, потаємного, сутнісного, сакрального, унікального, неповторного, спонтанно-креативного тощо, а також якісно-сутнісну відмінність від них.

Онтичними осередками, в яких виникає, існує і набуває розвитку інтимне життя, є простір індивідуального “Я” та міжіндивідуального “Ми”, пов’язаних між собою відношеннями внутрішньо суперечливої єдності.

Основними планами процесу розгортання інтимного є план тілесного, план душевного і план духовного життя людини, кожний з яких є відносно автономним, але водночас обумовлений відношеннями з двома іншими планами. Дисгармонії інтимного життя можуть бути пов’язані з тим, що якийсь із зазначених планів набуває надмірної домінантності, підпорядковує собі інші, що веде до деформації і руйнації інтимного як цілісної процесуальної структури.

Оскільки досягнення гармонійної цілісності зі світом та із собою передбачає творче подолання з боку “Я” і “Ми” протидії різного роду роз’єднавчих, стримувальних, дезінтеграційних сил, процес становлення, утвердження і розвитку інтимного життя здійснюється через учинок – унікальну для “Я” і “Ми” перетворювальну форму суб’єктної активності, спрямовану на конституювання нових цінностей і смислів буття людини та її співбуття з іншими людьми.

Основним критерієм, який дає змогу чітко відокремити інтимний життєвий світ людини від інших її світів і буттєвих форм, а потім несуперечливо поєднати їх у єдине ціле, є феномен Любові як втаємничено-апублічного і екстатично-сором’язливого, культурно зумовленого і вільно-творчого тілесно-душевно-духовного прагнення-руху людської істоти до встановлення, збереження і розвитку тілесно-душевно-духовної цілісності і гармонії із собою, з іншими людьми, з природним і культурним довкіллям.

Інтимне життя – благодатний об’єкт для запровадження постнекласичної (постмодерністської) методології, оскільки за своєю природою він є найбільш суголосим ідеям процесуальності, сингулярності, децентрованості, нефінальності, контекстуальності, інтерсуб’єктивності, діалогічності тощо. Проте обмежитися лише цією методологічною

парадигмою видається недоцільним, оскільки тим самим звужуються можливості дослідження цієї вельми важливої і настільки ж непростой частини людського життя. Тому, спираючись на досвід інших дослідників, постнекласичну методологію можливо і доцільно доповнювати феноменологічною, герменевтичною та діалектичною, як такими, що певною мірою існують незалежно, але й певним чином перетинаються між собою, доповнюючи одна одну. Разом з тим аналіз напрацювань провідних вітчизняних науково-психологічних шкіл свідчить про існування власного потужного методологічного потенціалу, творче переосмислення якого з огляду на досягнення зарубіжної методології може дати більший результат, ніж у випадку простої підміни свого чужим. Тому наша робота є спробою такого переосмислення і долучення до дослідження інтимного життя суб'єктного, суб'єкт-суб'єктного, вчинкового та інших теоретико-методологічних парадигмальних конструктів, фундаментально розроблених у вітчизняній психології.

Література

1. Савченко А. Трактовка творчества в австро-немецкой музыке XIX в. [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Aim/2009_26/Savchenko.htm.
2. Кон И. С. Психология сексуальности [Електронний ресурс] / И. С. Кон. – Режим доступу : http://www.sexopedia.ru/texts/books/content/group/psihologija_seksualnos.
3. Манжулін В. І. Розворожуючи Юнга: від апологетики до критики / В. І. Манжулін. – К. : Сфера, 2002. – 213 с.
4. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
5. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми / В. О. Татенко. – К. : НАУ-друк, 2009. – 288 с.

© Татенко В. О.

С. М. Іванченко

НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА АКТИВНІ МЕТОДИ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА СУМІЖНИХ НАУКАХ

Статтю присвячено ролі сучасних активних методів у соціальній психології та інших науках. Робиться припущення, що ці методи можуть бути використані для формування громадської думки щодо впровадження соціальних та освітніх реформ. Розглядаються конструктивізм та екологічна парадигма, якісні дослідження та перформативні студії.

Ключові слова: конструктивізм, якісні дослідження, перформативна наука, підхід участі, дослідження дією, надання повноважень, розвиток спроможності.

Статья посвящена роли современных активных методов в социальной психологии и других науках. Делается предположение, что эти методы могут быть использованы с целью формирования общественного мнения относительно социальных и образовательных реформ. Рассматриваются конструктивизм и экологическая парадигма, качественные исследования и перформативный поиск.

Ключевые слова: конструктивизм, качественные исследования, перформативная наука, подход участия, исследование действием, наделение полномочиями, развитие потенциала.

The article is devoted to the role of modern active methods in social psychology and other sciences. The author's hypothesis is that these methods might be used to form the public opinion on social and educational innovations. Constructivist and environmental paradigm, qualitative research, and performative studies are reviewed.

Key words: constructivism, qualitative research, performative studies, participatory approach, action research, empowerment, capacity building.

Проблема. Розроблення нових соціально-психологічних технологій, які використовуються для формування громадської думки, має спиратися на пошук нових підходів та методів, які б відповідали сучасним вимогам, були неманіпулятивними та екологічними. Сучасна тенденція розвитку науки – вихід за межі однієї дисципліни, міждисциплінарний характер досліджень, запозичення методів інших наук, формування нових сфер досліджень, які не вписуються в рамки жодної з наук. Соціальна психологія так само розширює свої кордони, виходить за межі усталених зразків досліджень, адаптує методи інших наук.

Мета статті: аналіз нових соціально-психологічних методів, які вже використовуються в інших соціальних науках, соціальній політиці та практиці; з'ясування можливостей більш широкого застосування таких конструктів, як розвиток спроможності, надання повноважень, підхід участі, які вже давно і плідно працюють у сферах громадського здоров'я, громадянського суспільства, розвитку громад, для формування громадської думки щодо впровадження соціальних та освітніх реформ.

Нові методи і підходи, які ми пропонуємо розглянути, можна об'єднати у дві групи: 1) сучасні соціальні/гуманітарні метатеорії та дослідницькі парадигми; 2) теоретичні і методичні напрацювання психології громад/спільнот (community psychology).

Перше джерело містить у собі нові парадигми, які сприяють переглядові традиційних епістемологічних і методологічних засад

соціального та гуманітарного знання. Власне, ідеться про дослідження, спрямовані на більш повне, позбавлене стандартизації, включене та рефлексивне, діалогічне вивчення людських феноменів. *Друге* – психологія громад/спільнот, що активно розвивалася протягом останніх 20-ти років у США. Цей напрям базується на соціальному втручанні і передбачає активну участь усіх зацікавлених осіб, груп та соціальних інститутів; теоретичною базою тут є теорія надання повноважень, теорія соціальних змін, поширення інновацій та екологічна теорія.

Ці два джерела ми розглянемо, зосередивши увагу на активних методах, які можна буде використовувати у власному дослідженні.

Парадигма конструктивізму. У соціальних і гуманітарних науках співіснують кілька різних та певною мірою опозиційних парадигм: позитивізм, постпозитивізм, критичний аналіз, конструктивізм і кооперативна парадигма, або парадигма залучення. Вони утворюють дві протилежні орієнтації: позитивістську і непозитивістську, або не-класичну [1].

Останні 20 років у соціальній психології набуває все більшої популярності нова парадигма, яка ґрунтується на позиціях соціального конструктивізму і є найбільш опозиційною до позитивізму. На формування цієї парадигми вплинули постструктуралізм, постмодернізм, герменевтика, феноменологія, неомарксизм, критична теорія та феміністська епістемологія [2].

Конструктивізм – це група теорій у психології, соціології, філософії, у яких підкреслюється ідея конструктивної природи пізнання, мовна та культурно-історична зумовленість пізнання та розуміння світу за допомогою індивідуальних конструктів; ідея конструктивного альтернативізму (множинності способів концептуалізації подій) та плюралізму істини. Центральна ідея цього підходу – уявлення про пізнання не як про відображення та репрезентацію, а як про активну побудову образу пізнаваних предметів та подій у свідомості суб'єкта [1].

У загальних рисах позитивізм пов'язаний з реалістичною онтологією (визнання єдиної об'єктивної реальності, для якої існує істинний, правдивий спосіб розуміння), об'єктивістською епістемологією, яка спирається здебільшого на кількісну методологію. Прихильники позитивізму поділяють ідеали ціннісно-нейтрального, аполітичного дослідження, а головну мету бачать у поясненні, передбаченні явищ, що вивчаються, та контролі над ними. Конструктивізм, навпаки, побудований на релятивістській онтології (визнання множини локальних соціокультурних реальностей), суб'єктивістській епістемології, переважно якісній методології; він

ставить за мету соціальну критику, рефлексію та соціальні перетворення. Дослідження конструктивістів привели до зміни пріоритетів у соціально-психологічних дослідженнях, до переходу від експериментальної до соціальної епістемології та появи конструктивістської парадигми, яка поєднує в собі конструктивізм, соціальний конструкціонізм та радикальний конструктивізм.

До конструктивістських теорій належать теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, радикальний конструктивізм Е. фон Глазер-фельда, теорія автопоезису Матурана – Варела, генетична епістемологія Ж. Піаже. Також як конструктивістські можна розглядати культурно-історичну теорію Л. С. Виготського, символічний інтеракціонізм Дж. Міда, соціологічну феноменологію А. Шюца і теорію соціального конструювання Бергера – Лукмана. На думку О. М. Улановського, до цього списку можна додати російський варіант конструктивістської психології – психосемантичний підхід В. Ф. Петренка (див. [2]).

Соціальний конструкціонізм є більш радикальним поглядом на проблеми особистості, свідомості, ментальних процесів та структур, який уникає визнання їх об'єктивною реальністю і закликає до аналізу мови, дискурсу, мікросоціальних процесів і стосунків, культурних практик, у межах яких ці “структури” і “процеси” визнаються дійсними. Соціальний конструкціонізм з'явився у 1970-х роках як реформістський підхід у соціальній психології і нині вважається найбільш впливовим у метатеорії соціальних наук. Його представляють К. Герген, Р. Харре і Дж. Шоттер; спорідненими є дискурсивна психологія Дж. Поттера та М. Уезерелл, а також низка наративних теорій [3].

Незважаючи на певні розбіжності, ці два напрямки мають багато спільного. Обидва поділяють уявлення про сконструйовану і соціальну природу знання та не сприймають претензії емпіричної науки на фундаментальність.

Якісні дослідження. Сьогодні якісні дослідження розглядають як частину загального руху, який виник на початку 1970-х років в академічній науці. Цей рух спирається на комплексну епістемологічну, методологічну, політичну та етичну критику традиційних досліджень у соціальних науках, які надавали перевагу експериментальним, кореляційним та опитувальним стратегіям дослідження. Якісні дослідження утворюють складну міждисциплінарну царину досліджень. Підґрунтя цих досліджень складають символічний інтеракціонізм, феноменологія, герменевтика, етнометодологія, етнографія, ритуальні теорії драми та культури, теорії дискурсу, культурні студії, феміністські студії тощо. Серед множини стратегій і методів якісних

досліджень виокремлюють такі: біографічний, феноменологічний, етнографічний методи, обґрунтована теорія (grounded theory), дослідження окремого випадку (case study), дискурс-аналіз тощо. Кожен з них має свою історію, традицію, жанри, переважні способи дослідження та оцінювання текстів [1].

Незважаючи на те, що однозначно окреслити сучасну сферу якісних досліджень не так просто, можна простежити певні спільні риси, що дають змогу всю цю різноманітність звести до одного знаменника. Визначальна спільна риса – віддання переваги якісним формам роботи з феноменом (опис, аналіз, інтерпретація) над вимірюванням та якісним даним (значення, сенс) – над кількісними. Якісні дослідження роблять наголос на вивченні феноменів, які складно або неможливо вивчати експериментальним шляхом і які не вимірюються кількісними показниками. Інші важливі риси – перевага віддається природній обстановці дослідження, питанням “як?” і “що?” замість “чому?”, індуктивному способу роботи з даними, мові і смислам самих досліджуваних, використанню виразної мови описів [2].

Останнім часом розширюється сфера вжитку якісних досліджень у соціальних науках. Сьогодні вчені звертаються до аналізу уявних етнографій, етнографічної поезії, мультимедійних текстів. Такі підходи, як обґрунтована теорія та феноменологія, ґрунтуються на категоризації в розвитку тематичних інтерпретацій якісних даних. У наративних методах використовується підхід зв'язку, який пов'язує соціальний феномен з індивідуальною розповіддю, а дослідника з респондентом – у більш інтимний спосіб, ніж в інших методах [4]. Багато дослідників віддають перевагу дослідженням, які відображають екологічні цінності, поважають незахідні форми існування громад; аналізують вплив расової, історичної, етнічної належності автора на його праці; віддають перевагу дослідженням людського благополуччя.

Перформативні студії. Перформативні студії – це розкриття різних форм артистичного представлення (перформансу) в науковому проєкті. Ці форми можуть використовувати живопис, театр, поезію, музику, танок, фотографію, фантастику, мультимедійні презентації. Перформативне дослідження може бути представлене у вигляді тексту, але воно також може виконуватися перед живою аудиторією або створюватися медійними засобами (фільм, фотографія, інтернет-презентація) [5].

У соціальних науках, особливо в антропології та соціології, дослідники часто беруть за предмет дослідження різні перформанси, такі як ритуали, ігри, танці та драму в різних культурних середовищах. Дослідники, які працюють у цьому напрямку, виходять з того, що нау-

ка сама є формою перформансу. З кінця ХХ ст. з'явилося багато досліджень, які розширюють межі соціальних наук. У соціології, наприклад, виокремилася візуальна соціологія, яка використовує фотографію як головний засіб висвітлення соціальних проблем. Соціологи зробили вагомий внесок у соціальну політику, вдавшись, зокрема, до використання драматичної вистави як засобу залучення людей до руху соціальних перетворень. У психології першими почали використовувати перформанс психотерапевти. Дж. Морено, Дж. Вольп, Дж. Келлі продемонстрували, зокрема, яким чином перформанс може бути використаний у дослідженні як минулого життя, так і майбутніх акцій [там само].

Слід також відзначити і внесок етнографів, які розвивали автоетнографію, експериментували з різними формами експресії. Наприклад, Дж. Шюріх із своїми студентами створили “дослідницький хепенінг”, спрямований на висвітлення проблем імміграції. В інтерактивному дійстві було відтворено життя мексиканських іммігрантів, а також знято фільм про життя сільськогосподарських мігрантів з Мексики [6].

У психології перформативні студії були представлені на симпозіумах Американської психологічної асоціації: протягом 1995–1999 років на сесіях лунали драматичні монологи, танці, мультимедійні презентації, п'єси, поеми, присвячені психологічним проблемам. Інший осередок перформативних студій склався в “East Side Institute”, чия драматична продукція виконує освітні, терапевтичні функції та слугує розвитку громад (community building). К. Герген разом з актором Р. Вальтером створювали графічні та поетичні репрезентації своїх теоретичних поглядів. Драматичні монологи К. Гергена і тексти, створені на перетині соціального конструкціонізму та феміністських студій, були першими перформативними виступами у психології [7].

Розвиток перформативних студій був викликаний появою соціального конструкціонізму як альтернативи традиційному емпіризму в науці. З цих позицій окремі спостереження не мають принципових вимог щодо форм комунікації, які використовуються для репрезентації цих спостережень. Не існує слів або інших символічних форм репрезентації, які були б виключно правильними для цього явища. Пошук лімітований традиційними формами соціальних текстів (а також графічними й табличними формами) і потенціалом альтернативних форм вираження. Використання перформансу як форми комунікації в соціальних науках ґрунтується на таких засадах:

- науковий текст має бути легкодоступним для загальної аудиторії;

- використання науковцями засобів театру, мистецтва, мультимедіа робить відгук аудиторії більш повним;
- розширення спектру комунікаційних можливостей означає збагачення репертуару соціальних дій;
- межі між наукою і мистецтвом, серйозним і грою, істиною й уявним ставляться під питання та вимагають перегляду;
- перформативна орієнтація пропонує не обмежуватися традиційними формами письма, а досліджувати всі форми включно з іронією, метафорою, гумором та ін.;
- перформативні моделі надають перевагу емоційному, пристрасному висловленню, нехтуючи теоретичною формою;
- перформативна соціальна наука забезпечує більш широку співпрацю між різними дисциплінами, мистецтвом, гуманітарною та іншими сферами [5].

Перформативні студії мають свої обмеження і викликають справедливу критику. Вони є найбільш радикальними і ставлять під сумнів ідентичність самої науки. Розмиваючи межі між наукою і мистецтвом, фактом і вигадкою, серйозним та ігровим, вони кидають виклик “нормальній науці” та її стандартам. У межах самого напрямку існують певні труднощі. По-перше, у визначенні якості перформативної роботи. Традиційні стандарти оцінювання дослідження (валідність та надійність, статистичні показники) тут не працюють, потрібно шукати нові критерії. Друга проблема – накопичення знання і розвиток галузі. Традиційна соціальна наука має певні традиції збереження та передавання знань, тоді як перформативний підхід більше наполягає на етичних проблемах, пов’язаних із самим процесом дослідження. У цьому випадку може йтися про накопичення в термінах комунікативної ефективності, але внесок у приріст знання та прогрес науки типово заміщується турботою про безпосередній вплив на культурне значення. Перформативно орієнтовані вчені вважають, що через мінливість патернів соціального життя наголос на накопичуванні знань є хибним. Соціальна наука набуває своєї значущості не через спроби передбачити майбутнє зі спостережень минулого, а через входження у процеси, що створюють майбутнє.

У цій традиції існує специфічний вид досліджень – перформативне дослідження (*performative inquiry*). Це дослідницька методологія і методика навчання, що використовуються здебільшого в освітній сфері. Такий підхід дає студентам можливість досліджувати уявні світи, у яких вдається досягати моментів розуміння і міжкультурного визнання. Ключовими в перформативному дослідженні є драма та інші візуальні мистецтва, які вивчають креативну дію та взаємодію, що реалізуються через перформанс [8].

Перформативне дослідження визнає перформанс як локалізацію дії, надаючи тим самим учителям можливості для дослідження та пошуку. Дослідження починається з питання, проблеми, фрагмента історії, досвіду або феномена, який учитель і студенти хочуть дослідити. Перформативне дослідження використовує елементи рольової драми та імпровізації для інтертекстуальних розмов усередині уявних світів, створених учасниками [там само].

Критерії оцінювання і стандартів дослідження. Основними критеріями оцінювання результатів дослідження в межах позитивістської парадигми є критерії зовнішньої і внутрішньої валідності, надійності та об'єктивності. Парадигма конструкціонізму використовує альтернативні критерії оцінювання. Це критерії “кредитоспроможності”, достовірності, трансферентності, обґрунтованості та підтверджуваності. Крім того, більшість складних соціальних феноменів та явищ можуть бути вивчені лише за допомогою якісної методології [2].

Щоб операціоналізувати ці критерії, використовують спеціальні процедури. Умовою отримання даних, що заслуговують на довіру (кредитоспроможності), є тривале перебування “в полі” і максимальне занурення дослідника в життя досліджуваних. Також використовують метод “тріангуляції”, який у якісній методології визнають за альтернативу валідації. Для підкріплення обґрунтованості та підтверджуваності застосовують процедуру зовнішнього аудиту дослідницького процесу, дебрифінг, перевірку кінцевого результату досліджуваним, виявлення дослідницьких упереджень тощо. Крім того, у наш час у гуманітарних науках відбувається перегляд проблеми гуманітарного тексту і письма. Історично склалося, що позиція автора є нейтральною, дистанційованою, позбавленою емоцій та власного Я. Нині ж висувається вимога присутності автора в тексті, більш особистий його характер, озвучення свого “голосу”. Прихильники якісних досліджень звернулися до нових жанрів письма – діалогічного, автобіографічного, белетристичного і поетичного. Ці жанри дають можливість використовувати емоційно навантажене виразне мовлення, метафори, образи та орієнтовані на широкий загал [там само].

Екологічна метафора. Друге джерело нашого пошуку – підходи, пов'язані з концепцією громадської участі і такими поняттями, як соціальна справедливість, влада, соціальний капітал. Цей підхід може бути визначений як екологічний (але відмінний від екологічної психології!) через пояснення взаємозв'язку індивіда і його соціального оточення. Екологічну метафору тлумачать як взаємодію між індивідами і множиною соціальних систем, до яких вони належать. Екологічна метафора поширює принципи екології на поведінку людей.

Екологічні принципи взаємодії між популяцією, екосистемою та біосферою за аналогією застосовують до взаємодії між індивідом і громадою, навколишнім середовищем, суспільством та світом. Ці сфери впливу, або екологічні шаблі, метафорично описують як російську матрешку з такими шарами, як політична, культурна, екологічна, інституційна та організаційна сфери [9]. Додатковий вимір такого контекстуального підходу – часовий або історичний. Згідно з екологічним підходом саме соціальний контекст, а не психологічні або біологічні чинники є головною причиною більшості соціальних проблем [10].

Дж. Келлі зосередився на тому, як функціонують громади, і запропонував чотири принципи екологічного підходу: 1) взаємозалежність, 2) циклічність ресурсів, 3) адаптація, 4) успадкування. Він порушив питання про те, як провести дослідження, щоб посилити роль його учасників та отримати практичну користь від дослідження. Келлі наголосив, що “дослідницька діяльність є учасницькою розвідкою”, та висунув два принципи, яким має відповідати таке дослідження: 1) визнання автономії індивіда; 2) можливості самовідновлення та саморозвитку [11].

Психологія громад/спільнот використовує екологічну метафору, щоб підкреслити роль соціального контексту. Офіційна психологія приділяє надмірну увагу індивідуальним психологічним процесам і не зважає на внесок соціальних систем у розвиток людства, тому дослідження соціального середовища все ще перебувають у зародковому стані. Але вже з’явилися праці, спрямовані на посилення позицій громад, їхньої компетентності, підвищення якості життя тощо. Також було розроблено концепції, що ґрунтуються на підході участі та понятті громадської участі.

Громадська участь. Громадська участь (public participation) – це безперервний процес взаємодії організацій, що приймають рішення, і громадян, чиї інтереси можуть бути зачеплені цими рішеннями (зацікавлена громадськість), а також різними державними органами. Концепція громадської участі стосується можливості індивідів мати голос у прийнятті рішень, визначенні проблем, розповсюдженні інформації.

Поняття участі розглядають не лише як результат надання повноважень, але також як засіб, за допомогою якого індивіди можуть організувати та оцінювати ресурси, планувати способи досягнення колективної мети тощо. Цей термін був запропонований та розроблений S. Arnstein у 1969 р. Дослідниця описала вісім “сходинок” участі:

1 та 2 – маніпуляції і терапія. Це ще не участь, тому що метою тут є лікування або навчання учасників;

3 – інформування. Перший найважливіший крок до легітимізації участі. Тут ще немає зворотного зв'язку, через те що інформація іде лише в одному напрямку;

4 – проведення консультацій. Сюди відносять опитування ставлення, зустрічі із сусідами та громадські запити;

5 – умиротворення. Висування делегатів, “відсортованих вручну”, до комітетів;

6 – партнерство. Влада, перерозподілена через переговори між громадянами і владними структурами;

7 – делегування влади. Громадяни, які мають переконливу більшість у комітетах, можуть приймати рішення. Громадськість уповноважена підпорядковувати програми собі;

8 – громадський контроль. Здійснює всю роботу з планування, реалізації політики та керування програмами.

Дослідниця наголошує, що лише три останні сходинки є справжньою участю, попередні ж лише частково відповідають вимогам [12].

Найчастіше підхід участі використовують для допомоги окремим людям чи групам. Він дає їм змогу опанувати наявні ресурси, здобувати корисні навички та об'єднуватися в коаліції для лобювання своїх інтересів. Є програми, які фокусуються на соціально вразливих групах (групах ризику) і допомагають їм долати ізоляцію, стигматизацію, дискримінацію тощо. До таких груп належать жінки, діти, інваліди та хворі на деякі хвороби, такі як ВІЛ. Також цей підхід активно використовують у сфері сільського розвитку: у багатьох аграрних країнах впроваджують програми сільського розвитку через розвиток спроможності громад. В організаційній психології та на практиці широко використовують програми участі для співробітників. Практичні програми участі найчастіше охоплюють консультативний менеджмент, програми пропозицій, цикли якості та TQM, комітети проміжного менеджменту, промислову демократію та самоврядні команди [11].

Надання повноважень. Надання повноважень (empowerment) – процес, який сприяє участі людей, організацій та громад у досягненні мети, якою є підвищення індивідуального та громадського контролю, політичної ефективності, покращення якості громадського життя та досягнення соціальної справедливості [13]. Надання повноважень може відбуватися на чотирьох рівнях: на особистісному (отримання контролю та впливу в повсякденному житті та участь у громадському житті); на рівні малих груп через спільний досвід, аналіз та вплив малої групи на докладання зусиль; на організаційному рівні через побудову спроможності, а відтак вплив на процеси прийняття рішень; на

рівні громади через отримання та використання ресурсів і стратегій громадського контролю.

Отже, ідеться про складний, багаторівневий конструкт, пов'язаний з індивідуально-психологічними поняттями, такими як самоефективність, самодетермінація, інфернальний локус контролю, але він працює одночасно на індивідуальному і колективному рівнях (група, організація, громада) [там само].

М. Ціммерман і Дж. Раппапорт використовували для вимірювання надання повноважень різні особистісні, когнітивні, мотиваційні та поведінкові змінні: локус контролю, віру у владних інших, контроль ідеології, самоефективність, політичну ефективність, прагнення контролю, громадський обов'язок, лідерство, відчуження, громадську активність та рівень залучення в організації [14]. Пізніше до цього переліку додалися соціополітичний контроль, лідерська компетентність і контроль політики [15]. Дослідники знайшли зв'язок між показниками залучення до громади та участі і показниками психологічного надання повноважень. Вони зробили висновок, що психологічне надання повноважень пов'язує набуту компетентність, мотивацію до дії та дієву участь заради громадського добра. Також участь прямо та опосередковано підвищує надання повноважень, хоча причинний зв'язок між ними залишається не до кінця з'ясованим. Більшість учених вважають, що участь передуює наданню повноважень [там само].

На відміну від соціокогнітивних понять, надання повноважень також визначається через поведінку (як критична рефлексія та участь у прийнятті рішень, які впливають на чиесь життя чи працю), а також знання, думки та навички (політична свідомість, оптимізм, ефективні лідерські якості). Це також процес (що ґрунтується на цій поведінці та здібностях) та результат (більший доступ до ресурсів і контроль над ними та рішеннями) [16].

Надання повноважень широко використовується також на рівні громади. У спеціальній літературі надання повноважень громаді розглядають як процес у формі динамічного континуума: 1) особистісне надання повноважень, 2) розвиток малих груп, 3) організація громади, 4) партнерство 5) соціальні та політичні акції/дії [17]. Потенціал надання повноважень громади зростає відповідно до того, як люди проґресують від індивідуальної до колективної дії [18].

Надання повноважень широко використовують у дослідженнях аудиторії студентів і викладачів. Наприклад, у США серед студентів університету було проведено дослідження політичного надання повноважень. Angeliq, Reischl, Davidson виходили з того, що надання повноважень укорінене в таких поняттях, як прагнення до соціальної

справедливості, соціальна дія та залучення до громади (community involvement). Крім того, надання повноважень містить у собі збільшуване почуття власної ефективності/дієвості. Політичне надання повноважень підкреслює соціальну дію та соціальну зміну. Воно складається з наміру перерозподілити владу між соціальними групами суспільства і водночас підтримати індивідуальні зміни (трансформації). Аналогічно політична ефективність є відчуттям того, що індивідуальна дія може впливати на політичний процес [19].

Ставилося питання, якою мірою спеціальний навчальний курс може вплинути на політичне надання повноважень серед студентів. Студенти двох груп (контрольної та експериментальної) у складі 106 осіб брали участь у навчанні за спеціальною програмою протягом двох семестрів і двічі були опитані (до і по завершенні курсу). Студентам читали експериментальний курс із системи ювенільної юстиції та надавали можливість працювати як адвокатам з неповнолітніми правопорушниками протягом чотирьох місяців. Перевірялася гіпотеза, що студенти, які прослухали курс зі спрямованістю на політичне надання повноважень, матимуть вищий рівень за показниками політичного зобов'язання, політичної дії, залучення до громади та політичної дієвості порівняно із студентами контрольної групи. Ефективність інтервенції оцінювалася двічі (до та після виконання програми).

Результати (отримані за допомогою однофакторного аналізу) показали, що серед студентів, які брали участь у дослідженні, помітно зріс лише один з п'яти показників – політичне зобов'язання (political commitment), решта показників не змінилася. Дослідники пояснюють цей результат тим, що студенти виконували заходи з адвокації, які могли просто змінити фокус дослідження. Крім того, також можливо, що результат їхньої діяльності не проявився одразу по завершенні курсу і надання повноважень має кумулятивний ефект, який може проявитися згодом [там само]. Незважаючи на скромний результат, така модель може бути використана в наших дослідженнях, оскільки вона пропонує логічну процедуру дослідження, показники та способи їх вимірювання.

Надання повноважень також використовується серед викладачів [20]. У спеціальній літературі було виявлено дві значні проблеми: вчителі ізольовані від колег більшу частину часу виконання своєї роботи; зазвичай вони не залучені до процесу прийняття рішень, які впливають на їхню роботу, зокрема рішень, що приймаються поза класною кімнатою або школою. Надання повноважень було визначено як процес, за допомогою якого викладачі розвивають компетентність у вирішенні своїх проблем та подальшому особистісному розвитку. Індивіди, що отримали повноваження, вважають, що вони мають на-

вички та знання, щоб діяти в тій чи тій ситуації та покращувати її. Школи, що дістали повноваження, є організаціями, які створюють можливості для розвитку та зростання компетентності [там само].

Одним з компонентів реформування школи є надання повноважень учителям, адміністраторам і студентам [21]. Парадигма реструктуризації Мерфі та Евертсона містить надання повноважень як складову частину реформ. Шість емпірично визначених вимірів надання повноважень учителям було сформульовано проектом “The Empowered School District Project”, що реалізовувався протягом 1989 – 1992 років у дев’яти шкільних округах США. Було з’ясовано, що конструкт “надання повноважень учителям” складається із шести груп показників: залучення до прийняття рішень, внесок учителя, статус учителя, автономія, можливості для професійного зростання, самоефективність учителя. Ці параметри використовуються для розроблення стратегій допомоги вчителям, аби вони могли розвинути свої повноваження у професійній діяльності. Зокрема, учителі дістають можливість брати на себе відповідальність за рішення про бюджет, відбір учителів, розклад, навчальні плани тощо. Надання вчителям значущої ролі в прийнятті рішень є ключовим у наданні повноважень. Завдяки цьому вони можуть посилити контроль над своїм робочим середовищем. Крім того, розширюються їхні можливості щодо постійного навчання, посилення відчуття своєї значущості, зростання самоефективності [20].

Розвиток спроможності. Розвиток спроможності (capacity building) передбачає розвиток та посилення навичок, здатності, процесів та ресурсів, необхідних організаціям та громадам для виживання, адаптації та діяльності у світі, що швидко змінюється [22]. Розвиток спроможності – це не лише тренінг навичок та здібностей. Це насамперед:

- розвиток людських ресурсів, процес набуття індивідами розуміння, навичок і доступу до інформації та знання, навчання, яке дає їм змогу діяти ефективно;
- розвиток організацій, управлінських структур, процедур та менеджменту стосунків різних організацій та секторів (громадського, приватного та соціального);
- розширення інституційного і юридичного аспектів, що веде до законодавчих змін та посилення організацій, інститутів та агенцій.

Розвиток спроможності часто пов’язують з допомогою, яку надають організаціям, спільнотам (наприклад суспільствам, що розвиваються, аби ті змогли опанувати певні навички та вміння або покращити свої здібності в цілому). Більшість таких спроможностей розвивається самими суспільствами у громадському, неприбутковому

або приватному секторах. Багато міжнародних організацій (зокрема ООН) пропонують розвиток спроможності як частину своїх програм технічного співробітництва у країнах-членах організації [там само]. Цей метод набув поширення на рівні громад, особливо соціально незабезпечених та проблемних. С. Ріфкін запропонувала модель, яка пов'язує справедливість та повноваження, для громад, що потерпають від бідності та браку важелів впливу, щоб надати їм можливості покращити здоров'я. Ця модель має назву CHOICE (“вибір”): кожна літера в ній є питанням, відповідь на яке дає змогу оцінити можливості певної громади (розвиток спроможності, права людини, організаційна стабільність, інституційна відповідальність, внесок програми та середовище, яке стимулює). Дослідниця у своїй роботі з'ясувала, що якщо програми не пов'язані з потребами громади, а учасники процесу не беруть участі в оцінюванні результатів, вони не досягають своєї мети [16].

Дослідження дією. Дослідження дією, або модель залучення дослідника (Action research, participatory action research – PAR), – метод, за допомогою якого дослідник працює з досліджуваною групою. Дослідник отримує від групи інформацію про те, що, де і яким чином має досліджуватися. Він навчає групу корисних навичок, завдяки чому її учасники потім можуть продовжити дослідження вже самостійно. У цій практиці залучення дуже важливо визначити сутність дослідження, інтереси та пріоритети всіх членів групи та інших учасників. Метод походить з експерименту та фокусує вплив прямих дій дослідника на залучену громаду з метою покращення якості дій громади або якоїсь певної сфери [23].

Витоки методу PAR – у соціальній психології, феноменології та постмодернізмі. PAR походить з досліджень дії та групової динаміки К. Левіна на початку 1900-х років, а також з дослідження усної культури. PAR базується на трьох видах стосунків: поміж індивідами всередині груп та громад, поміж групами і громадами та між людьми і їхнім природним середовищем. Управління груповою динамікою в багатьох аспектах відіграє визначальну роль у процесах PAR. Цей метод знайшов застосування в педагогіці як відповідь на традиційну формальну модель, де вчитель стоїть перед класом і дає інформацію пасивним реципієнтам. Тут дослідник вчиться разом із своїми “учнями”. За допомогою PAR стало можливим інтегрувати компонент “дії громади” у дослідницькі плани традиційних дослідників.

Два інших джерела – феноменологія і постмодернізм – характеризують досвід як валідний спосіб отримання знання. Ці напрямки є підґрунтям моделі “дія – рефлексія”. PAR є частиною важливої зміни парадигм від традиційного позитивізму до постпозитивізму, який

визнає і намагається розв'язати комплексні гуманітарні та соціальні проблеми.

Дослідження дією містить у собі систематичний циклічний метод планування, виконання, спостереження, оцінювання та критичного рефлексування перед початком наступного циклу. Дії мають на меті визначити проблеми на робочому місці, наприклад, знизити рівень неписьменності студентів за допомогою нових стратегій або покращити комунікації та підвищити ефективність кабінету невідкладної допомоги в госпіталі. Цей метод залучає учасників до дослідницького процесу, моніторингу та оцінювання ефектів дій дослідників і таким чином сприяє покращенню практики. За своєю суттю дослідження дією є шляхом до кращого розуміння того, як зміна чийось дій та практики може вплинути на громаду [24].

Цей метод дослідження порушив питання про місце, роль та можливості соціальної дії в дослідженні. На відміну від позитивістів, які вважають, що будь-яке втручання дослідника (терапевтичне, політичне) загрожує валідності й об'єктивності дослідника, конструктивісти, навпаки, вважають дослідження неповноцінним без здійснення певної соціальної дії або перетворення. Також тут постає питання про контроль за дослідженням: дослідження дією вимагають спільного контролю з боку дослідника та досліджуваних [2].

Висновки. Розглянуті підходи і напрямки, які пропонують активні методи досліджень, можна представити як певну систему. Існує велика кількість дослідницьких методів та прийомів, які розроблялися і нині впроваджуються в межах двох основних парадигм – конструктивістської та екологічної. Перша наголошує на перегляді сутності знання, методів його здобування та створює теоретичне підґрунтя досліджень; друга акцентує соціальну значущість досліджень, соціальну дію, спрямовану на розв'язання соціальних проблем та покращення життя людей.

Обидві парадигми пропонують новий формат досліджень, з іншим дизайном, показниками та формами представлення отриманих результатів. У першому випадку це якісні дослідження, перформативні студії. У психології громад/спільнот, яка працює в екологічній парадигмі, використовується методологія дослідження дією та співпраці – надання повноважень, розвиток спроможності тощо.

Розглянуті підходи і напрямки досліджень охоплюють широкий спектр соціально-психологічних методів та методів інших соціальних наук. Проте вони мають деякі спільні риси, які дають підстави характеризувати їх як “активні” і як такі, що відповідають вимогам сьогодення:

- досліджувані стають співучасниками і співавторами дослідження;
- результати не прогножуються, а конструюються спільно з досліджуваними;
- акцент переноситься з прогнозування подій на процес їх творення;
- широкий арсенал засобів – мистецтва, літератури, медіа – використовується для збирання матеріалу, його аналізу та представлення результатів.

Розглянуті вище підходи свідчать про те, що нові тенденції в соціальній психології та інших соціальних науках стосуються перегляду ставлення до гуманітарного пізнання – його мети, засад, стандартів, інструментарію та мови.

Серед означених методів є такі, що, на нашу думку, можуть бути використані для розроблення соціально-психологічних технологій формування громадської думки. Це надання повноважень і розвиток спроможності. Спільним для них є те, що вони роблять цільову групу (досліджуваних) співучасником та співвиконавцем, коли індивіди, організації та цілі громади починають самостійно діяти, формулювати політику та приймати рішення. Цей процес супроводжується змінами в громадській думці: спочатку серед представників цільової аудиторії, а потім – і в суспільстві загалом.

Література

1. Улановский А. М. История и векторы развития качественных исследований в психологии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2008. – № 2. – С. 129–139.
2. Улановский А. М. Качественная методология и конструктивистская ориентация в психологии / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 27–37.
3. Улановский А. М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С. 35–45.
4. Denzin N. K. The handbook of qualitative research / N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (Eds.). – 2nd edition. – Thousand Oaks, CA, 2000.
5. Gergen M. Performative Social Science and Psychology / M. Gergen, K. Gergen // Forum: Qualitative Social Research. – 2010. – № 12(1). – Art. 11.
6. Scheurich J. J. Labores de la vida. The labors of life / J. J. Scheurich, M. A. Guajardo, P. Sanchez, E. Fineman. – Austin, Texas : Division of Migrant Education, Texas Education Agency, 1999.
7. Gergen K. Ethnographic representation as relationship / K. Gergen, M. Gergen // Ethnographically speaking / C. Ellis, A. Bochner (Eds.). – Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2001. – P. 11–33.

8. *Fels L.* Intercultural Recognitions Through Performative Inquiry / L. Fels, L. McGivern // Gerd Bräuer (Ed.) *Body and Language. Intercultural Learning Through Drama.* – Ablex Publishing, Westport, 2002. – P. 19–35.
9. *Bronfenbrenner U.* The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979.
10. *Levine M.* Principles of community psychology: Perspectives and applications / M. Levine, D. D. Perkins, D. V. Perkins. – 3rd edition. – New York : Oxford University Press, 2005.
11. *Kelly J. G.* Context and process: An ecological view of the interdependence of practice and research / J. G. Kelly // *American Journal of Community Psychology.* – 1986. – № 14. – P. 581–589.
12. *Arnstein S. R.* A Ladder of Citizen Participation / S. R. Arnstein // *Journal of the American Planning Association.* – 1969. – Vol. 35. – № 4. – P. 216–224.
13. *Wallerstein N.* Introduction to community empowerment, participatory education and health / N. Wallerstein, E. Bernstein // *Health Education Quarterly.* – 1994. – № 21(2). – P. 141–148.
14. *Zimmerman M. A.* Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment / M. A. Zimmerman, J. Rappaport // *American Journal of Community Psychology.* – 1988. – № 16. – P. 725–750.
15. *Zimmerman M. A.* Psychological empowerment: Issues and illustrations / M. A. Zimmerman // *American Journal of Community Psychology.* – 1995. – № 23(5). – P. 581–599.
16. *Rifkin S.* Equity, empowerment and choice: from theory to practice in public health / S. Rifkin // Presentation made at Forum 9, Mumbai, India, 12-16 September 2005. – Mumbai, 2005.
17. *Jackson T.* The community development continuum / T. Jackson, S. Mitchell, M. Wright // *Community health studies.* – 1989. – № 8. – P. 66–73.
18. *Laverack G.* Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains / G. Laverack, N. Wallerstein // *Health promotion international.* – 2001. – Vol. 16. – № 2. – P. 179–185.
19. *Angelique H.* Promoting Political Empowerment: Evaluation of an Intervention With University Students / H. Angelique, T. Reischl, W. Davidson // *American Journal of Community Psychology.* – 2002. – Vol. 30. – № 6. – P. 815–833.
20. *Short P. M.* Defining teacher empowerment [Електронний ресурс] / P. M. Short // *Education.* – 1994. – Режим доступу : http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3673/is_n4_v114/
21. *Murphy J.* Restructuring schools: Capturing the phenomena / J. Murphy, C. Evertson. – Paper presentation at the annual meeting of the American Educational Research Association, Boston, 1990.
22. *Philbin A.* Capacity Building in Social Justice Organizations / A. Philbin. – Ford Foundation, 1996.
23. *O'Brien R.* An overview of the methodological approach of action research. Theory and Practice of Action Research / R. O'Brien ; Roberto Richardson (Ed.). – João Pessoa, Brazil : Universidade Federal da Paraíba, 2001.
24. *McIntyre A.* Participatory action research / A. McIntyre. – Thousand Oaks, CA : Sage Publications, 2008.

П. І. Бублик

ПРОБЛЕМА ДІАЛОГІЧНОГО ВИМІРУ САМОПІЗНАННЯ: ВІД ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ ДО ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОГО ВИРІШЕННЯ

Окреслено діалогічний вимір самопізнання в трьох культурних сферах: філософії (на прикладі Сократа і Григорія Сковороди), науковій психології і психотерапії. Виявлено імпліцитний діалогізм у тлумаченні феномена самопізнання Сократом і Григорієм Сковородою. Вказано на причини деактуалізованості категорії самопізнання в сучасній академічній психології. Зроблено висновки щодо самопізнавальної функції таких сучасних психотерапевтичних напрямів, як психоаналіз, клієнт-центрована терапія і гештальттерапія. Описано, як діалогічний вимір самопізнання втілюється в структурі клієнт-терапевтичної взаємодії і самих терапевтичних цінностях.

Ключові слова: самопізнання, психотерапія, діалог, психоаналіз, гуманістична терапія, клієнт-центрована терапія, трансактний аналіз, гештальттерапія.

Очерчено диалогическое измерение самопознания в трех культурных сферах: философии (на примере Сократа и Григория Сковороды), научной психологии и психотерапии. Обнаружен имплицитный диалогизм в истолковании феномена самопознания Сократом и Григорием Сковородой. Указаны причины деактуализированности категории самопознания в современной академической психологии. Сделаны выводы относительно самопознавательной функции таких современных психотерапевтических направлений, как психоанализ, клиент-центрированная терапия и гештальттерапия. Описано, как диалогическое измерение самопознания воплощается в структуре клиент-терапевтического взаимодействия и самих терапевтических ценностях.

Ключевые слова: самопознание, психотерапия, диалог, психоанализ, гуманистическая терапия, клиент-центрированная терапия, трансактный анализ, гештальттерапия.

The article describes the dialogical dimension of self-discovery in three cultural areas: philosophy (through the example of Socrates and Hryhoriy Skovoroda), scientific psychology, and psychotherapy. There is implicit dialogism in interpreting the phenomenon of self-discovery by Socrates and Hryhoriy Skovoroda. The author pointed out the causes of minor role of category "self-discovery" in contemporary academic psychology. Conclusions were made about self-discovery function of such trends of modern psychotherapy as psychoanalysis, client-centered therapy and Gestalt-therapy. It was described how the dialogical dimension of self-discovery is embodied in the structure of client-therapeutic interaction and therapeutic values.

Key words: self-discovery, psychotherapy, dialogue, psychoanalysis, humanistic therapy, client-centered therapy, trans-actional analysis, Gestalt-therapy.

Проблема. Феномен самопізнання не є власне соціально-психологічним. Більше того, самопізнання як категорія першопочатково не є ані психологічною, ані науковою, ані навіть філософською. Крилатий вислів “пізнай самого себе” традиційно приписують першому філософові Фалесу, хоча дуже вірогідно, що він належав дофілософській, релігійно-містичній, містеріальній традиції. Так чи інакше, ідея самопізнання має довгу історію в культурі людства. На усвідомлення важливості самопізнання натрапляємо в текстах таких прадавніх культур, як шумеро-вавилонська і давньоєгипетська. Самопізнання в тому чи іншому розумінні є значною світоглядною цінністю традиційних культур Японії, Китаю, Індії. Величезну роль ідея самопізнання відіграла і в західній культурі, починаючи від давньогрецької і давньоримської, через традицію християнства, і далі відобразилася в гуманізмі Відродження й етиці Просвітництва.

А проте нас цікавить психологічний, більшою мірою соціально-психологічний, аспект феномена самопізнання. Навіть загальніше: яка сучасна психологічна реальність цього феномена? Те, що самопізнання є етичною цінністю багатьох традиційних культур і філософських систем, – річ загальновідома. Однак чи має самопізнання психологічну актуальність сьогодні? І чи ця актуальність є внутрішньо-душевною, особистісно-інтимною, а чи науково-психологічною, теоретико-практичною? І, крім того, чи є підстави говорити, власне, про самопізнання як актуальну науково-психологічну проблему бодай у якомусь її вимірі? Можливо, сучасна психологічна наука сформувала більш точний і диференційований категоріально-понятійний апарат для розуміння того, що традиційно позначається словом “самопізнання”?

Мета статті: проаналізувати історико-філософські і науково-психологічні передумови тлумачення феномена самопізнання в його діалогічному вимірі, а також окреслити ситуацію діалогічності в сучасній психотерапії.

Якщо звернутися до підручників із загальної чи тим більше соціальної психології [1-3], то самопізнання не виступає там ані окремою науковою проблемою, ані актуальною науковою категорією. Натомість знаходимо низку інших категорій і наукових тематизацій: самосприйняття, самоідентичність, саморефлексія, автентичність, образ себе, Я-концепція, Я-ідеал тощо. Схоже, що феномен самопізнання сучасна психологічна наука аналізує дуже диференційовано, детально і в той

же час суто теоретично. Категорія самопізнання полишена як елемент донаукового, дотеоретичного вжитку того періоду розвитку людської думки, коли пізнання ще мало недиференційований світоглядно-філософський характер.

А втім, власне психологія як наука є специфічним проектом людського самопізнання, культурно-історичною відповіддю на прадавній заклик “пізнай самого себе”. Щоправда, відповіддю суто предметно-теоретичною, навіть натуралістичною: людина в науковій психології так чи інакше є “представленою” (у сенсі “упредметнювального представлення” Гайдеггера) як природоподібний об’єкт дослідження. Тобто уявно кінцевим результатом наукового самопізнання людини може бути загальна теорія людської душі (“психіки”) як структури зв’язків, що до певних меж піддаються зовнішньому і внутрішньому цілеспрямованому управлінню.

Натомість давня ідея самопізнання містила явний етичний, містичний, екзистенційний сенс. Однією з версій походження вислову “пізнай самого себе” є відповідь дельфійського оракула цією фразою на запитання мудреця Хілона “Що найкраще для людей?”. Від літературних пам’яток прадавніх культур, у яких прочитується ідея самопізнання, через християнську західну культуру, традиційні східні культури і до сучасної психотерапії пафос самопізнання полягає в пошуку свого призначення, сенсу власного життя й місця у світі, у відновленні внутрішньої цілісності, у самоздійсненні. Натомість сучасна науково-психологічна відповідь, здається, позбавлена цього світоглядного пафосу саме через свою теоретичність, через сам ідеал наукового пізнання як такого, що спрямовує пізнавальний процес від ціннісно вільної теорії до такої ж ціннісно вільної практики.

На нашу думку, саме психотерапія підхопила інтегральну ідею самопізнання як набуття автентичності. При цьому психотерапія послуговується теоріями, що формуються теоретичною психологією, але повертає їх у життєвий світ людини – світ її особистісних й екзистенційних переживань.

“Психотерапії взагалі” в змістовому сенсі не існує. Коректно говорити про психотерапії в множині [4]. Для нас важливим є те, що зміст цієї множини визначається не лише образом людини, моделлю психіки й особистості, а ще й власне способом психотерапевтичної взаємодії – практичним методом, який далеко не завжди є прямою похідною від теоретичного бачення (хоча й, безумовно, корелює з ним). Цей метод – фактично прикладна модель психотерапевтичної взаємодії, і в цьому сенсі вона є соціально-психологічним феноменом. У психотерапевтичній взаємодії людина здійснює самопізнання, але не самотійно, не наодинці із самою собою, а за допомогою і через Іншо-

го. У цьому сенсі психотерапевтична взаємодія є невідворотно діалогічною, хоча моделі діалогу в різних психотерапевтичних напрямках можуть суттєво різнитися.

Сучасний феномен психотерапії дає змогу реалізувати ретроспективне бачення діалогічного виміру проблеми самопізнання, а відтак надати їй соціально-психологічного забарвлення. Одразу потрібно зауважити, що діалог ми не звужуємо до специфічного екзистенційно-онтологічного тлумачення, що його знаходимо у творчості Мартіна Бубера, Емануеля Левінаса чи Михайла Бахтіна. Під діалогом ми маємо на увазі буквально спілкування двох чи більше людей. Інакше кажучи, нас цікавить спілкування як ситуація і умова самопізнання. А як відомо, саме спілкування є парадигмальною проблемою соціальної психології.

Зробімо буквально два штрихи до філософської історії феномена самопізнання в його діалогічному вимірі. Звернімося до феномена сократичного діалогу, що став відомим завдяки творчості давньогрецького філософа Платона [5]. Сократ, герой творів Платона і реальна історична постать, утілював ідеал філософського життя і своїм власним життям, і змістом свого філософського вчення. Цей ідеал передбачав мислення і самопізнання через мислення як єдиний шлях до реалізації ідеї блага. Проте сократівсько-платонівське самопізнання не є індивідуалістичним. Самопізнання в устах Сократа передбачало не тільки аналіз власного душевного устрою, а й загальніше – душевного устрою кожної людини, а також устрою людських стосунків і до певної міри – суспільних відносин. Тобто сократичне самопізнання було пізнанням людського світу як чогось принципово відмінного від світу природного, хоча й скерованого певними законами, у чомусь до природних подібними. Якщо людина просто аналізує власні вчинки, не виходячи на узагальнення щодо “людини взагалі”, або не розуміючи суспільний, громадський контекст свого життя, то таку настанову ні в якому разі не можна вважати самопізнанням у сократівському сенсі.

Але не менш важливою особливістю вчення про самопізнання у Сократа були його власний спосіб життя і спосіб здійснення власної філософії. Як відомо, Сократ філософував через бесіду. Його, здавалося б, відсторонено-філософська позиція спонукала до активної небайдужості щодо своєї спільноти і життя конкретних людей. Сократівське самопізнання як самомислення провокувало такі базові екзистенційні характеристики, як відкритість і зверненість до Іншого, “розіркненість” власного буття і в той же час утвердження власної громадянської ідентичності. Навряд чи сьогодні ми можемо уявити фігуру Сократа, що сидить на самоті і пише довгі трактати про світобудову. Здається, діалог для Сократа був не лише намаганням ділитися тим

переживанням внутрішнього багатства, яке може дати мислення як спокійна зверненість до мікрокосму. Дуже вірогідно, що ситуація діалогу надихала Сократа на мислення, надавала цьому індивідуальному самовияву онтологічного значення, поєднувала “внутрішнє” і “зовнішнє”, “підготовку до смерті” і “доброчесне життя”.

У певному сенсі сократичні діалоги можна класифікувати як раціоналістичний прототип психотерапії. Таке порівняння, звичайно, є дуже умовним. Якщо говорити про зміст сократівських діалогів, то нерідко власне діалогічна форма виступала лише своєрідним демократичним способом організації вельми раціонального (хоча й умоглядного) пізнавального процесу. Причому що більш пізній твір Платона ми братимемо, то більш формальним поставатиме діалогічне начало, а раціональна монологіка підсилюватиметься. Але ранні діалоги Платона насичені саме етично-виховним, розвивальним пафосом, де Сократ виступає вчителем, ситуаційним уособленням, сумлінням співбесідника. Разом з тим спілкування Сократа зі співбесідником не є односпрямованим: Сократ відтворює всю логіку певних кінцевих тверджень, до яких приходять співбесідники, а відтак проходить через акт філософування щоразу як уперше, підтримуючи напружену відкритість власного мислення.

Отже, пізнання істини про власне буття як специфічно людське в сократівському діалозі реалізувалося через взаємну комунікативну відкритість зі спільною орієнтацією на Логос як кінцевий смисл і в той же час поступовий спосіб наближення до нього. Твердження про те, що Логос спільний для всіх, було запорукою як самої можливості самопізнання через мислення, так і діалогічної спільності власне самопізнання як процесу.

Тепер звернімося до постаті, що з'явилася дві тисячі років потому, – до Григорія Сковороди [6]. Нерідко його називають “українським Сократом”. І справді, Сковорода був знавцем і прихильником античної філософії, хоча й будував свій світогляд на творчо витлумаченому християнстві. Він також реалізував свою філософію у власному житті, а твори писав у формі поезій, байок та діалогів. Сковорода не був байдужим до суспільних проблем тогочасності, проте на відміну від Сократа не займав активної філософсько-громадянської позиції, а обмежувався невпинною критикою світського життя, його цінностей і смаків, дистанціюючись від “світу цього” і закликаючи до того ж інших.

Сковорода розвиває християнське витлумачення самопізнання як самозаглиблення через усамітнення, дистанціювання від світу, самоспоглядання, “узріння” своєї божественної сутності і таким чином поєднання з нею. Самопізнання Сковороди не є когнітивним актом: радше його можна назвати самоінтеграцією, самонавіюванням, само-

конструюванням. Воно є не так накопиченням інформації про власне душевне життя, як віднаходженням у своєму внутрішньому світі тих істин і того устрою, про який сповіщає священна Біблія. На шляху до внутрішньої істини важливу роль відіграє самотність у сенсі соціальної непричетності, незв'язаності, автономності.

Концепція самопізнання, яку розвиває Сковорода, має свої аналогії (а можливо, і корені) у християнській православній містиці, що набула свого апогею в афонській традиції ісихастів. Самопізнання в ісихазмі – це перш за все переживання, внутрішній стан, що має свою тілесну, емоційну і смислову компоненти. Внутрішнє мовчання й на його тлі самоналаштування через багатократне повторювання молитви-звертання приводили до “осяння божественним світлом” як стану поєднання з Богом. Таке осяння можливе лише за умови довготривалого усамітнення, самозаглиблення, а відтак вивільнення від соціальних зв'язків. Християнин звільняється від шаблонізованих й анонімізованих стосунків, аби очистити свій внутрішній простір для трансцендентного. Невпинна зверненість до божественного не є розмовою в традиційному сенсі. Проте ця зверненість є способом переконатись у безсмерті власної душі через можливість діалогу з трансцендентним тут і зараз.

Сковорода не був ісихастом у буквальному значенні. У його філософії як шляху самопізнання важливе місце займають давньогрецька філософія і література, а найперше – уся текстуальна розмаїтість Біблії. У той же час, як відомо, останні майже тридцять років свого життя Сковорода провів у неперервних мандрівках і бесідах зі своїми прихильниками, друзями, учнями. Його філософування надихалось увагою тих, для кого воно було призначене і хто його розумів. Очний чи заочний діалог був тим ґрунтом, на якому сковородинська філософія самопізнання набувала своєї соціальної та історичної значущості.

Сократ і Сковорода – це постаті мудреців, що культивували рефлексію, самозверненість, зрештою – самосвідомість. Самопізнання не було в цих філософів подібним до сучасних уявлень про науково-теоретичну психологію. Модель обох концепцій самопізнання можна кваліфікувати як відновлення внутрішньої цілісності через свідомий діалог із собою, точніше – зі своєю внутрішньою, “божественною” сутністю. Важливим є не так результат самопізнання, як сам процес і стан, у якому цей процес здійснюється. Творча зверненість у внутрішню глибину, усвідомлення, що позначка “Я” – це величезна умовність, за якою стоїть таїна не менша, ніж зовнішній світ (паралелізм мікрокосму і макрокосму), дивне переживання себе як найбільшої очевидності і водночас як чудесної таїни стали основою для специфічної смислоорієнтації, яку позначали як “самопізнання”.

І Сократ, і Сковорода акцентували як умову самопізнання звільнення від квазідіалогу соціальних відносин. Проте якщо Сократове самопізнання здійснювалося через розмову з реальним співбесідником як носієм того ж універсального розуму, яким є сам філософ, то самопізнання Сковороди є перш за все вдячною зверненістю до божественної суті світу і самого себе. Утім, ні Сократ, ні Сковорода не підкреслювали діалогічний вимір як реальну ситуацію міжлюдської взаємодії, де визначальною є саме даність Іншого, подібно до мене, але такого, що мною не є. Діалогічність їхньої постановки проблеми самопізнання полягала переважно у формі філософування, а також у самому способі їхнього реального життя, яким вони втілювали власний філософський ідеал самопізнання. З цього погляду фігури Сократа і Сковороди є показовими і до певної міри унікальними.

Подібно до того, як Сократ здійснив своєрідний “античний гуманітарний поворот”, звернувши увагу філософів від осягнення природи до осягнення внутрішнього світу людини і людських стосунків, так і сучасна психологія постала як елемент гуманітарного повороту в межах західноєвропейського наукового проекту. У цьому сенсі вся психологія, і зокрема соціальна, є науковим самопізнанням людини. Але її науковість була і великою мірою залишається описово-натуралізуючою настановою: пошуком структур і закономірностей, що дають можливість до певної міри оволодіти так об’єктивованою реальністю. А практична психологія в консалтинговій, терапевтичній і тренінговій формах намагається втілити теоретичні знання академічної психології, перетворюючи їх у прикладні інструменти. Одночасно в межах практичної психології розробляються свої внутрішньопрактичні теорії, що постфактум співвідносяться з академічними теоретичними конструктами більш загального рівня, використовують їхній категоріальний описовий апарат, зберігаючи, проте, власну прикладну логіку.

Цікаво, що проблема самопізнання набула нової актуальності саме в практичній психології і вже через останню повертається в зону науково-академічної рефлексії психологічних наук. Зокрема, феномен психотерапії передбачає перш за все специфічне очне спілкування, а відтак певним чином вибудований діалог, спрямований на реалізацію терапевтичного запиту клієнта чи пацієнта. Загалом кажучи, психотерапія – це розвивальне спілкування, що охоплює як вербальну комунікацію, так й інші форми взаємодії: ігрову, провокативну, творчомистецьку, тілесну, навчальну тощо. Психотерапія неможлива поза діалогом, навіть якщо останній не звучувати, як уже зазначалося вище, до екзистенційно-онтологічного тлумачення.

Так, фрейдівський психоаналіз [7], як одна з історично перших форм психотерапії, передбачає активну вербальну поведінку пацієнта

на тлі мінімальної вербальної участі аналітика під час сеансу. Психоаналітичний діалог явно позбавлений діалогічної симетрії, бо в кожному з учасників такого діалогу своя зона відповідальності, свій тип діяльності і свої можливості. А втім, саме через таку розбіжність комунікативних ролей психоаналітичний діалог є можливим. Адже пацієнт старанно відкриває своє несвідоме, максимально вільно (у межах аналітичних задач) виявляє його перед терапевтом, знімає характерний для практичного життя вербальний самоконтроль, делегує аналітику можливість і право надавати значення і смисл виявленим несвідомим структурам. Натомість аналітик організує безпечний і сприятливий простір для контактування пацієнта з власним несвідомим, спрямовує асоціативний рух пацієнта, робить максимально точні і найбільш вірогідні висновки на основі отриманого матеріалу. Сам пацієнт не в стані здійснювати обидві функції, бути самопсихоаналітиком. Адже умовою аналізу є вербальна об'єктивація несвідомого і здатність його структурування поза межами впливу даного несвідомого.

Зрозуміло, що за відсутності Іншого не може функціонувати і перенесення як один з ключових механізмів психоаналітичної терапії. При цьому те, що відбувається з пацієнтом, є всі підстави кваліфікувати саме як самопізнання. Клієнт відтворює події, переживання, фантазії, висловлює бажання і страхи, які для нього поки що позбавлені “додаткового розвивального змісту”. Натомість аналітик долучає виявлений несвідомий матеріал до актуального проблемного контексту пацієнта. Пацієнт переживає своєрідне “осяння” і відповідно “приріст знання”, що вже не дозволяє йому залишатися таким, яким він був до цього “осяння”. Такі самозміни через реінтерпретацію власного емоційно-сміслового досвіду можливі лише в терапевтичному просторі двох.

Слід зауважити, що предметно-сюжетним змістом психоаналізу є перш за все стосунки пацієнта, зокрема зі значущими Іншими (перш за все з батьками). Відповідно стосунки – це не зовнішні умови монологічного проживання пацієнтом свого минулого, а безпосередній спосіб долучення до життя, зрештою – сама тканина душевного світу пацієнта, на якій вимальовується рухливий малюнок проблемного теперішнього. Відтак у діалозі із психоаналітиком пацієнт у кінцевому підсумку виходить на перепроживання свого базового, парадигмального діалогу – того, унікальний зміст і структура якого в подальшому великою мірою визначають долю людини. І можливість впливати на такий “автоматизм долі” з'являється саме через самопізнання в психоаналітичному діалозі.

Іншим психотерапевтичним напрямком, що демонструє діалогічний вимір психотерапії в самопізнанні, є клієнт-центрована, або гу-

маністична, терапія. Її засновником вважають Карла Роджерса [8]. Феномен самопізнання лежить у самому способі психотерапевтичної концептуалізації цього напрямку. Його представники виходять з того, що дискомфорт пацієнта, який є приводом для його звернення по терапевтичну допомогу, – це його внутрішня неконгруентність. Пацієнтові бракує внутрішньої особистісної цілісності – відповідності між тим, що людина про себе знає, і тим, що вона реально переживає. Тож клієнт-центрована терапія, зрештою, спрямована на поєднання цих двох пластів внутрішнього світу людини. І відбувається таке поєднання за допомогою терапевта саме як поступове різноаспектне і різнорівневе самопізнання. Зрозуміло, що таке самопізнання не є вузькокогнітивною процедурою в сенсі маніпулювання пізнавальними схемами, збиранням інформації чи категоріальним самоаналізом. Радше йдеться про прийняття досі затемненої частини власного внутрішнього світу. Неконгруентність є не просто дезінтегрованість двох рівновідомих аспектів, а брак знання про один з них. Власне, відновлення конгруентності, інтеграція відбувається через розширення сфери усвідомлення на сферу переживань і визнання цих переживань повноцінним, важливим елементом власного життя.

Діалогізм клієнт-центрованого напрямку полягає в тому, що за головний терапевтичний інструмент тут правлять самі стосунки між клієнтом і терапевтом. Якщо в психоаналізі клієнт-терапевтичні стосунки є інструментом якісного розкриття несвідомого для подальшої реінтерпретації досвіду, то в клієнт-центрованій терапії самі стосунки “тут і зараз” постають як реінтеграційне начало. Інакше кажучи, у цьому терапевтичному напрямку набагато більш важливим є не зміст клієнт-терапевтичного діалогу, а його якість – ставлення, яке демонструє терапевт клієнтові, а клієнт здатен сприйняти і певним чином на нього відповісти ставленням власним. Отже, клієнт спілкується з терапевтом не інструментально чи інформаційно, а екзистенційно-поведінково. Сам досвід стосунків нового типу стає прецедентом у внутрішньому житті клієнта для альтернативного способу проживання власних почуттів. Діалогічність самопізнання в такій терапії з виміру перетворюється на парадигму – певний організаційний взірць стосунків і самопереживання. Терапевт не розповідає клієнтові щось таке, що той мусить знати. Натомість він демонструє клієнтові власну конгруентну поведінку, а також організує тут і зараз найбільш комфортні і безпечні умови для відновлення конгруентності у клієнта. Конгруентність виявляється не способом організації уявлень про себе, а безпосередньо способом організації себе як суб’єкта життєдіяльності.

Ще одним психотерапевтичним напрямком, у якому виявляється діалогічний вимір самопізнання, є гештальттерапія [9; 10]. Центра-

льною категорією тут служити, щоправда, не діалог, а контакт. Власне декомпенсований невроз як ситуація, у якій клієнт звертається по терапевтичну допомогу, кваліфікується гештальттерапевтом як специфічний повторюваний спосіб порушення контакту людини з навколишнім світом. Проте під останнім мають на увазі не лише простір фізичних подій, на які реагує клієнт, а й сукупність людських зв'язків і відносин, а також самих людей, з якими клієнт спілкується і взаємодіє. Отож людина контактує з уже олюдненим, населеним світом, визначальною характеристикою якого є циркуляція смислів і значущостей у мережах знаків і символів. Так, витлумачений контакт не є діалогом у вузькому значенні слова – як суто мовленнєва діяльність чи екзистенційно-онтологічний зв'язок. Проте контакт є діяльнісною зверненістю до світу, сміливою відкритістю для проживання своєї причетності Іншому. Попервах гештальттерапія формувалася на індивідуалістичних позиціях і спиралася на базову метафору “організм-середовище”. Навряд чи в подібній організмичній онтології залишалося місце для діалогу як специфічно людського, наповненого смыслом феномена. Однак уже тоді базові методики й техніки взаємодії терапевта з клієнтом містили проговорювання переживань, озвучення тілесних феноменів, елементи інсценізації (прогривання) міжособових стосунків, мовленнєве звернення до уявлених фігур, ігрове перевтілення тощо. Усе це так чи інакше надавало гештальттерапії гуманістично-екзистенційного забарвлення (на додаток до базової протобіологічної метафори “організм-середовище”). І майже одразу носії гештальтїдеології почали усвідомлювати визначальну роль самих клієнт-терапевтичних стосунків. Інакше кажучи, акцент почав переходити зі змісту діалогу терапевта з клієнтом на його форму, структуру, чуттєво-ставленнєву якість. Усвідомлюване проживання клієнт-терапевтичної взаємодії “тут і зараз”, простежування специфіки цієї взаємодії, способів її блокування чи підсилення зробило гештальттерапію своєрідною “дзен-терапією” (хоча більшою мірою ця назва відповідає дещо пізнішому терапевтичному напрямку – “процесуальній терапії”).

Важливою характеристикою, що зближує гештальттерапевтичну роботу і феномен діалогу, є те, що терапевт не прагне надавати клієнтові якусь навчальну інформацію або “дорощувати” його відповідно до своїх світоглядних ідеалів. Терапевт просто самим своїм способом проживання власного життя “тут і зараз” ставить клієнта перед необхідністю проживання відведеного часу із собою таким. Яким би чином не поводився клієнт присутність терапевта робить цю поведінку “ новою ” в сенсі загостреного її усвідомлення, уважного включеного спостереження, вербального самозвітування і посиленої диференціації почуттів.

Як бачимо, усі три терапевтичні напрямки – психоаналіз, клієнт-центрована терапія і гештальттерапія – служать способами розширення свідомого й через це – збільшення внутрішньопсихічної інтегрованості особистості. Важливо, що розглянуті напрямки терапії не є способами прямого цілеспрямованого впливу психолога на клієнта, тобто не є об'єктно орієнтованими. Психотерапевт спирається на презумпцію свободи і відповідальності клієнта в межах життєвої історії останнього. Із розширенням усвідомлюваного розширюються і межі свободи клієнта як можливості його впливу на своє положення в координатах життєвих обставин. Психотерапевтичне самопізнання є практичним, а не теоретичним: у ньому накопичення певних знань про себе і застосування цих знань у своєму житті не розмежовуються. Знання, що приходить з розширенням поля усвідомлюваного, функціонує (хоча й по-різному) одразу в самому факті своєї появи. Отож це знання переважно не інструментальне, а екзистенційне – таке, “через” яке людина живе. А проте не варто містифікувати психотерапевтичний процес: відчуття дива, яке інколи переживає не лише клієнт, а й терапевт, є ефектом складної, багаторівневої клієнт-терапевтичної взаємодії, а не пасивного споживання клієнтом “чарівної” терапевтичної допомоги.

Якщо порівняти філософський і психотерапевтичний підходи до проблеми пізнання, то побачимо їхню певну логічну етапність. Філософія кваліфікувала пізнання переважно як зверненість до себе через виключення з анонімізованої мережі псевдосоціальних зв'язків. Навіть якщо результатом пізнання була “нова” соціальна позиція (як у Сократа), вона було продуктом самопізнання як певного “ментального переважання”, а не його елементом. Інакше кажучи, соціальна компонента залишалася лише у прихованому вигляді – у самій мові, категоріальному апараті, логіці, і у внутрішньому Іншому як контрпозиції, за наявності якої лише і може відбуватися мислення. Натомість психотерапія зробила соціальний компонент значущим елементом і явною умовою самопізнання як такого. Психотерапевтична комунікація у своїх історичних типах усе більше править за живу тренінгову модель соціального, а зміст терапевтичної роботи “стягується” з віртуальних “там і тоді” в “тут і тепер” клієнт-терапевтичної протосоціальності.

Інший важливий аспект проблеми самопізнання, що по-різному, але з певною логіко-історичною послідовністю вирішується філософією і психотерапією, – упорядкування “спонтанного внутрішнього діалогу”. Останній фактично є протодіалогічною представленистю несвідомого (варіант підсвідомого). Адже звичним станом внутрішнього простору людини видається своєрідний “неконтрольований потік”: слів, образів, асоціацій, почуттів, бажань, намірів, переживань... У деяких терапевтичних і культурних традиціях цей стан “уваги, що

блукає”, називають “внутрішнім діалогом” (проте в інших підходах для цього використовують більш відповідний образ – “білий пил”), хоча фактично “діа-логіки” в цьому стані ще немає. Самопізнання, власне, у тім і полягає, аби впорядкувати цей стан, стабілізувати і спрямувати увагу, зробити її інструментом для самовідчування, виявлення потреб, формування смислів і конструювання завдань. Філософія пропонує впорядкування “внутрішнього протодіалогу” через рафіноване мислення, виховання розумової культури. Фактично внутрішній діалог формується через загострено уважну розумову взаємодію з інтеріоризованим Іншим. Соціальність тут простежується в, так би мовити, “знятому” вигляді, і внутрішній діалог залишається “внутрішнім”, набуваючи більшої самодисципліни. Натомість психотерапія оприявнює діалог у клієнт-терапевтичній взаємодії, виносить його в інтерактивний вимір комунікації. Більше того, така взаємодія стимулює клієнта до рольової діалогізації власних внутрішніх суперечностей, що наближає його до внутрішньої інтеграції.

Висновки. Самопізнання є духовно-культурною цінністю, що потрапила в поле філософської рефлексії, згодом – науково-психологічного аналізу, і тепер має своє переважне втілення в психотерапевтичних практиках. Діалогічний вимір самопізнання полягає в самому мовленні як оприявленні несвідомого. Фігури Сократа і Сковороди – це взірці самопізнання, що здійснювалося ними діалогічно, але передбачало вихід з неусвідомлюваного поля соціально-психологічних зв’язків. Сучасна науково-теоретична психологія диференціювала самопізнання, а відтак деактуалізувала його діалогічний вимір. Натомість психотерапевтичне самопізнання втілює діалогізм у своїй формі, цінностях, змісті. Діалогічність терапевтичних практик засвідчує соціально-психологічний характер як їх самих, так і власне феномена самопізнання в його сучасних виявах. Отже, діалог – це персоналізований соціально-психологічний зв’язок.

Література

1. *Майерс Д.* Социальная психология / Дэвид Майерс. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
2. *Основи психології : підручник / за заг. ред. В. А. Роменця.* – К. : Либідь, 1995. – 632 с.
3. *Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського.* – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.
4. *Паттерсон С.* Теории психотерапии / С. Паттерсон, Э. Уоткинс. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
5. *Платон.* Собрание починений: в 3 т. (в 4 кн.) / Платон. – М. : Мысль, 1968 – 1973. – (Серия “Философское наследие”).

6. *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові перекази. Листи / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – 542 с.
7. *Фрейд З.* Введение в психоанализ / Зигмунд Фрейд. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 277–306.
8. *Роджерс К.* Клиентоцентрированная терапия : пер. с англ. / Карл Роджерс. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 320 с.
9. *Перлз Ф.* Теория гештальт-терапии : пер. с англ. / Фредерик Перлз. – Ин-т общегуманит. исслед., 2004. – 384 с.
10. *Перлз Ф.* Гештальт-семинары : пер. с англ. / Фредерик Перлз. – М. : Ин-т общегуманит. исслед., 2008. – 352 с.

© Бублик П. І.

В. О. Васютинський

ПОШУКИ І ВИБОРИ САМОВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОМОВНОЮ СПІЛЬНОТОЮ В УКРАЇНІ

Психологічні характеристики представників російськомовної спільноти в Україні, такі як переживання належності до неї, українськість, образ української і російської мов, освітні стратегії поведінки, сприймання громадсько-політичної інформації, відображення ідентичності в друкованих ЗМІ, стратегії соціально-психологічної адаптації, потенційна вразливість на деструктивні впливи аналізуються в контексті їхньої відповідності до раніше виявлених тенденцій колективного самовизначення російськомовної спільноти: сакралізації ідентичності, ригідизації ідентичності, плекання звичайності, рентизації постав, акцентування скривженості, моральної апеляції, діяльного позиціонування.

Ключові слова: колективне самовизначення спільноти, етнічна ідентичність, мовні уподобання, соціальний статус, міфологізація свідомості.

Психологические характеристики представителей русскоязычной общности на Украине, такие как переживание принадлежности к ней, украинскость, образ украинского и русского языков, образовательные стратегии поведения, восприятие общественно-политической информации, отражение идентичности в печатных СМИ, стратегии социально-психологической адаптации, потенциальная уязвимость к деструктивным воздействиям анализируются в контексте их соответствия ранее выявленным тенденциям коллективного самоопределения русскоязычной общности: сакрализации идентичности, ригидизации идентичности, культивирования обыкновенности, рентициации социальных установок, акцентирования обделенности, нравственной апелляции, деятельного позиционирования.

Ключевые слова: коллективное самоопределение общности, этническая идентичность, языковые предпочтения, социальный статус, мифологизация сознания.

Psychological characteristics of the Russian-speaking community's representatives such as feeling of belonging to it, Ukrainianity, image of Ukrainian and Russian languages, educational strategies of behavior, perception of social and political information, identity reflection in the printed media, the strategies of social and psychological adaptation, potential vulnerability to destructive influences are analyzed in the context their conformity to

earlier discovered tendencies of the Russian-speaking community's collective self-determination: sacralization of identity, rigidization of identity, cherishing of ordinariness, emphasis on resentment, moral appeal, active positioning.

Key words: collective self-definition of community, ethnic identity, languages preferences, social status, mythologization of consciousness.

Проблема. У межах дослідження соціально-психологічних чинників інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство соціально-психологічну структуру колективного самовизначення російськомовної спільноти було подано як сукупність провідних тенденцій цього процесу: символізації ідентичності, ригідизації ідентичності, плекання звичайності, рентизації постав, акцентування скривдженості, моральної апеляції, діяльного позиювання [1]. Ці тенденції виявлено, зокрема, за результатами опитування 1292 російськомовних респондентів у південно-східних регіонах країни.

Мета статті полягає в аналізі індивідуальних досліджень науковців лабораторії психології мас і спільнот, виконаних у межах загальної теми, та інтерпретації їх крізь призму виявлених тенденцій.

Матеріалом для аналізу стали результати вивчення особливостей переживання належності до російськомовної спільноти (О. І. Жорнова, М. М. Слюсаревський), українськості як властивості російськомовної спільноти (А. С. Маматова), образу мови в уявленнях представників російськомовної спільноти та змісту властивих їм освітніх стратегій (В. В. М'яленко [2; 3]), особливостей сприймання громадсько-політичної інформації російськомовною спільнотою (В. Ю. Вінков [4]), відображення ідентичності російськомовного населення в друкованих ЗМІ (К. О. Черемних [5]), стратегій соціально-психологічної адаптації членів російськомовної спільноти (Т. І. Белавіна [6]), потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи (О. А. Ліщинська [7]).

Тенденція *символізації* (точніше сказати *сакралізації*) *ідентичності* означає надання російській мові додатково навантаженого символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота, еднаються й солідаризуються її представники, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування спільноти та протиставлення позаспільнотному середовищу. Зміст тенденції втілюється в ставленні респондентів до російської та української мов, наділянні різноманітних сфер колективного та індивідуального буття символічними значеннями залежно від їхнього мовного оформлення й функціонування.

У дослідженні А. С. Маматової порівнювалися етноідентифікаційні характеристики російсько- та україномовних українців і росіян. З'ясовано, що рівень ідентифікації російськомовних респондентів з образом типового сучасного росіянина є вищим, ніж рівень ідентифікації україномовних – з образом типового сучасного українця. Так само образ росіянина в уявленнях російськомовних ближчий до уявленнь про ідеальну особу, ніж образ українця. Серед іншого одним із пояснень може бути те, що прихильність російськомовних громадян до образу росіянина править для них за засіб ідентифікації з високо оцінюваною референтною групою.

Показано, що в російськомовних респондентів значною мірою переважають антиетноафіліативні тенденції: у них немає вираженої потреби злитися з етнічною групою, до якої вони себе зараховують, підтримувати з нею зв'язки. Такий стан інтерпретується як розмитість уявлень про межі власної етнічності, через що утруднюється сприймання себе як частини української етнічної спільноти.

За головну ознаку етнонаціонального самовизначення опитані росіяни обирають мову та історичне минуле. Натомість українців (серед яких багато російськомовних) більшою мірою споріднюють із їхньою національністю звичаї, обряди й традиції, територія і природа, культурна спадщина. Отже, в ідентичності представників російськомовної спільноти спостерігається підвищена мовна символізація, яка компенсує брак інших важливих ідентифікаторів. Етнолінгвістична належність виявляється для них більш значущою, ніж етнонаціональна. Таке співвідношення може ставати причиною істотного психологічного напруження й дискомфорту.

К. О. Черемних досліджувала способи конструювання Ми-ідентичності російськомовним населенням Криму. За основний інструмент було обрано метод контент-аналізу текстів найпопулярніших у Криму друкованих ЗМІ. За найбільш інформативні параметри Ми-ідентичності визнано категорії “Ми-образ” і “Ми-роль” та сукупність використовуваних концептуальних метафор.

Зміст Ми-образу визначається, зокрема, як унікальне явище, для якого неприйнятні звичайні шляхи, що переживається як перевага “справжності” та винятковості. Підкреслено також значення ідентифікації “Ми – кримчани”, що може інтерпретуватися як захисний спосіб уникання надмірної психологічної проблемності відмови від суто російської ідентичності і вибору між нею та ідентичністю українською.

Досліджуючи образи української і російської мов, В. В. Мяленко виявила істотні відмінності між уявленнями мешканців Херсона (переважно російськомовних українців), де образ української

мови є привабливішим за образ російської, і Севастополя (здебільшого російськомовних росіян), для яких привабливішою є російська мова.

У висловлюваннях російськомовних херсонців учувається почуття провини щодо української мови, прагнення її захистити, уберегти від зневажання і маніпуляцій. Актуалізація мовного контексту спричиняє переживання недостатньої позитивної самооцінки, особистісної неповноцінності. Позиція севастопольців щодо української мови набагато менш ліберальна: вони відзначають, що українська мова надзвичайно активна, її дуже багато, вона всюди лізе, часто говорять про її простоту й примітивність. Відчувається прагнення ствердитися за рахунок своєї російськомовності, плекання цілковито позитивного образу російської мови.

За даними О. І. Жорнової (на підставі індикаторів, запропонованих М. М. Слюсаревським), особливо виразно домагаються підвищення офіційного статусу російської мови ті російськомовні респонденти, що визначають свій соціальний статус як середній. Натомість респонденти, що наділили себе високим або низьким статусом, менш наполегливі в цьому питанні. Симетричною є прихильність до компромісних позицій: особи із середнім статусом тяжіють до них порівняно менше, ніж із високим або низьким.

Аналізуючи зміст потенційних і реальних деструктивних впливів на російськомовну спільноту, О. А. Ліщинська звертає увагу на негативне значення можливих змін смислових навантажень слів, намагань перекодувати мовні конотації.

Тенденція *ригідизації ідентичності* віддзеркалює нехіль до змін, намагання зберегти й утривалити наявні соціально-психологічні реалії, “завмерти” в статусі референтної спільноти, вистояти перед наявними чи уявними загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропоновані або нав’язувані зміни.

О. І. Жорнова визначає одну з типових позицій російськомовної спільноти як нейтрально-ретроспективну: її основу становить бажання залишити все як є і не переінакшувати наявної мовної ситуації.

Оскільки, на думку А. С. Маматової, російськомовна ідентичність значною мірою зосереджується навколо таких ідентитетів, як мова та історія, то можна припустити, що актуальність цих ознак продиктовано спільним радянським російськомовним минулим, апелювання до якого є невід’ємним атрибутом обстоювання російськомовності.

Відповідні залежності проявилися в таких виявлених К. О. Черемних вимірах ідентичності російськомовних кримчан, як “Ми – колишні громадяни великої країни СРСР” та “Ми – народна влада”, що особливо щільно наповнені стереотипами минулого життя.

В. В. М'яленко фіксує певну суперечність у ставленні мешканців Херсона до вибору мови: маючи, як правило, позитивний образ української мови і менш позитивний – російської, вони, проте, не квапляться відмовлятися від російської як основної мови спілкування. Можливий перехід на українську мову сприймається як клопіткий і непотрібний. Така прихована суперечність виявляється через внутрішній конфлікт і пасивність, неусвідомлене або слабко рефлексоване відчуття своєї неповноцінності, нездатність до дійового подолання ситуації. Натомість мешканці Севастополя всіляко обстоюють звичні для них переваги російської мови. За одну з причин такої поведінки дослідниця вважає страхи й невпевненість, спричинені передбачуваними загрозами їхньому мовному, ментальному та політичному статусові. Водночас позиція севастопольців розглядається як психологічно більш благополучна й конгруентна, бо їхній етнічний образ Я більшою мірою відповідає змістові національної самосвідомості та культури.

В. Ю. Вінков доводить, що чимало російськомовних респондентів у сприйманні громадсько-політичної інформації керуються некритичною оцінкою політичних подій і фактів. Особливо чітко це проявляється в характеристиках “Майдану”, “Помаранчевої революції”, їхніх лідерів В. Ющенка та Ю. Тимошенка. Відповідні символи та ідеали є протилежними ціннісним орієнтаціям багатьох російськомовних громадян, неприйнятними для них, у їхніх уявленнях становлять загрозу для усталеного способу життя. Тому їм комфортніше погодитися із сумнівними, але знадливими фактами, ніж відкинути їх як невірогідні. Особливо це притаманно тим російськомовним респондентам, які сильніше почуваються росіянами або російськомовними жителями України, поділяють прорадянські цінності. Менше схильні до такої міфологізації свідомості ті, хто визначає себе як громадянина України або поділяє цінності західного світу.

Зміст описаних О. А. Ліщинською індикаторів передумов потенційної вразливості спільноти на деструктивні впливи (тривожність, інфантильність, депривація, авторитарність, агресивність) орієнтує на інерційну роль індивідуально-психологічних характеристик, які в дискурсі колективного буття набувають значення його стабілізаторів.

За тенденцією *плекання звичайності* криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, “малих” людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

О. І. Жорнова аналізує факт, що переважна більшість російськомовних респондентів приписує собі середній соціальний статус. Порівнюючи ці оцінки з об'єктивними даними, дослідниця ставить під сумнів адекватність зарахування себе до середнього статусу такою великою часткою громадян і робить висновок про певну доцільність такої самооцінки як захисної. Відповідно особи із середнім соціальним статусом, з одного боку, демонструють відносно більшу однакостійність думок, а з другого – частіше обирають індиферентну позицію з багатьох питань.

В оцінках Ми-ідентичності російськомовних кримчан, за результатами дослідження К. О. Черемних, спостережено найбільшу частоту ознак, що поєднуються в образ “Ми – народ”.

Тенденція *рентизації постав* полягає в колективній актуалізації рентах очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості.

Одна з найважливіших серед описаних К. О. Черемних ідентифікаційних категорій – роль влади “Батько-захисник” – характеризується як суб'єкт захисту прав та інтересів народу, турботи про людей.

Аналізуючи результати опитування представників молоді, яка працює або навчається, про причини залучення до наркотиків, Т. І. Белавіна визначає як найважливіші серед них вплив соціального середовища – сім'ї та друзів, загальну особистісну незрілість молодих людей і їхню безвідповідальність за своє життя й здоров'я, брак чітких життєвих орієнтирів і цілей, нездатність молоді зайняти себе, знайти цікаву справу, брак належних знань і недостатнє усвідомлення наслідків уживання наркотиків, алкоголю тощо. При цьому зафіксовано дещо вищий рівень довіри до соціального оточення в російськомовних респондентів порівняно з україномовними. Т. І. Белавіна констатує також наявність екстернальних постав у значної частини опитаних: спрямованість очікувань на зовнішній світ, стійкий розрахунок на удачу, друзів, батьків, на Бога, а не звертання до власних ресурсів задля подолання скрутних життєвих обставин. Обираючи стратегії досягання успіху, переважна більшість молоді тою чи тою мірою прагне використовувати зв'язки або знайомства.

Схожі дані отримала В. В. М'яленко: російськомовні та зорієнтовані на спілкування з російськомовним оточенням респонденти нерідко виявляють схильність до нерішучості, небажання брати на себе відповідальність, прагнення зачекати, аж поки проблеми розв'яжуться самі собою. Такі постави істотно корелюють з орієнтаціями на матеріальний добробут, нехтуванням цінностей

освіти, відмовою від ефективного саморозвитку, фахової реалізації, неспроможністю моделювати власний життєвий сценарій. За допомогою тенденції акцентування скривдженості члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які принаймні відчують, тим самим застерігаючи собі право на певні компенсації.

За даними О. І. Жорнової, особи з низьким – за їхньою власною оцінкою – соціальним статусом намагаються стверджувати, що таких, як вони, є багато, тобто зосереджують увагу на поширеності й типовості їхніх потерпань. Їхні протестні постви проявляються, зокрема, у тому, що вони не вважають за доцільне брати участь у процесах українізації. Така позиція підтверджується даними В. Ю. Вінкова, згідно з якими ті російськомовні респонденти, які охочіше погоджуються з неввірогідною, але бажаною для них інформацією, частіше відчують брак єднання з Росією і захисту російської мови, а ще – брак чесної влади, виразніше переживають незадоволеність із життя, більш негативно прогнозують майбутнє та оцінюють зміни, що сталися в житті, ніж ті, хто таку інформацію відкидає.

У великої частини російськомовних респондентів Т. І. Белавіна виявила типові для них стани втоми, самотності, неспокою, роздратування, які є свідченням загального дискомфорту, відчуття небезпеки, потреби в допомозі й підтримці. Найбільш уразливими респонденти почуваються, коли йдеться про матеріальне становище, низькі доходи, високі ціни.

В. В. Мяленко показала, що зорієнтовані переважно на російську культуру особи схильні обирати в зовнішньому середовищі негативні стимули: відчуття втоми, переживання скрутних обставин, неминучість випробувань, невпевненість щодо власної соціальної захищеності та адаптованості, незадоволеність із вибору професії. До таких негативно забарвлених переживань додається високий рівень фрустрованості через оцінку здобуття освіти як можливого лише за великі гроші.

Принаймні дві ідентифікаційні категорії російськомовних кримчан, за К. О. Черемних, відображають намагання привернути увагу до свого скрутного становища. Категорія “Ми – українці” згадується в межах опозиції “народ – недбайлива влада”, де влада ототожнюється з державою загалом. Відповідні індикатори з’являються тоді, коли держава чогось не додала, чогось позбавила, недостатньо захистила тощо. Тобто українці – це ті ми, хто не потрібен українській владі. У змісті ідентифікаційної категорії “Жертва” акцентуються страждання, негативний досвід і невдачі, поневір’яння, приниження, дискримінація, безсилля, страх, обман, прохання допомоги.

В основі тенденції *моральної апеляції* лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до тих, хто його вартий, завдяки чому відбувається самооцінне вивищення, задовольняється своєрідний спільнотний нарцисизм.

В ідентифікаційній категорії “Ми – народ” К. О. Черемних фіксує апеляцію до Ми як носія слов’янської духовності, цінностей, культури. Ми також подається як суб’єкт справедливого обурення. Інша категорія – “Добра дитина” – має зміст суб’єкта послуху, підпорядкування, виконання зобов’язань, успіхів у виробництві.

О. І. Жорнова зазначає, що за ознакою ставлення до теперішнього історичного періоду (відповідний індикатор запропоновано М. М. Слюсаревським) найбільшою виявилася група тих, хто відчуває сором. Водночас констатовано, що в цій групі респондентів особливо виразним є прагнення пов’язувати своє майбутнє з Україною.

Джерелами тривоги й неспокою російськомовних громадян, за даними Т. І. Белавіної, є корупція в органах влади і високий рівень злочинності. Респонденти виразно нарікають на те, що обов’язковими умовами досягнення життєвого успіху є гроші, підтримка впливових осіб, здатність пристосовуватися.

За важливі чинники деградації спільноти О. А. Ліщинська вважає поширення таких аморальних складових інформаційного середовища, як відверта брехня, жаргон, матеріали, що провокують сексуальне розбещення або стимулюють передчасний сексуальний інтерес у дітей.

У тенденції *діяльного позиціонування* втілюється активний підхід до розв’язання реальних та передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з наявними і можливими труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції індивідуальних і колективних дій, підтримувати ефективні стосунки з оточенням.

О. І. Жорнова підкреслює, що переважна більшість російськомовних респондентів своє подальше життя пов’язує з Україною, і ця позиція посилюється в міру дедалі вищої оцінки свого соціального статусу.

А. С. Маматова зафіксувала високий рівень готовності російськомовних респондентів відчувати відповідальність за Україну, поважати українські закони і політичний лад. Їхня “українськість” найбільше актуалізується у відповідь на соціальний запит, який спонукає їх до перегляду ієрархії соціальних ідентичностей, порушує ригідність самокатегоризацій. Як наслідок, ідентичність окреслюється в площині біетнічної, а радше бікультуральної українсько-російської ідентичності.

Це проявляється, зокрема, у посиленні прихильності до української мови. Група тих, хто, за В. В. Мяленко, використовує обидві мови, виразніше орієнтується на мотивацію досягання та активніше використовує освітньо-адаптаційні стратегії самореалізації, самоствердження, активного завоювання соціального простору. Така двомовна молодь обирає дійові шляхи досягання соціальної безпеки, має помітні соціально-статусні домагання, виявляє найвищий рівень задоволення через професійний вибір.

В. В. Мяленко описує таку модель поведінки частини російськомовних респондентів, за якої людина сприймає й оцінює власну освіту, її якість і рівень як засіб досягання. Освіта стає чинником успішної конкуренції, пов'язана з кар'єрними орієнтаціями, розглядається як основа успішної кар'єри, має характер сімейної цінності. Вона виявляється також цінністю інструментальною (як і українська мова) на шляху досягання соціального добробуту, безпеки тощо.

Має місце й прагнення до матеріального забезпечення через успішну професійну реалізацію. Такі респонденти антиципують і планують професійне зростання та своє життя загалом. Їхній професійний вибір цілком усвідомлений, вони, як правило, пишаються своєю професією.

Чимало респондентів схильні розраховувати на власні сили. Проте коли бракує сил, талантів, здібностей, вони використовують соціальні зв'язки в намаганні підвищити свій соціальний статус.

Більшій частині респондентів, зазначає Т. І. Белавіна, властивий оптимістичний настрій, налаштованість на конструктивне визначення власного майбутнього. Вони висловлюють упевненість у тому, що кожна людина має сама будувати власне майбутнє і що їхнє майбутнє залежить від них самих. Респонденти прагнуть самореалізуватися шляхом здобуття освіти, вибору професії, здобуття другого фаху, організації власного бізнесу, здійснення кар'єри, створення сім'ї, народження та виховання дітей та онуків. Переважає уявлення про те, що життєвого успіху може бути досягнуто насамперед завдяки розуму.

За даними Т. І. Белавіної, російськомовна молодь вважає себе за обізнану в питаннях здоров'я, здорового способу життя, сім'ї, безпечних сексуальних стосунків (хоча ці знання не часто перетворюються на соціально схвалювану поведінку). Молоді респонденти заявляють також про обізнаність щодо того, куди слід звертатися в разі виникнення проблем, проте водночас вони є малообізнаними з приводу надання соціальних послуг, соціальної допомоги, соціальної роботи з дітьми (належить гадати, що, на їхню думку, вони дають собі раду й без такої підтримки).

Ще один тип діяльного позиціонування репрезентує сукупність дієслівних мовних конструкцій в аналізованих К. О. Черемних текстах кримських газет. Їх трактовано як дійову позицію в комунікації. Найяскравіше тут проявилася ідентифікаційна категорія “Бунтар”, що втілює суб’єкта протесту, обурення, боротьби, непокори, публічної позиції, ідеологічної консолідації.

Висновок. Описані особливості колективного буття російськомовних жителів України істотно розкривають і наповнюють психологічним змістом загальну картину поставання й функціонування їхньої спільноти. Сакралізація і ригідизація ідентичності, плекання звичайності, рентицація постав, акцентування скривдженості, моральна апеляція та діяльне позиціонування набувають виразного й об’ємного вигляду, сукупно віддзеркалюють феноменологію колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні.

Література

1. *Васютинський В. О.* Соціально-психологічні тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 76–84.
2. *Мяленко В. В.* Образи мови в уявленнях російськомовної та україномовної спільнот / В. В. Мяленко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 96–104.
3. *Мяленко В. В.* Освітньо-адаптаційні стратегії російськомовних жителів України / В. В. Мяленко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 65–79.
4. *Вінков В. Ю.* Особливості сприймання громадсько-політичної інформації російськомовною спільнотою / В. Ю. Вінков // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 26 (29). – С. 325–333.
5. *Черемних К. О.* Контент-аналіз преси як засіб оцінювання Ми-ідентичності російськомовної молоді / К. О. Черемних // Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми : зб. наук.-метод. матеріалів. – К., 2010. – С. 71–91.
6. *Белавіна Т. І.* Стратегічна спрямованість адаптивної поведінки російськомовної спільноти в сучасній Україні / Т. І. Белавіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 85–95.
7. *Ліщинська О. А.* Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості / О. А. Ліщинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 127–140.

© **Васютинський В. О.**

Т. І. Бєлавіна

ІНТЕГРАЦІЙНІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ

Ідеться про особливості копінг-поведінки представників найбільших етнолінгвістичних груп українського соціуму в умовах поглиблення інтеграційних процесів. Здійснено спробу визначити домінуючі серед україно- та російськомовних громадян України стратегії копінг-поведінки та найбільш поширені способи подолання стресових ситуацій.

Ключові слова: копінг-стратегії, копінг-ресурси, фрустраційна ситуація, соціально-психологічна адаптація, захисні механізми, етнолінгвістична спільнота, україно- та російськомовні громадяни.

Речь идет об особенностях копинг-поведения представителей наибольших этнолингвистических групп украинского социума в условиях углубления интеграционных процессов. Предпринята попытка определить доминирующие среди украино- и русскоязычных граждан Украины стратегии копинг-поведения и наиболее распространенные способы преодоления стрессовых ситуаций.

Ключевые слова: копинг-стратегии, копинг-ресурсы, ситуация фрустрации, социально-психологическая адаптация, защитные механизмы, этнолингвистическая общность, украино- и русскоязычные граждане.

The article is devoted to the coping behavior of the ethnic and linguistic communities' representatives within the realm of intensification of their integration into Ukrainian society. The author defines main strategies of coping behavior of Ukrainian-speaking and Russian-speaking citizens of Ukraine as well as identifies their mostly used ways of overcoming stress.

Key words: coping-strategies, coping recourses, situation of frustration, social psychological adaptation, protective mechanisms, ethnic and linguistic community, ethnic identity, Ukrainian-speaking and Russian-speaking citizens of Ukraine.

Проблема. Розвиток нашої держави ускладнюється безліччю проблем, кількість яких з часом, на жаль, не зменшується. Суспільні завдання стають усе більш відповідальними, тому зростають вимоги до громадян, їхнього особистого внеску в розвиток суспільних процесів, їхньої здатності протидіяти життєвим негараздам. З огляду на це виникає потреба зосередити увагу дослідників і практиків на значущості особистого досвіду й особистої відповідальності, креативного і морального потенціалу громадян, на розвитку їхньої ресурсності, активності, ініціативності, здатності долати проблеми в мінливих умовах сьогодення.

Інтеграційні процеси в українському соціумі, пристосування представників численних лінгвospільнот до умов сучасного кризового суспільства відбуваються на тлі невизначеності і нестабільності економічного, політичного і соціального життя, унаслідок чого людині складно орієнтуватися у своєму соціальному оточенні, прогнозувати власне майбутнє. Тож особливої актуальності набувають сьогодні питання, пов'язані з адаптаційними ресурсами особистості та виробленням нею ефективних способів подолання кризових ситуацій, зумовлених невизначеністю. Ідеться про стратегії, що дають змогу підвищувати соціальну адаптованість людини та активізувати її приховані ресурси. Актуальність дослідження проблеми копінг-стратегій не викликає сумнівів ще й тому, що знання особливостей копінг-стратегій, до яких вдається особа, їх ефективне використання можуть допомогти їй у виборі оптимального рішення.

Мета статті: визначити найпоширеніші серед україно- та російськомовних громадян України копінг-стратегії і способи подолання ситуацій невизначеності й нестабільності, стресу і фрустрації.

Здатність прогнозувати події, передбачати їх перебіг визначає можливість застосування певної копінг-стратегії, і навпаки: зі зростанням невизначеності використання певних копінг-стратегій планування дій щодо виходу із скрутних обставин значно ускладнюються. У світлі порушеної нами проблеми труднощі соціально-психологічної адаптації представників етнолінгвістичних спільнот в умовах різких і несприятливих соціальних змін призводять до особистісної і рольової кризи. Подолати її можна шляхом соціально-психологічної адаптації на груповому та особистісному рівнях (у першому випадку йдеться про чинники вибору стратегій адаптації в умовах кризи ідентичності, про настановлення на отримання позитивної соціальної ідентичності, адекватної змінам, а також спрямованої на збереження власної культурної своєрідності; у другому – про вибір альтернатив і стратегій адаптації ціннісно-сміслові структури особистості, тобто про потребу в самоактуалізації, самоздійсненні і психологічному комфорті, задоволеності професійним вибором та діяльністю, емоційну стійкість тощо).

Вивчення стратегій подолання стресових або невизначених ситуацій, способів уникнення негативних наслідків кризових обставин є природною основою для дальшого розроблення технологій психологічної підтримки особистості. Саме тому увагу дослідників-психологів останнім часом усе більше привертає проблема копінг-поведінки людини в складних, кризових умовах, у ситуації психологічної загрози, необхідності вибору та прийняття рішення. З'явилися науково-практичні розробки, спрямовані на систематизацію досліджень копінг-

поведінки [1; 2], удосконалення емоційної стійкості особистості [3], оптимізацію її копінг-ресурсів [4]. Значний інтерес викликає пов'язаність копінг-стратегій, які застосовує індивід, з його успішністю в соціальній сфері [5]. На сьогодні проблематика копінг-стратегій активно досліджується в найрізноманітніших царинах і на прикладі найрізноманітніших типів діяльності. Зацікавленість цією проблемою зумовлена певними особливостями поведінки людини у складних ситуаціях, яка може стати перепоною для провідних форм активності особистості. Критерієм ефективності копінг-поведінки, яка реалізується за допомогою копінг-стратегій, є послаблення відчуття вразливості до стресів, пом'якшення впливу стресогенної ситуації, а відтак її подолання.

У широкому сенсі, на думку М. Платонової, копінг охоплює всі види взаємодії суб'єкта із ситуацією, зокрема спроби оволодіти нею або пом'якшити її дію, звикнути до неї або ухилитися від її вимог [6]. Основним механізмом адаптації людини до соціальних умов, що змінилися, є подолання посталих незвичних, часто складних, ситуацій. Останні вимагають від неї особливих зусиль і змушують виявляти непомітні у звичайних умовах якості. Психологічна налаштованість людини у скрутних життєвих ситуаціях багато в чому визначає ефективність її соціально-психологічної адаптації до мінливих умов життя. На вибір особистістю тієї чи іншої стратегії подолання стресових ситуацій впливають різні чинники, наприклад: вікові, гендерні і статусні характеристики, особистісні й ситуативні детермінанти копінг-поведінки.

У межах наявних підходів соціально-психологічну адаптацію розглядають або як активний безперервний процес і результат пристосування індивіда до змінних соціальних умов, або як процес розвитку, який відбувається в результаті подолання кризових періодів, що виникають у ході соціалізації особистості [7]. Завдяки вивченню поведінки людини в стресових ситуаціях було виявлено копінг-стратегії і копінг-механізми, що визначають успішну/неуспішну її соціально-психологічну адаптацію.

Термін "копінг" (coping) спочатку використовували в дослідженнях способів подолання дітьми вимог, що висуваються віковими кризами розвитку. При цьому йшлося про активні зусилля особи, направлені на опанування складної ситуації або розв'язання певної проблеми. У подальшому розуміння копінгу було перенесено на дослідження психологічного стресу (Р. Лазарус) та стратегії поведінки людини в ситуаціях, коли виникає психологічна загроза її фізичному, особистому і соціальному благополуччю.

У теорії копінг-поведінки зазвичай виділяють базисні копінг-стратегії (розв'язання або подолання проблем, пошук соціальної під-

тримки, уникнення), а також базисні копінг-ресурси (Я-концепція, локус контролю, емпатія, афіліація, когнітивні ресурси). Копінг-стратегія *розв'язання проблем* відображає здатність людини визначати проблему і знаходити альтернативні рішення, ефективно справлятися із стресовими ситуаціями. Але процес копіngu може бути неефективним або неконструктивним; часом він може призводити до дезадаптації та ускладнення функціонування людини в соціумі, тому питання про ефективність/неефективність копіngu безпосередньо пов'язане з поняттям копінг-стратегій, які слід розуміти як ті прийоми і способи, що реалізують власне процес подолання. Копінг-стратегія *пошуку соціальної підтримки* дає можливість за допомогою актуальних когнітивних, емоційних і поведінкових ресурсів успішно впоратися із стресовою ситуацією. Дослідження визначають деякі статеві і вікові відмінності в особливостях соціальної підтримки. Зокрема, чоловіки частіше потребують інструментальної підтримки, а жінки – як інструментальної, так і емоційної. Молодь найбільш важливою в соціальній підтримці вважає можливість обговорення своїх переживань, а літні особи – довірчі стосунки. І, нарешті, копінг-стратегія *уникнення* дає змогу зменшити емоційну напругу, послабити емоційний компонент дистресу до зміни самої ситуації. Але активне використання індивідом цієї копінг-стратегії можна розглядати і як переважання в його поведінці мотивації уникнення невдач над мотивацією досягнення успіху, а також як сигнал про можливі інтраособистісні конфлікти. Наведений опис найпоширеніших копінг-стратегій показує їх близькість до захисних механізмів, що спрямовані швидше на адаптування до складної ситуації, аніж на її вирішення.

В умовах стресу психологічна адаптація людини відбувається, головним чином завдяки дії двох механізмів – копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту. Одні і ті ж самі події життя можуть мати різне стресове навантаження, залежно від їх суб'єктивної оцінки. Стресова подія починається з оцінювання якоїсь внутрішньої (наприклад, думки) або зовнішньої (наприклад, докору) стимул-реакції; у результаті запускається копінг-процес. Копінг-реакція спрацьовує, коли складність завдання перевищує енергетичну потужність звичних реакцій організму. Якщо вимоги ситуації оцінюються як непосильні, тоді подолання може набувати форми психологічного захисту.

Копінг здатний сприяти “оволодінню” ситуацією, ослабляти або пом'якшувати її дію. При цьому він не є автоматичною адаптивною поведінкою, як, наприклад, психологічний захист, коли “вмикаються” несвідомі захисні механізми: “долання кризового стану ... здійснюється шляхом застосування певних копінг-механізмів, які є активними, усвідомленими зусиллями людини, спрямованими на опанування си-

туації шляхом її перетворення або пристосування до неї, та які можуть проявитися в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах особистості” [5, с. 69].

Сенс захисних механізмів – зміна образу світу за принципом задоволення (несвідомий копінг); захисні механізми є більшою мірою нав’язаними, ригідними, вони спотворюють реальність. Функція ж копінг-поведінки, навпаки, протилежна – людина визнає незмінність світу і намагається змінити себе, керуючись принципом реальності. Отже, копінг-поведінку в нашому випадку розглядатимемо як більш цілеспрямовану, гнучку й адекватну реальній дійсності.

У нашому дослідженні взяли участь 39 російськомовних (17 чоловіків і 22 жінки) і 36 україномовних (відповідно 15 і 21) студентів вищих навчальних закладів м. Бердянська і м. Києва. Загальна кількість учасників становила 75 осіб. Причому російськомовні респонденти переважали в Бердянську, а україномовні – у Києві. На основі результатів дослідження було визначено домінуючі в цих лінгвогрупах копінг-стратегії та виявлено деякі відмінності в їх застосуванні.

У своєму дослідженні ми скористалися низкою методик, серед яких: психодіагностична методика “Індикатор стратегій подолання стресу” (створена J. H. Amirhan у 1990 р. й адаптована Ялтонським у 1994-му); методика Е. Heim; методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга.

Методика, створена J. H. Amirhan, – це, власне, опитувальник самооцінки, що визначає базисні копінг-стратегії (“розв’язання проблем”, “пошук соціальної підтримки” та “уникнення”) та структуру опанувальної поведінки, дає змогу оцінити ступінь адаптивності поведінки респондентів залежно від набору використовуваних копінг-стратегій. Результати, отримані за цією методикою, показали, що у двох третин (68%) представників студентського середовища переважають високий і середній рівні продуктивних базисних стратегій (розв’язання проблем, пошук соціальної підтримки). Це свідчить про достатню адаптивну спроможність особистості та високу адаптивність її поведінки в стресових ситуаціях. Причому стратегія “розв’язання проблем” як пошук можливих когнітивно-поведінкових рішень, є найбільш конструктивною. Стратегія “пошук соціальної підтримки” хоча й менш конструктивна, але також спрямована на пошук ресурсів, у тому числі й зовнішніх. Такі стратегії обрала майже чверть випробуваних (хоч показники тут і низькі). Стратегію “уникнення проблем”, або свідому втечу від посталих життєвих труднощів (що допомагає зберегти відносну емоційну стабільність, але не вважається продуктивною), визнали прийнятною майже 9% випробуваних. У цьому випадку спо-

стерігається відхід від реальної ситуації, заперечення можливих важких наслідків проблеми.

Методика Е. Неім була адаптована (під керівництвом Л. І. Васермана) в лабораторії клінічної психології Психоневрологічного інституту ім. В. М. Бехтерева. Вона дає змогу дослідити 26 варіантів ситуаційно-специфічних варіантів копінгу у зв'язку з трьома основними сферами психічної діяльності (когнітивний, емоційний та поведінковий копінг-механізми).

Наведемо лише деякі результати дослідження, беручи до уваги найбільш значущі виявлені відмінності. У цілому тенденції виборів копінг-стратегій ідентичні в обох лінгвогрупах: спостерігається збільшення кількості адаптивних і зменшення числа неадаптивних варіантів копінг-стратегій. Стратегію “позитивне мислення”, що дає змогу навіть у неприємних, стресових ситуаціях побачити й оцінити позитивний компонент, стимул до подальшого розвитку, помітно частіше використовують російськомовні студенти ($p \leq 0,05$). Рідше її використовують україномовні респонденти, можливо тому, що вони менш схильні до аналізу ситуації і рефлексії, а більше – до дії: вони швидше почнуть активно впливати на ситуацію, ніж вишукуватимуть у ній позитивні моменти. У цьому, безумовно, є не лише позитивний, а й негативний момент, оскільки завдяки позитивному мисленню людина дістає можливість аналізувати невдачі, неприємності і тим самим “вчитися на власних помилках”, швидше напрацьовувати необхідний життєвий досвід. А проте небажання бачити в неприємному позитивний момент також може гальмувати розвиток особистості.

Стратегію “порівняння” значуще частіше використовують україномовні студенти ($p \leq 0,05$). Ця стратегія передбачає порівняння власних особистісних рис з особливостями інших, власної поведінки – з чиеюсь. Вона може формуватися і в процесі первинної адаптації та професіоналізації, коли людина свідомо або несвідомо порівнює власні досягнення з досягненнями інших і намагається перейняти спосіб, у який було щось досягнуто, для себе, свого повсякденного життя. Це не завжди ефективно, адже більш конструктивно було б порівнювати себе із самим собою й оцінювати власний досвід перемог і поразок, менше орієнтуючись на перемоги і поразки інших.

Копінг-стратегію “заперечення” використовують як російськомовні, так і україномовні студенти ($p \leq 0,1$). Суть цієї стратегії полягає в тому, що людина заперечує саму наявність негативного, або стресового, чинника.

Копінг-стратегію “контроль емоцій”, яка передбачає, що в стресових станах людина зберігає спокій, здатність тверезо оцінювати ситуацію, частіше використовують україномовні студенти ($p \leq 0,01$). У ході

соціальної адаптації усвідомлюється потреба навчитися стримувати негативні емоції, контролювати їх вияв. Утім, зловживання цією стратегією може призвести до негативних наслідків, навіть розвитку соматичних захворювань, оскільки приховані емоції руйнівні для психіки.

Стратегією “розрядка” послуговуються представники обох груп, але способи її реалізації дещо відрізняються. Російськомовні студенти порівняно з україномовними ($p \leq 0,05$) у скрутних життєвих ситуаціях, у випадку стресів, внутрішніх конфліктів значно частіше вдаються до таких способів зняття напруження, як споживання алкоголю, азартні і комп’ютерні ігри. Дещо меншою мірою це стосується україномовних студентів, умови життя та, можливо, географія проживання яких (у столиці) розширюють коло доступних засобів за рахунок, наприклад, відвідування вистав, концертів, участі в масових заходах, занять спортом. Однаково прийнятними для обох груп виявилися такі способи додання стресу, як секс та використання соціальних мереж інтернету.

“Відчуженню” як копінг-стратегії значно частіше віддають перевагу російськомовні студенти ($p \leq 0,05$). Відчуження, власне, полягає в тому, що людина психологічно відсторонюється від джерела стресу і таким чином послаблює його негативний вплив. Ця стратегія досягає успіху в тих випадках, коли джерело стресу перебуває поза зоною особистого контролю. У решті випадків дана стратегія неефективна, оскільки розв’язання проблеми просто відтермінується. Російськомовним студентам, крім того, більш притаманна стратегія “відхід” ($p \leq 0,01$). Вона полягає у психологічному і навіть фізичному усуненні від проблеми; її неефективність пов’язана з тим, що розв’язання проблеми також відкладається у часі.

Схожим виглядає і використання копінг-стратегії “фаталізм”, яка більшою мірою властива російськомовним респондентам ($p \leq 0,01$) і полягає у небажанні чинити спротив негативним обставинам. Людина сприймає ситуацію як непоправну і навіть не бачить сенсу намагатися змінити хоча б що-небудь.

Стратегія “обережність” виявляється в тому, що людина у складній стресовій, фрустраційній ситуації вважає за краще утриматися від необдуманих вчинків, перечекати й відтак прийняти оптимальне рішення. Частіше цю стратегію використовують російськомовні респонденти ($p \leq 0,01$). Утім, в обох групах є особи, неохильні до виваженого аналізу ситуації; частіше вони вважають за краще діяти ризикуючи, але виграючи, хоч це не завжди ефективний шлях, оскільки імпульсивне рішення може видаватися найочевиднішим, але бути неконструктивним.

Копінг-стратегію “набуття сили” значно частіше використовують україномовні, рідше – російськомовні студенти ($p \leq 0,05$). Люди на накопичує сили, вважаючи, що сила вирішує все. Ідучи шляхом накопичення сили, вона має намір таким чином посісти високі позиції в тих чи інших сферах життя. Ця стратегія іноді може бути ефективною там, де сила справді цінується і є значущою.

До копінг-стратегії “самозмінення” вдаються представники обох лінгвогруп, хоча дещо частіше її використовують російськомовні респонденти ($p \leq 0,05$), які вважають, що ситуація подолання конфлікту і кризи може бути джерелом особистісного зростання, набуття цінного життєвого досвіду і змін на краще.

Нагадаємо, що за даними досліджень, проведених лабораторією мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, російськомовним громадянам притаманне певною мірою відчуття соціально-культурної переваги, яку вони мали ще донедавна; досі вони посідали дещо вищі статусні позиції, які дозволяли їм сприймати своє соціальне становище як привілейоване. Нині практично повсюдно спостерігається тенденція зниження самооцінки російськомовних громадян, у першу чергу росіян, яким здається, що вони в цілому дещо опустилися на щаблях суспільної драбини до більш низьких категорій.

Висновки. Вибір особистістю стратегій опанувальної поведінки зумовлений впливом різних чинників, наприклад, вікових, гендерних, статусних характеристик, особистісних і ситуативних детермінант копінг-поведінки. Він визначається спроможністю людини адаптуватися до умов зовнішнього середовища, що змінюються, усвідомленням і безумовним прийняттям себе, досягненням психічної рівноваги, здатністю до саморегуляції та умінням керувати своїми вчинками і поведінкою в межах соціальних норм.

Стрес є первинним поштовхом до зміни психічного стану людини. Його результатом стає емоційна нестійкість, яка компенсується за рахунок копінг-стратегій поведінки в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах. Неадаптивність хоча б однієї з них призводить до виникнення внутрішньоособистісного конфлікту; і якщо замість вирішення останнього людина обирає “втечу” у хворобу, або в роботу, або в контакти, або у фантазії, то це в результаті може спричинитися до емоційного вигорання, зниження показників психічних процесів, загальної працездатності.

Дослідження найбільш поширених серед україномовних і російськомовних громадян копінг-стратегій показало, що в процесі інтеграції

до соціуму й соціально-психологічної адаптації в умовах соціокультурних та політико-економічних змін вони часом використовують різні стратегії долаючої поведінки. В українських громадян частково переважають такі стратегії, як контроль емоцій, пошук допомоги, наполегливість і накопичення сили, у російськомовних – відхід, обережність, заперечення, розрядка і позитивне мислення. В обох групах представлені різні види копінг-поведінки – ефективні і неефективні, конструктивні і деструктивні. Українським респондентам більшою мірою властиві копінг-стратегії, орієнтовані на активну дію, а російськомовним – на аналіз ситуації, зниження значущості негативної ситуації.

Література

1. Волкова Н. В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Н. В. Волкова // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 119–124.
2. Нартова-Бочавер С. К. “Coping behavior” в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 20–30.
3. Абульханова-Славская К. А. Состояние современной психологии: субъектная парадигма / К. А. Абульханова-Славская // Предмет и метод психологии: Антология / под ред. Е. Б. Старовойтенко. – М. : Академ. проект : Гаудеамус, 2005. – С. 428–450.
4. Стрельцова И. П. Представления подростков и юношей о трудных ситуациях и стратегиях совладающего поведения в них : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук / И. П. Стрельцова. – М., 2003. – 22 с.
5. Заїка В. М. Динамічна модель особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості / В. М. Заїка // Соціальна психологія. – 2009. – № 1. – С. 69–76.
6. Платонова М. Копінг-стратегії у ситуації прийняття рішень в юнацькому віці [Електронний ресурс] / М. Платонова. – Режим доступу : www.naub.org.ua.
7. Дементий Л. И. К проблеме диагностики социального контекста и стратегий копинг-поведения / Л. И. Дементий // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 3. – С. 20–25.

© Белавіна Т. І.

О. В. Яремчук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МІФУ

Розглядається соціально-психологічна модель національного міфу з огляду на перспективність мовних аналогій у соціально-психологічному моделюванні. Виявлення образної (метафоричної) аналогії між об'єктом дослідження (національним міфом) і деякими іншими, більш вивченими; перевірка обґрунтованості віднайденого образу; уведення аналогії в логічні рамки; перевірка цінності аналогії, тобто встановлення значимості тих відношень, які поки що не бралися до уваги, є актуальними етапами побудови соціально-психологічної моделі національного міфу.

Ключові слова: соціально-психологічна модель, національний міф, індивідуальний авторський міф, етнокультурна міфотворчість особистості.

Рассматривается социально-психологическая модель национального мифа ввиду перспективности языковых аналогий в социально-психологическом моделировании. Выявление образной (метафорической) аналогии между объектом исследования (национальным мифом) и некоторыми другими, более изученными; проверка обоснованности найденного образа; введение аналогии в логические рамки; проверка ценности аналогии, то есть установление значимости тех аналогий, которые до сих пор не принимались во внимание, являются актуальными этапами построения социально-психологической модели национального мифа.

Ключевые слова: социально-психологическая модель, национальный миф, индивидуальный авторский миф, этнокультурное мифотворчество личности.

The article deals with socio-psychological model of national myth, from the perspectives of linguistic analogies in social and psychological modeling. The relevant stages of creating socio-psychological model of the national myth are detection of figurative (metaphorical) analogy between the object of research (national myth) and some other, which are more studied, checking the validity of the found image, introducing the analogy into the logical framework, checking the value of the analogy, that is, establishing the significance of those similarities, which have not been taken into attention yet.

Key words: socio-psychological model, national myth, author's individual myth, ethnocultural myth creation of personality.

Проблема. Метод моделювання не набув поки що яскраво вираженої якісної специфіки в застосуванні до об'єктів соціально-психологічних досліджень, хоч умови соціально-психологічної практики вимагають встановлення розбіжностей між істотними і неістотними відношеннями системи національного міфу. У зв'язку із цим актуальними етапами побудови соціально-психологічної моделі національного міфу є віднайдення образної (метафоричної) аналогії між об'єктом дослідження (національним міфом) і деякими іншими, більш вивченими об'єктами; перевірка обґрунтованості знайденого образу; введення аналогії в логічні рамки; перевірка цінності аналогії, тобто встановлення значимості тих відношень, які поки що не були прийняті до уваги.

Мета статті: побудувати соціально-психологічну модель національного міфу, враховуючи перспективність мовних аналогій у соціально-психологічному моделюванні.

Завдання: 1) упорядкувати наявні психологічні, філософські та політологічні напрацювання щодо національного міфу; 2) запропонувати концептуальне бачення національного міфотворення в парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти; 3) позначити можливості переходу до практичних процедур діагностики та прогнозування змісту національного міфу.

Спробуємо упорядкувати *наявні психологічні, філософські та політологічні напрацювання щодо національного міфу*. Більшість дослідників схиляються до думки, що міф – це культурна форма організації й трансляції досвіду певної спільноти, яка регулює колективну й індивідуальну поведінку, надаючи зразки способу діяльності у світі й обґрунтування сенсу цієї діяльності, причому таке обґрунтування завжди виходить за межі індивідуального досвіду (у класичних міфах це завжди відбувалося через надання дії сакрального статусу). Така побудова міфу дає особистості можливість зняти проблему мотивації поведінки: запитання “чому це слід робити саме так?” узагалі не виникає завдяки вищій осмисленості. Міфотворчість як синтезування ідей, символів та цінностей є природним процесом, а міфологічний вакуум для людини, на думку К. Г. Юнга, нестерпний [1]. На наш погляд, до міфів слід ставитися не з позиції наукової зверхності, а спиратися на психологічний аналіз їх регулятивного потенціалу.

Національний міф як феномен, за допомогою якого традиційно позначається сукупність ідей, наративів, політичних гасел, філософських концепцій, художніх світів, впливає з певним чином пізнаної або сконструйованої реальності та орієнтований здебільшого на інтереси соціально-політичної практики. Важливість національного міфу поля-

гає в його здатності підтримувати етнічну спільноту та її представників у стані ентузіазму і творчого натхнення – особливо в критичних ситуаціях та в процесі досягнення життєво важливих цілей. З погляду психологічної науки національним міфом можна вважати світоглядну систему внутрішньо пов'язаних образів, ідей, етичних принципів, загальнозначимих уявлень, релігійних вірувань, прийомів виживання (та еволюції), висловлювань, які прийнято вважати художніми, містичними, філософськими. Це знакова система, яка регулює стосунки певного колективу, народу із зовнішнім світом за допомогою символів, метафор, міфологем. На думку К. Мангейма, у такому розумінні національний міф з'являється і стає домінуючим у той час, коли послаблюється влада традицій та релігійно-філософських канонів, а також прийнятих на віру настановлень традиційного моралізму [2].

Звісно, кожен із соціальних прошарків етнічної спільноти по-своєму заломлює національну міфологію, тому, відповідно, кожна із соціальних груп суб'єктивно бачить взаємодію людини зі світом (міф узагалі вільний від критеріїв істинності чи неправдивості). Міфологічна істина представлена реальним процесом медіації бінарних опозицій, їх примирення на вищому рівні метафоричного узагальнення. Саме тому, на наш погляд, можливо конструювати національну міфологію не тільки моноетнічних націй, а й поліетнічних національних спільнот. Різні картини світу, притаманні етносам, що складають націю, можуть бути синтезовані на основі єдиного міфу як світоглядного ядра, в якому міститься дещо сакральне, що надає сенсу існування окремій людині та поліетнічній спільноті.

Цілком очевидно, що стрижневою міфологемою повинна бути певна система ціннісно-сміслових компонентів (в умовах української нації це, зрозуміло, українське сакральне). На думку О. А. Гриценка, основою українського сакрального є цінності хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури [3].

М. О. Бердяєв зазначав, що в епоху історичних зламів відбувається розщеплення, роздвоєння в історичному житті та людській свідомості і це викликає протиставлення історичного об'єкта і суб'єкта, стимулює до рефлексії архетипів, які фундують національний міф. Відтворення архетипів означає усвідомлене звернення до міфологічних образів, міфологічної тематики, таким чином суспільство, розвиваючи свої міфи, підсилюється завдяки здоровим і надзвичайно енергетичним шарам колективного несвідомого. Однак тут криється певна небезпека, оскільки зосередженість на успадкованих міфах відволікає від сучасного світу, закріплює архаїчні, непридатні для сучасного життя емоційні та мисленнєві образи. З огляду на це К. Г. Юнг

підкреслював необхідність діалогу з колективним несвідомим шляхом символічних форм, які безперервно осмислюються свідомістю [1]. Дійсно, архетип – своєрідна канва, що може мати як ціннісно-позитивні, так і ціннісно-негативні наповнення чи реалізації, тому завдання спільноти полягає в тому, аби усвідомлювати дію архетипів, зокрема їх небажану конкретизацію. Реалізація цього завдання можлива шляхом етнокультурної міфотворчості особистості і спільноти як суб'єктів авторського міфу.

Багато хто з дослідників наголошував на єдиній архетипній основі національного міфу та ідеології. Зокрема, Р. Барт не вважав доцільним проводити семіотичне розмежування між міфом та ідеологією, визначаючи останню як уведену в рамки історії міфічне утворення, що відповідає певним суспільним інтересам. На сьогодні слід констатувати, що історія української ідеології ще не написана. Звісно, її можна пов'язати з історією суспільно-політичної думки, але політична думка – це ще не завершена система, без якої не може бути й мови про ідеологію як систематизацію ідей щодо призначення нації, причому ці ідеї повинні бути інтегрально взаємопов'язані і взаємопроникні. Такий стан справ в ідеологічній сфері пояснюється, на наш погляд, домінуванням сцієнтистського настановлення щодо суспільного життя, навіть термін “ідеологія” донедавна застосовувався з критичним або й саркастичним забарвленням. Лише порівняно недавно в політологічному дискурсі слово “ідеологія” почало означати певну систему суспільно-політичних поглядів, згідно з якими мало б будуватися суспільне життя нації, держави. Це вже є певним прогресом, але в цьому процесі слід активніше задіювати архетипний та міфологічний потенціал спільноти.

На думку С. Б. Кримського, поряд із колективним несвідомим існують національні архетипи. Саме вони, як наскрізні символічні структури ментальності, можуть у різні епохи і в різних етносів мати своєрідну інтерпретацію. Це свідчить про те, що нація – це не тільки державна, зовнішня спільність, а й “внутрішній етнос”, без якого національне життя неповне.

Узагальнюючи вищенаведений дискурс, слід зазначити, що створення будь-якої політичної ідеології конструктивної, гуманної спрямованості нашоветується на складну методологічну вимогу – об'єднати різноманітне в цілісність: інтереси, вузькогрупові ситуативні прагнення, усвідомлення нерозривного зв'язку минулого і сучасного та сподівання на майбутнє і т. ін. Саме тому, на наш погляд, формування національної ідеології може і повинно відбуватися на основі етнокультурної міфотворчості. Ще одним аргументом на користь такої позиції є те, що національна політична ідеологія не піддається випробуванню на істинність або хибність суто логічними методами. Лабора-

торією ідеології є реальний історичний процес, тобто можна зауважити, що ідеологія тим ближча до істини, чим точніше виражає весь комплекс суспільних потреб, інтересів і суперечностей. А для цього вона має набути такого вигляду, якого потребує саме ця група і саме в цій історичній ситуації. Ідеологія в цьому разі буде тим конструктивнішою, чим краще пояснюватиме актуальну ситуацію.

Справді, достеменність певного комплексу ідей виявляється в тому, що вони зачіпають емоції і почуття великої кількості людей: натрапляючи на ознаки власної емоційної заангажованості, і особистість, і, згідно з антропним принципом, соціум ідуть шляхом розпізнавання близької для них ідеології. У своїх джерелах вона постає як національна мрія та національне сподівання, культурно-міфологічне уявлення про націю, вона формується як регулятивний принцип організації знання і стратегій поведінки. Бачення ідеальної держави перш за все пов'язане з відповіддю на актуальне запитання: як у найкращий спосіб мають взаємодіяти люди, живучи разом, через спільну належність до певної території, маючи спільний історичний досвід, поділяючи спільну етнічну ідентичність або маючи кожен свою?.

Ідеологічні інтеракції як проект життєтворення суспільства тісно переплетені з етнокультурною міфотворчістю. Говорячи про український національний міф, слід зазначити, що основною стратегією української нації дотепер є виживання та збереження національної ідентичності. Відтак зміни в національну ідеологію, яка бере початок у глибинних психологічних структурах, можуть бути внесені лише тривалим існуванням за інакших історичних та соціальних умов. Але для того, щоб ці умови змінилися, слід створити національний міф, національну ідею, які б позиціонували культурно-історичний потенціал української нації. Причому ця національна ідея, впливаючи на формування національного образу світу та етнічної самосвідомості українців, може бути діалектично пов'язана з ідеєю глобалізації.

Наступне завдання полягає в тому, щоб *запропонувати концептуальне бачення національного міфотворення в парадигмі етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти*. Розробляючи соціально-психологічні механізми формування національного міфу та національної ідеї, слід констатувати, що важливим принципом творення національної ідеології є науково-дослідницька толерантність, яка виявляється у взаємодії різних, але не взаємовиключних цінностей, які постають з різних пізнавальних позицій. Ідеться про діалог культур і способів життя, різних прогнозів майбутнього і т. ін. На наш погляд, тут слід враховувати феномен прасимволу, який був ключовим в історіософії О. Шпенглера. Прасимвол присутній у формі державного устрою, у релігійних догматах і культурах, у фор-

мах живопису, музики та пластики, у віршуванні, в основних поняттях фізики й етики, але не вичерпується ними.

Беручи до уваги поліетнічність української нації, можна зауважити, що перспективи творення єдиної національної ідеї полягають у *дискурсивних практиках щодо різноманітних прасимволів*. Згідно з твердженням Н. М. Яковенко, з кінця XIX ст. і донині існують щонайменше 6-7 своєрідних формул-міфем, що разом відтворюють цілісний національний міф. Упродовж усього XX ст., а особливо на початку XXI-го, ці формули-міфема адаптуються до нових політичних і соціальних реалій, обростають новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо. Відстеження інтелектуальної генеалогії таких модифікацій, на думку Яковенко, є нагальною дослідницькою проблемою. Для освіченого загалу йдеться не про факт історії як такий, а про те, що ним засвідчується існування України всупереч усім (реальним чи уявним) ворожим силам. Відтак модифікація цієї чи іншої формули-міфема сигналізує про невербалізовані чи навіть неусвідомлювані зміни у відчутті власної “українськості”, що дає дослідникові унікальний матеріал для вивчення самоорганізації поліетнічної національної спільноти. Характерним прикладом може бути блискавичне, справді триумфальне поширення заявленої на початку перебудови тези про Україну як цивілізаційну межу “між Сходом і Заходом” [3]. Серед формул-міфем, що нині на рівні аксіом функціонують у суспільствознавстві, публіцистиці та на рівні буденної свідомості, Н. М. Яковенко зазначає переконання, що нібито українці різних регіонів, починаючи з доби Київської Русі, завжди усвідомлювали свою етнічну спільність, а відтак безперервно тяжіли до возз’єднання територій, які опинилися у складі кількох сусідніх держав. Генетично міфема безперервного тяжіння до возз’єднання пояснюється міфом про спільність етнічного походження як основою відчуття культурної співпричетності, спільної долі і – ширше – певного колективного “Я” нації. Його оформлення розпочалося ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., але новітні формулювання найповніше подані у фунтаментальній історії “України-Руси” М. С. Грушевського [там само].

Етнокультурна міфотворчість на рівні соціально-психологічних практик постає як творення нових обрядово-ритуальних форм (індивідуальних авторських міфів), які дають можливість цілісно осягнути закладену в архетипах потенційність етнічної особистості та спільноти. Змістове наповнення цих форм пов’язане з розпізнаванням смислів, які оприявнюються завдяки контакту особистості з полем суб’єктивного досвіду даного етносу. Дискурс цього досвіду впорядковує історію соціуму зсередини, виловлюючи смисл колективних дій, більше того – саме в ньому уможливується конструювання нового ціннісно-

сміслового простору етнічної спільноти, нового міфу. Цей процес можна розглядати як *спільний вчинок етнокультурної міфотворчості*.

На наш погляд, спільний вчинок як базовий соціально-психологічний механізм етнокультурної міфотворчості особистості слід вивчати в суб'єктно-вчинковій парадигмі [5 – 7] з додаванням конструктивістських категорій та прийомів дослідження [8]. Важливими теоретико-методологічними засадами для пропонованого дослідження є концепції ментальності та міфу, що мають місце в історичній психології І. Г. Білявського, а також в юнгіанській традиції. Значущими видаються також напрацювання М. М. Бахтіна щодо діалогу, зокрема діалогу культур [9], ідея відкритого тексту в трактуванні Умберто Еко [10]. Етнокультурна міфотворчість суб'єкта – це процес творення суб'єктивного міфологічного простору (індивідуального авторського міфу), який корелює з певним типом культурно-історичного, етносоціального та екзистенційного досвіду, відображеного в різних текстах (наративах, дискурсах, поведінці і, ширше, у життєвому шляху в цілому) [8]. У плані взаємодії з історичною традицією етнокультурна міфотворчість особистості наближається до екзистенційного проектування особистості, і тоді суб'єкт вибудовує свій життєвий світ згідно з досягненнями, проблемами та перспективами спільноти, з якою він себе ідентифікує [11].

На сьогодні все більш зрозумілим стає те, що для саморозвитку етносу як колективного суб'єкта вочевидь слід задіяти не тільки Мир-режим його функціонування, але і Я-режим, тобто кожний індивідуальний учасник цього колективного суб'єкта має бути самоцінною індивідуальністю, що наразі пов'язує власне самоздійснення з розвитком цінностей і смислів своєї етнічної спільноти. Оскільки основна мета саморозвитку індивідуальності може бути позначена як неповторне досягнення універсальності (П. Тейяр де Шарден), остільки, просуваючись до цієї мети, суб'єкт осягає універсальні цінності і смисли, пропонуючи їх власній спільноті як особистий досвід самоперевершення, як вчинок етнокультурної міфотворчості. Отже, суб'єкт постає як автор-міфотворець.

Ми трактуємо індивідуальний авторський міф як переважно усвідомлюваний трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенційного досвіду (зокрема особистої міфології, особистісних сенсів, свого покликання і т. ін.). З цієї дослідницької позиції все життя індивідуальності як певний дискурс-вчинок може бути співвіднесене з індивідуальним авторським міфотворенням.

В. О. Татенко розглядає спільний вчинок як соціокультурний принцип і соціально-психологічний механізм прояву й нарощування потенціалу індивідуальності людини. Феноменологія спільного вчинку

окреслена, зокрема, у такій думці дослідника: “Спільним ми називаємо такий вчинок, який передбачає психологічне єднання включених в нього людей на всіх етапах його здійснення..., у змістовому плані це може бути спільний героїчний вчинок, спільний вчинок пошуку істини, спільний вчинок дружби та любові” (цит. за: [12, с. 141]). До цього списку, на наш погляд, слід додати також спільний вчинок ідентифікації, зокрема етнокультурної, яка постає як самовизначення етнічної спільноти в глобалізованому світі та приводить до створення національного міфу. Як вважає В. О. Татенко, психологічною основою для спільного вчинку може бути екстеріоризована в простір міжособової взаємодії та інтегрована в нього спільна невдоволеність ситуацією як такою, що заперечує можливість усіх і кожного виявити, висловити, зберегти, відстояти свою індивідуальність. У зв’язку із цим слід підкреслити цінність індивідуальної авторської складової спільного вчинку, що й об’єднує окремих суб’єктів у колективний суб’єкт етнокультурної міфотворчості. Важливим концептуальним доповненням цієї думки є принцип інтеракційно-феноменологічного бачення джерел колективної суб’єктності [13], що передбачає обопільне суб’єктне зумовлення, проникнення у внутрішній світ один одного шляхом емоційно-інтелектуально-інтуїтивного резонансу з енергіями певної соціальної структури в собі та в інших учасниках, які її актуалізували. Така взаємодія як стан спільновчинкового перебування у світі оприявнює загальний сенс етнокультурної міфотворчості в єдності її індивідуального й соціального моментів.

Пильніше досліджуючи суб’єкт-суб’єктну взаємодію в процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості, можна переконалися в особливій значущості діалогу як способу створення відкритого тексту-твору, а саме національного міфу. Ми звертаємося до ідеї відкритого тексту в трактуванні У. Еко, який визначав текстуальну відкритість у зв’язку з особливою текстуальною організацією, що передбачає обов’язкову дальшу інтерпретацію. Текст у такому разі містить модель ідеального читача як власної структурної складової. Саме в цьому сенсі можна говорити про діалогічність відкритого тексту. “Відкритий твір” (“твір у русі”, “твір, який при кожному новому його сприйнятті ніколи не залишається рівним самому собі”) [10, с. 50] є відповіддю на кризи репрезентації та ідентифікації, більше того, відповіддю на кризу значення, що у своїй цілокупності характерні для постмодерну. На думку К. О. Черемних, “положення про відкритий текст та ідеального читача допомагають воскресити суб’єкта в комунікативних практиках” [14, с. 58]. У відкритих текстах автор очікує читача, здатного оволодіти різноманітними кодами інтерпретації. Якщо ж ідеться про індивідуальний авторський міф як відкритий текст, то його автор “очікує”

діалогу не тільки з можливими іншими інтерпретаторами, а й, власне, із самим собою як іншим, тобто ідеальним Я. Скажемо чіткіше: що більше суб'єктів долучилися до діалогу-інтерпретації тексту, то багатша палітра смислів утворюється щодо даного відкритого твору, і ці смисли збагачують внутрішній світ окремих особистостей, стаючи смисловим полем культури.

Усе зазначене вище безпосередньо стосується творення національного міфу, який, на наш погляд, постає як відкритий текст, нарратив, дискурс. У процесі національного міфотворення слід підкреслити важливість творчої взаємодії свідомості особистості з несвідомими вмістами Я, у результаті чого відбувається синтез архетипних складових різних рівнів: універсального, етноспецифічного та особистого. Це суб'єктивно виявляється в її духовно-катарсичній активності, яка також впливає на оточення, етнос, культуру. На наш погляд, спільний вчинок етнокультурної міфотворчості уможливорюється завдяки спеціальній ситуації, яка передбачає: по-перше, те, що група спільно створює міфологічний простір нарративів, який потенційно вміщує культуротворчі ідеї і форми їх реалізації; по-друге, у групі відбувається трансцендентування Я окремих особистостей за межі усталених стереотипів, настановлень і т. ін. Ситуація спільного вчинку з'являється завдяки індивідуальній значущості спільних соціокультурних завдань (наприклад, консолідація в суспільстві) і відображає взаємодію об'єктивних суспільних умов та суб'єктивних обставин її учасників. Ця взаємодія так само стимулює процес трансценденції людини за межі цих об'єктивних умов та обставин внутрішнього життя і фасилітує вчинок самоперевершення.

Важливо зазначити, що мотивація спільної вчинковості тісно пов'язана з можливістю індивідуалізації суб'єктом кожного спільного вчинку, в якому він самореалізується. Саме тому суб'єкт національного міфотворення “переборює інерцію стереотипів, розриває ланцюги рутинної повсякденності, відкриває шлях новим індивідуалізованим змістам і формам творчого освоєння світу” [7, с. 246]. Що ж стосується власне вчинкової дії, то вона, на наш погляд, багато в чому схожа на обрядово-ритуальну чи містеріальну дію, враховуючи змінений стан свідомості (“екстаз учинкового самозабуття”), прояв вищих духовних емоцій, що дають змогу долати найтяжчі випробування, та створення нової міфологічної конфігурації особистісного й групового простору.

Ще одним вагомим аргументом на користь своєрідної містеріальності спільного вчинку може бути той факт, що, коли дія завершена, вчинок не завершується. Післядія – інтеграція в повсякденне життя наслідків спільного вчинку – тісно пов'язана з усвідомленням та освоєнням тих особистісних та групових новоутворень (насамперед нових

культурних смислів), які виникли в результаті етнокультурної міфотворчості одиничного та групового суб'єктів. На наш погляд, цей процес провокує подальшу спільнотворчу діяльність, яка може тривати й тоді, коли немає безпосереднього спілкування з партнерами, бо діалог суб'єктів спільного вчинку, по суті, не завершується, а переноситься в індивідуально-відповідальні вчинки трансляції нових смислів у простір культури завдяки індивідуальному авторському міфотворенню. Це нагадає перенесення сакрального змісту в профанний світ, ритуальне оприявлення національного міфу. Наскільки це дійство вплине на перебіг соціокультурних подій, на ментальність певної національної спільноти? Можна припустити, що це залежатиме від розвинутості цієї спільноти як колективного суб'єкта. Розвиток колективного суб'єкта пов'язаний з розкриттям його культурно-історичного потенціалу, що підсилюється “проблемним у дійсності, іще не пізнаним цим суб'єктом” [7, с. 248].

Культурно-історичний потенціал національної спільноти тримає в своєму енергетично-архетипному полі всіх авторів-міфотворців, які ідентифікують себе з нею. Тому бути суб'єктом етнокультурної міфотворчості – це означає приймати виклики часу, звернені до власного народу, як свій екзистенційний проект й відповідально діяти в напрямку реалізації спільних з колективним суб'єктом інтенцій і потенцій. У цьому контексті індивідуальні авторські міфи таких видатних міфотворців, як Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, є в першу чергу їхніми вчинками самоперевершення, що зорієнтовують українців на “пошук внутрішніх джерел та рушійних сил розвитку людської істоти” [там само, с. 249], тобто стимулюють їхню суб'єктність. А проте, сконструйовані за моделлю спільного вчинку з колективним суб'єктом (українською спільнотою), ці індивідуальні авторські міфи просували самих авторів на шляху духовного самопізнання. Схожу позицію обстоює В. О. Татенко. На його думку, “суб'єктна інтенція несе в собі сутнісний код, індивідуальний проект людського буття... Це своєрідне архетипне утворення, що містить заряджену життєвою енергією інформацію”, взаємодія з якою прискорює становлення духовної індивідуальності [там само, с. 248].

Спробуємо позначити *можливості переходу до практичних процедур діагностики і прогнозування змісту національного міфу*. Для цього розглянемо соціальні архетипи як основу політизації української етнічності. Новітні тенденції заломлення соціальних архетипів у глобалізаційну епоху (С. Б. Кримський, В. С. Горський, О. А. Донченко та. ін.) оприявнюються в категоріях архетипів соціального життя і політики, екзистенціалів національного буття тощо. На думку С. Б. Кримського, минулі століття немовби “накручуються” на вічність,

яка оприявнюється в екзистенційному часі творчої індивідуальності. Ключове значення для української ментальності має архетип Софійності, що підтримується монументально-художнім утвердженням краси як онтології божественної присутності в бутті. Із Софійністю тісно пов'язаний кордоцентризм української ментальності. Він буттєво укорінювався православним способом життя з його посиленням на серце як джерело індивідуальності та моралі, а також уособленням хутора як “сердечної” сфери українства та практикою символізації влади й культури образом “палаючого серця” в гербах та театральних виставах. Ці архетипи, на наш погляд, виявляються в національній культурі України, яка втілює долю та історичний досвід різних народів. Завдяки перетворенню минулого у символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи акцентують на майбутніх зверненнях української нації. Дійсно, архетипи Слова, етичної цінності індивідуальності, філософії серця, Софійності світу та родинного статусу природи окреслюють своєрідність української культури. Саме на цьому архетипному підґрунті можливо побудувати історичну перспективу української національної спільноти, враховуючи взаємодію різних соціально-політичних утворень у сучасних глобалізаційних процесах. Може йтися про динамічну взаємодію тенденцій глобальності/етнічності в просторі етнокультурної міфотворчості української нації. Причому регулятивним та інтенціальним фактором цієї взаємодії стає власне суб'єкт етнокультурної міфотворчості, який інтуїтивно відчуває й усвідомлює “виклики” сучасності й творчо “відповідає” на них, виводячи власну спільноту на більш високий рівень самоздійснення.

Висновки. Моделювання органічно поєднує емпіричне дослідження з побудовою теорії. Дійсно, в основу соціально-психологічної моделі національного міфу покладено дані, отримані в різноманітних сферах (художня література і мистецтво, політика, етнопедагогіка, історіографія, філософський дискурс, побут і життєвий досвід виживання, релігія та практика народних вірувань і звичаїв) оприявлення суб'єктивного досвіду української спільноти. Акумуляуючи ці дані, соціально-психологічна модель національного міфу задає нові напрями наукового пошуку. Іntenція на формалізацію цієї моделі неминуче веде до перегляду взаємозв'язку багатьох понять і категорій, зокрема понять “індивідуальний досвід” та “суб'єктивний досвід етносу”. Останній являє собою, з одного боку, особливий клас духовних зусиль, що виводить суб'єкта за межі часу конкретної життєдіяльності, з другого боку, тільки нею і породжується, на неї впливає.

Змістова структура національного міфу, на наш погляд, складається з двох ортогональних площин. Першою ортогональною площиною моделювання є уявлення про індивідуальну авторську міфотворчість як спільний вчинок національного міфотворення. Інди-

відуальний автоський міф таким чином набуває не лише відображувальної, а й породжувальної здатності. У семантичному полі цього міфу спостерігаємо історично константні і модифіковані знаки у вигляді динамічної системи понять, образів, метафор, символів, міфологем. Другим ортогональним компонентом моделі стала структура суб'єктивного досвіду етносу: його перцептивний шар (просторово-часова модель), семантичний шар (сенси як відношення між суб'єктом і об'єктами перцептивного світу) і ядерний шар суб'єктивного досвіду етносу (складовими якого є етнічно детерміновані сенси, архетипи). Продуктивність підходу до вивчення структури і змісту національного міфу визначає співвіднесеність двох дослідницьких площин: одна – фіксація етнокультурних міфологем, символів та архетипів, оприявнених у суб'єктивному досвіді національної спільноти, і друга – структурування індивідуального міфу за критеріями архітекtonіки суб'єктивного досвіду. Верифікованість такого підходу знайшла своє підтвердження в отриманні множини етнокультурно-міфотворчих одиниць, конгломерат яких внутрішньо несуперечливо утворює систему з цілісною структурою. У функціональному плані основою пропонованої моделі є спільний вчинок як базовий соціально-психологічний механізм етнокультурної міфотворчості особистості, що дає можливість досліджувати індивідуальний авторський міф суб'єкта як основу для творення консолідуючого національного міфу.

Література

1. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг. // Вопросы философии. – 1988. – №1. – С. 135 – 145.
2. Мангейм К. Идеология та утопія : пер. з нім. / К. Мангейм. – К. : Наукова думка, 2008. – 197 с.
3. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – №3-4. – С. 115 – 125.
4. Роменець В. А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 409с.
5. Татенко В. О. Соціальна психологія вплив : Монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
6. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
7. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми / В. О. Татенко. – К. : НАУ-друк, 2009. – 288 с.
8. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості / О. В. Яремчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Соціологія. Психологія. Педагогіка”: зб. наук. праць. – К., 2009. – Темат. вип. 1 : “Креативність і творчість”. – С. 413 – 420.

9. Бахтин М. М. Содержание сознания как идеология / Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Статьи. / М. М. Бахтин. – М. : Лабиринт, 2000. – 625 с.
10. Эко У. Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике / Умберто Эко. – СПб. : Академ. проект, 2004. – 384 с.
11. Яремчук О. В. Спадкоємність історичної традиції як етнокультурна міфотворчість суб'єкта / О. В. Яремчук // Актуальні проблеми психології. – К., 2009. – Т. 9. – Ч. 4. – С. 445 – 458.
12. Психология индивидуальности: Новые модели и концепции / под науч. ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шадрикова. – М. : НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 384 с.
13. Васютинський В. О. Домінування та підпорядкування на терезах інтерсуб'єктивної взаємодії / В. О. Васютинський // Соціальна психологія. – 2003. – №1. – С. 40 – 50.
14. Черемных Е. Нарративная идентичность в пространстве диалога / Е. Черемных // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 56 – 66.
15. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. – М. : Республика, 2002. – 302 с.

© Яремчук О. В.

М. П. Хараджи

МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Аналізуються результати опитування старшокласників українських шкіл, метою якого було з'ясувати їхню готовність до взаємодії з представниками різних етнічних спільнот, які сьогодні населяють Україну, і визначити рівень толерантності школярів у цій взаємодії. Означена проблема розглядається в контексті тенденцій розвитку міжетнічної взаємодії на загальноукраїнському рівні. Увага зосереджується на позитивних перспективах міжетнічної толерантності в шкільному середовищі.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, міжетнічна толерантність, соціологічне опитування, шкільне середовище.

Анализируются результаты опроса старшеклассников украинских школ с целью выяснить их готовность к взаимодействию с представителями различных этнических общностей, населяющих сегодня Украину, и определить уровень толерантности школьников в этом взаимодействии. Обозначенная проблема рассматривается в контексте тенденций развития межэтнического взаимодействия на общеукраинском уровне. Внимание заостряется на положительных перспективах межэтнической толерантности в школьной среде.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, межэтническая толерантность, социологический опрос, школьная среда.

The results of the senior pupils' survey are analyzed. Its aim was clarifying their readiness to the interaction with the different ethnic groups' representatives who lives in Ukraine now and defining the level of their tolerance in this interaction. This issue is discussing in the context of the tendencies of ethnic interaction's development on the all-Ukrainian level. The author focuses on the positive prospects of interethnic tolerance in school environment.

Key words: ethnic interaction, interethnic tolerance, sociological survey, school environment.

Проблема. Актуальність дослідження міжетнічної толерантності зумовлена кількома чинниками: інтенсифікацією міжетнічної взаємодії практично в усіх країнах світу, оскільки вони зазвичай є поліетнічними [1]; активним переміщенням представників різних народів за межі території свого проживання й оселення в інших країнах (нині на земній кулі кількість мігрантів сягнула 210 млн осіб [2, с. 69]; загостренням стосунків між представниками різних етнічних спільнот у конкуренції за кращі ніші в багатьох сферах суспільного життя; погіршенням психологічного клімату, про що свідчить стрімке поширення ксенофобських настроїв серед значної частини населення тієї чи іншої країни щодо прийшлого населення, переважно іммігрантів [3]; зростанням ваги сепаратистських рухів на базі етнічних факторів у суспільному розвитку поліетнічних країн [4].

Мета статті: на основі результатів соціологічного опитування проаналізувати ситуацію щодо стану міжетнічної толерантності в шкільному середовищі різних міст України, зокрема серед учнів старших класів, її рівень та можливості розвитку, налаштованість старшокласників на міжетнічну взаємодію поза межами шкільного середовища.

Дослідження, об'єктом якого стала міжетнічна толерантність й увага якого зосереджена на її соціально-психологічних аспектах, проводилося на базі шкали Е. Богардуса, що активно застосовується українськими і зарубіжними соціологами й психологами і, на нашу думку, є найбільш релевантною методикою в запропонованій нами постановці проблеми. Розроблення концепції дослідження, складання опитувальника та аналіз отриманих результатів було здійснено авторкою. Саме ж опитування (з 15 березня по 19 квітня 2011 р.), комп'ютерна обробка даних були проведені під керівництвом професора С. О. Штепи (Інститут соціології, психології та управління НПУ імені М. П. Драгомано-

ва). Вибірку склали 537 респондентів, мешканців з різних міст України, віком від 15 років і старше.

У дослідженнях українських науковців останнім часом все частіше висловлюється думка про зростання конфліктогенного потенціалу в етнонаціональному розвитку України, соціальної дистанційованості в стосунках представників різних спільнот країни. Про те, що такі тенденції в українському суспільстві з'явилися, свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України, який ведеться тут з 1992 р. [5]. Тому серед завдань, які ставили перед собою розробники програми дослідження та її реалізації, були такі: виявити рівень міжетнічної толерантності в шкільному середовищі, концентруючи увагу, як ми вже говорили, на учнях старших класів; дослідити особливості вияву маркерів міжетнічної толерантності в їхній свідомості; отримати відповіді на питання про причинно-наслідкові зв'язки стану міжетнічної толерантності із соціально-економічним контекстом, у якому вона формується й функціонує; відтворити картину рівня міжетнічної взаємодії в шкільному середовищі через сприйняття представників однієї етнічної спільноти представниками іншої спільноти. Варто було б заважити, що хоча перелічені завдання були чітко артикульовані в дослідженні й відповіді на них справді дають можливість робити певні висновки про зміст міжетнічної толерантності, принаймні про тенденції та перспективи її розвитку, ми свідомі того, що цим не вичерпується весь спектр дослідження такого складного соціально-психологічного феномена, як міжетнічна толерантність. Ми націлювалися також на з'ясування дуже важливого питання – фіксації перспектив трансляції позитивного чи негативного налаштування на міжетнічну взаємодію поза межами шкільного середовища, оскільки випускники шкіл (якщо навіть і не з поліетнічним складом учнів) після їх закінчення можуть потрапляти в поліетнічне середовище (скажімо, навчаючись у вищому навчальному закладі, мігруючи до більших міст тощо) і ставати активними факторами міжетнічної взаємодії. Ці питання ми прагнули з'ясувати, висуваючи гіпотези про те, що: 1) в українському суспільстві зростає рівень соціопсихологічної та етнокультурної дистанційованості у стосунках різних етнічних спільнот; посилюється тенденція до зростання ксенофобії; 2) існує безпосередній зв'язок між рівнем міжетнічної толерантності і соціально-економічними процесами, становищем представників тих чи тих етнічних спільнот. Ці дві гіпотези висувалися перед початком нашого конкретного дослідження. Однак у ході його реалізації з'ясувалося, що третьою гіпотезою могла б бути гіпотеза про існування взаємозв'язку між рівнем міжетнічної толерантності і статтю респондентів. Останнє вимагає більш детально-

го аналізу, до чого ми звернемося в подальших наших розвідках. У нашому ж контексті виявилось, що представникам чоловічої статі властивий вищий рівень негативного ставлення до носіїв іншої етнічності, ніж респондентам жіночої статі. Тут ми обмежимося припущенням про вплив на міжетнічну толерантність психобіологічних особливостей розвитку двох статей.

Підставою для висновків про рівень міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, спрямованість її дії та можливі наслідки стали передусім результати проведеного опитування, а також дані інших опитувань та згаданого вище моніторингу Інституту соціології НАН України. До останніх ми звертаємося, аби порівняти відповідні процеси в більш широкому (всеукраїнському) контексті. Для цього конкретного дослідження визначальним моментом (принаймні в нашій постановці проблеми) було з'ясування двох кардинальних питань: 1) розуміння старшокласниками важливості та сприйняття факту поліетнічності українського суспільства; 2) психологічна налаштованість респондентів на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот. Цій меті підпорядковувалося вибудовування опитувальника – він інкорпорував два основних блоки запитань: один пов'язаний переважно з першим запитанням (наприклад, “Чи відомо Вам, що в Україні проживають представники багатьох народів?”, “Як Ви особисто ставитеся до національної (етнічної) різноманітності українського суспільства?”), а інший – з другим (скажімо, “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до України людям, які національністю чи расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”, “Стосовно кожної з національностей, наведених нижче, виберіть одне з положень, найбільш близьке особисто Вам, на яке Ви допустили б представників цієї національності”). Ще одна принципова заувага – крім згаданої методики, в основі якої лежить шкала Богардуса, нами застосовувалася методика, розроблена в рамках моніторингового проекту країн Європи (керівник проекту – професор Лондонського університету Роджер Джовел) й адаптована вітчизняними науковцями, котрі брали участь у реалізації цього проекту, до українських реалій [6]. Принагідно нагадаємо сутність цих двох методик, власне, ті їх аспекти, які стали визначальними в контексті нашого дослідження міжетнічної толерантності в шкільному середовищі: перша дає можливість заміряти рівень етносоціальної та етнопсихологічної дистанції у процесі взаємодії представників етнічних спільнот України; друга уможливило порівняння ставлення різних етнофорів один до другого в інших поліетнічних країнах Європи й визначитися з тим, яким чином у цьому контексті Україна інтегрується в європейський простір. Щоправда, ми

скористалися цією можливістю співвідношення тенденцій поки що лише для коригування наших власних уявлень.

Видається дуже цікавим, що практично всі респонденти заявили, що їм відомий факт проживання в Україні представників різних етносів (97,56%). Такий високий відсоток свідчить про те, що учні в повсякденному житті фіксують поліетнічність українського суспільства. Додатковим свідченням у цьому плані є те, що старшокласники тим чи тим чином відстежують ставлення суспільства або ж держави до різних національностей і виявляють свою обізнаність у цьому плані – 78,80% заявляють про те, що їм відомі факти негативного ставлення в Україні до представників інших національностей. До факту поліетнічності нашої держави цілком позитивно ставляться 31,59% опитаних учнів; ще 25,42% – більше позитивно, ніж негативно; 4,67% вважають, що в Україні мають проживати лише українці; достатньо високий відсоток (21,31%) виявився тих, кому це байдуже. Відповіді на це запитання корелюють з відповідями на запитання про ставлення респондентів до національної (етнічної) різноманітності: цілком позитивно – 30,06%; більш позитивно, ніж негативно – 35,16%; негативно – 3,40%; байдуже – 18,90%.

Коли ж ми через відповідну постановку запитань прагнули більш детально з'ясувати ставлення старшокласників до етнонаціональної та етнокультурної диверсифікації українського суспільства, то змогли зафіксувати стримане ставлення до можливості її позитивної динаміки. Для цього було обрано два суттєві, на наш погляд, запитання: 1) “Як Ви вважаєте, з припливом людей з інших країн Україна стає гіршим чи кращим місцем для життя?”; 2) “Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн у цілому руйнує чи збагачує культурне життя в Україні?”. Шкала оцінювання тут була від 0 до 10, де 0 – імміграція (приплив людей з інших країн) – позитивне явище, а 10 – вона шкідлива для нашої країни; власне, йдеться про максимально позитивні та максимально негативні відповіді, а відповідно, і про полюси сприйняття таких можливостей для українського суспільства. У першому випадку індекси становили 1,35% і 0%. Переважна більшість респондентів зосередилася в діапазоні індексів від 3 до 7 (11,97% і 11,20%) з найвищою прив'язкою до індексу 4 (26,64%). Дані відповідей на друге запитання мають певні відмінності: дещо розширився діапазон вагомого відсотка (від 2 до 7), і фіксується інший розподіл відсотків у його середині (9,36% і 12,48%) з найвищою концентрацією на четвертій позначці цього діапазону – 24,56%. Для відтворення повної картини ставлення респондентів до зазначених двох явищ наведемо порівняльну таблицю індексів по всьому діапазону: 0) 1,35 – 3,70%; 1) 2,32 –

5,07%; 2) 6,56 – 9,36%; 3) 11,97 – 9,36%; 4) 26,64 – 24,56%; 5) 10,23 – 8,97%; 6) 18,15 – 14,04%; 7) 11,29– 12,48%; 8) 4,05 – 5,26%; 9) 7,53– 7,21%; 10) 0,00–0,00%.

Оскільки ми постійно тримаємо в полі зору вплив соціальних та психологічних чинників на формування ставлення одних етнофорів до інших, то в аналізованому дослідженні спробували з'ясувати, кого (мається на увазі за матеріальним становищем та за рівнем сприйняття в розрізі парадигми “ми – вони”) учні старших класів хотіли б бачити поряд із собою, тобто вихідців із якого рівня соціально-економічного розвитку країн вони готові допускати в нашу країну. Для цього, як і в попередньому аналізі, ми скористалися запитаннями, вміщеними в підсумковому документі моніторингового проекту в країнах Європи “Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009” [6]. Що ж стосується соціально-економічного розвитку рівня, то респондентам задавали запитання: “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до країни з бідніших країн із-за меж Європи?”. Відповіді розподілилися таким чином: слід дозволяти багатьом – 23,08%; слід дозволяти деяким – 23,64%; слід дозволяти небагатьом – 23,64%; не дозволяти нікому – 9,76%; байдужих виявилось 12,20%. Другий аспект ми намагалися дослідити через постановку двох запитань: 1) “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?”; 2) “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”. Сукупність відповідей у діапазоні “слід дозволяти багатьом – слід дозволяти деяким” у першому випадку становила 63,24%, а у другому – 51,68%; а в діапазоні “слід дозволяти небагатьом – не дозволяти нікому” – відповідно: 15,11% і 25,37%. Розбіжності в рівні ставлення до тих і тих дають підстави розмірковувати про те, що в старшокласників уже певним чином сформувався сприйняття людського докількі з чітким розмежуванням по лінії “ми – вони; свої – чужі”, тобто зберігається тенденція (а за певних обставин вона може посилюватися) етнічно однорідних егоцентричних орієнтацій. Паралельно звернімо увагу на достатньо помітний рівень тих, кому ця проблема байдужа: він приблизно однаковий для обох випадків (15,67 і 15,30%).

Ці дані ми проаналізуємо нижче, долучивши такого ж порядку відповіді на інші запитання опитувальника. Зараз же спробуємо відтворити картину співвідношення ставлення до “своїх – чужих” у старшокласників та дорослого населення за відповідями на запитання,

котрі вже наводилися вище. Ідеться про такі: “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?”; “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”. Отже, щодо першого запитання відповіді співвідносилися таким чином: “слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни” – 29,66% і 41,7%; “слід дозволяти деяким таким людям” – 33,58% і 26,5%; “слід дозволяти лише небагатьом таким людям” – 13,43% і 17,1%; “не дозволяти нікому” – 1,68% і 6,4%; “мені байдуже” у старшокласників – 15,67% та “немає відповіді” у дорослих – 0%; “важко відповісти” у старшокласників – 5,97% і “не знаю” – 8,2%. Дані про відповіді на друге виділене нами запитання розподілилися так (відповідно до тверджень): 17,72% і 18,9%; 33,96% і 27,9%; 22,20% і 28,7%; 3,17% і 14,2%; 15,30% і 0,2%; 7,65% і 10,2% [6, с. 110–111].

Ці та інші дані (вони стосуються сприйняття й ставлення одних етнофорів до інших без уточнення етнічності) дають підстави розглядати процес формування міжетнічної толерантності в шкільному середовищі в кількох аспектах: 1) у цілому поки що серед старшокласників зберігаються позитивні тенденції щодо розуміння ними такого складного етносоціального й етнопсихологічного явища, як міжетнічна толерантність; 2) налаштованість на сприйняття факту етнокультурної розмаїтості українського суспільства адекватне з акцентуацією скоріше на позитивному, аніж негативному ставленні до такого факту. На основі цих двох висновків можна зробити і такий: у шкільному середовищі немає чітко виражених підстав для виникнення конфліктогенних ситуацій на етнічному ґрунті; нам здається, що, навпаки, це середовище являє собою сприятливий контекст для формування тенденцій безконфліктного розвитку міжетнічної взаємодії з їх збереженням і поза межами цього середовища.

Привертають до себе увагу, принаймні мають її привернути, дані про байдужих до проблеми міжетнічної взаємодії. Таке ставлення виявляється в різних ситуаціях: у байдужому ставленні до факту проживання разом з українцями та росіянами вихідців з інших країн (21,31%), у ставленні до факту етнічної різноманітності українського суспільства (байдужих тут 18,90%), понад 15% учнів залишаються байдужими до переїзду в нашу країну людей іншого етнічного походження. На нашу думку, цю ситуацію можна трактувати у двох аспектах: 1) наявність відповідної частки старшокласників (досить-таки відчутної) контрастує із тлом загального відсотка (97,56) їхньої обзна-

ності щодо наявності на території України представників багатьох народів. Причину такого стану можна шукати в недостатньо глибокій поінформованості учнів про етнічний чинник у суспільному розвитку поліетнічної країни й його вплив на різні сфери життєдіяльності, зокрема українського суспільства; 2) відчутний прошарок “байдужих” можна трактувати як продуктивну основу для формування (виховання) почуття толерантності до представників інших етнічних спільнот, котрі є носіями відмінних культурницьких традицій й менталітету. Останнє великою мірою пов’язано із сутністю й змістом самої міжетнічної толерантності.

Дослідниця міжетнічних стосунків Ганна Кисла слушно, на нашу думку, звертає увагу на те, що толерантність варто розуміти “як один із проявів ставлення однієї людини до іншої” і що “виховання може його не змінювати, навіть якщо воно є негативним: ми не можемо і не маємо права змусити молоду людину міркувати і ставитися інакше, змінити власні погляди і переконання. Справа не в тому, щоб вона визнала те, чого раніше не визнавала, полюбила те, чого колись не любила: вона має право на своє особисте ставлення. Проблема полягає в іншому, а саме в тому, що толерантність може і повинна забезпечити її суб’єктам і об’єктам ситуацію співіснування: виховання ж толерантності покликане допомогти молодій людині гідно підійти до організації цього процесу” [7, с. 132]. Що ж до “байдужих”, то тут не виникає необхідності перевиховання, чи то “переформатування”, їхньої свідомості в налаштуванні на позитивне сприймання етнічного й культурного розмаїття та відповідного (адекватного) реагування на цей феномен. З цього погляду, який ми певною мірою вважаємо раціональним, респонденти, котрі висловлюються цілком позитивно або ж скоріше позитивно, ніж негативно, разом з “байдужими”, котрі, як зазначалося вище, більш відкриті до виховних впливів, значно переважають тих, хто вже сформував своє негативне ставлення (чи то сприймають це явище більш негативно, ніж позитивно) до етнокультурної різноманітності українського суспільства. На цій основі (на цьому людському ресурсі шкільного середовища), вочевидь, і варто було б (принаймні наші переконання схилиються до цього) вибудовувати формування, а згодом й конструювання міжетнічної толерантності в шкільному середовищі.

Дещо відмінна картина в розподілі симпатій старшокласників спостерігається, коли мова заходить про їхнє ставлення до представників окремих етнічних спільнот. Щоб прояснити цю ситуацію, ми обрали для опитування представників 23 етносів, які впродовж різної тривалості в часі перебувають на території України: азербайджанці,

американці, араби, афганці, білоруси, грузини, євреї, китайці, кримські татари, молдавани, негри, німці, поляки, росіяни, румуни, словаки, турки, угорці, українці, українці, котрі мешкають в інших країнах (представники української діаспори), цигани (рома), чехи, чеченці. Представники різних народів обиралися за такими принципами:

а) саме вони є об'єктом постійного всеукраїнського моніторингу, який упродовж двадцятиліття веде Інститут соціології НАН України для визначення етносоціальної дистанції в міжетнічних відносинах у нашій країні. (Нагадаємо, що українські психологи й соціологи послуговуються у своїх дослідженнях шкалою, названою за іменем її винахідника, уже згадуваного вище Е. Богардуса). Це дає можливість порівнювати загальноукраїнський контекст з контекстом шкільного середовища й визначати таким чином тенденції функціонування міжетнічної толерантності в різних (за віковими, соціальними, освітніми параметрами й ступенем інформованості про об'єкт дослідження) середовищах. І, відповідно, віднаходити способи і засоби кореляції співвідношення рівня міжетнічної толерантності для створення сприятливої атмосфери з метою закріплення позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а ще більш широко – в етнонаціональному безконфліктному розвитку українського суспільства;

б) враховуючи той фактор, що згадані етноси істотно різняться за своєю культурою, ментальністю, фізичними характеристиками (передусім це стосується кольору шкіри), тривалістю перебування на території України й причинами, які зумовили їх тут появу (автохтонні, алохтонні мешканці України), що досить адекватно відтворює складну етнічну й етнокультурну палітру населення нашої країни, забезпечує достовірність висновків, які можна робити щодо тенденцій розвитку міжетнічної толерантності.

Аналіз перелічених вище етнофорів буде більш конструктивним, якщо розділити на кілька груп: 1) етнофори слов'янського походження (білоруси, поляки, росіяни, словаки, українці, представники української діаспори); 2) етнофори неслов'янського походження, які певним чином відрізняються від більшості населення України, але свого часу проживали у межах одного етнополітичного організму – Радянського Союзу (азербайджанці, грузини, євреї, кримські татари, молдавани, німці, румуни, угорці, цигани (рома), чехи, чеченці); 3) етнофори, які чітко відрізняються кольором шкіри і є новітніми мешканцями України, переважна більшість котрих – іммігрантського походження; їх у західній етнології називають “помітними меншинами” (араби, афганці, китайці, негри, турки); 4) інші – американці. Такий розподіл допоможе виявити чинники, які зумовлюють різне

ставлення до різних категорій мешканців України: це ставлення визначається сімома індексами шкали Богардуса. Нагадаємо їх: я згоден допустити представників того чи того етносу як: 1) членів сім'ї; 2) близьких друзів; 3) сусідів; 4) колег по роботі; 5) мешканців України; 6) відвідувачів України; 7) узагалі не допускав би в Україну. Тобто маємо ранжування від одного до семи балів, де одиниця означає найвищий рівень прихильності до того чи того етнофора, а сім, навпаки, найбільш категоричне несприйняття етнофорів один одним.

Що стосується першої групи, то практично для всіх включених до неї етнічностей характерні високі індекси сприйняття й низькі показники несприйняття (білорусів – 14,97 і 4,61%; поляків – 14,51 і 6,19%; росіян – 25,92 і 8,12%; словаків – 8,59 і 7,06%; українців – 61,13 і 1,95%; представників української діаспори – 40,39 і 5,05%; чехів – 7,22 і 8,56%). Якщо ж індекси проранжувати за полярними рівнями, то різниця між ними буде такою: українці – 59 %, представники української діаспори – 35,34%, росіяни – 17,8%, білоруси – 10,36%, поляки – 8,32%, словаки – 1,53%, чехи – (-1,34%). Отже, спираючись на дані дослідження, можемо зробити висновок про те, що старшокласники українських шкіл найбільш прихильно в цій групі ставляться до мешканців (громадян і негромадян) українського походження, а також росіян. У ході опитування ми не ставили питання про з'ясування причин того чи того рівня ставлення, однак певні розбіжності в позитивності налаштування на взаємодію між представниками цієї групи можна пояснити насамперед тим обсягом інформації, яку мають різні етнофори щодо українців та росіян, та їх високим відсотком у вибірці (порівняно з іншими етнофорами). У подальших наших дослідженнях ми спробуємо акумулювати фактологічний матеріал, який дав би змогу з'ясувати чинники, що впливають на особистісне налаштування бкторів міжетнічної взаємодії у сприйнятті різною мірою тих чи тих етнофорів слов'янського походження, як і, до речі, ситуації з рівнем сприйняття один одного в інших групах респондентів, залучивши для цього інші методики.

Ставлення до представників другої групи (етнофори, які спільно проживали в Радянському Союзі) має свої особливості, які характеризуються такими параметрами: а) членами своїх сімей їх бажали б бачити від 2,82 до 10% (за динамікою зростання показника – чеченці, цигани, молдавани, кримські татари, грузини, євреї, німці), понад 10% (азербайджанці, угорці). Що ж стосується іншого полярного індексу (“узагалі не допускав би в Україну”), то тут ранжування відбувається в межах від 6,53 до 58,35% (за динамікою зростання показника – угорці,

румуни, азербайджанці, німці, грузини, кримські татари, євреї, чеченці, цигани).

Що ж до “помітних меншин”, яких останнім часом в Україні стає все більше в результаті імміграційних потоків, то невелика частина опитаних старшокласників ставиться до них прихильно: скажімо, усього трохи більше 4% згодні допустити арабів як членів своєї сім’ї, натомість понад 24% взагалі не допускали б їх в Україну. Схожа картина спостерігається щодо афганців (відповідно 5,06 і 28,84%), китайців (5,34 і 19,27%), негрів (5,11 і 20,27%). Невисокі показники у представників названих народів, коли йдеться про ставлення українських учнів до них як до близьких друзів, сусідів, колег по роботі, коливаються від 5,99 до 10,04%.

Цікаво, що з чітко вираженою прихильністю респонденти налаштовані на взаємодію з американцями (оскільки в опитувальнику є така категорія, як негри, то, вочевидь, автори згадуваного моніторингу під американцями розуміють білошкірих мешканців американського походження): вони за певними параметрами прихильності переважають навіть представників слов’янських етнічних спільнот. Так, майже 17% учнів готові прийняти їх як членів своєї сім’ї (щодо білорусів, наприклад, цей показник становить 15%); близькими друзями американців хочуть бачити майже 18% (щодо тих же білорусів, то це трохи більше 16%); сусідами американців хотіли б мати понад 8% (для білорусів цей показник – 14%); майбутніми колегами по роботі американців розглядають близько 11% (щодо білорусів, відповідно, трохи менше 7%), а взагалі не допускали б в Україну 4,61% перших і других.

Порівняння індексів сприйняття й ставлення до представників інших етнічних спільнот дорослого населення та учнів дає можливість зафіксувати кілька важливих моментів. Передусім ідеться про те, що дорослі більш обережно, ніж старшокласники, ставляться до зближення з іншими етнофорами, за винятком білорусів, росіян і українців. Такий висновок ми робимо, спираючись на показники найменшої дистанції між ними, що фіксують відповіді на чотири перші запитання шкали Е. Богардуса: я згоден допустити тих чи тих етнофорів як: а) членів сім’ї; б) близьких друзів; в) сусідів; г) колег по роботі. Сумарний показник для згаданих етнічностей становить, відповідно, 50% у дорослих і 52,59% у школярів; 62,50 і 54,93%; 75,60 і 72,07%. Якщо ж узяти до уваги останню сентенцію (я взагалі не допускав би їх в Україну), то вимальовується така картина: 3,1% і 4,61%; 2,9 і 8,12%; 0,3 і 1,95%. Що ж до такої категорії населення України, як “помітні меншини”, то ставлення до них і у дорослих, і у старшокласників не є настільки прихильним, як до мешканців України слов’янського

походження. Найбільший відсоток і перших, і других зосереджено у двох твердженнях, з якими погодилися опитувані: “я допускав би їх як відвідувачів України” та “взагалі не допускав би в Україну”. Скажімо, для арабів це такі показники: у дорослих – 88,00% , в учнів – 61,20%; для афганців – 88 та 61,42%; для циган – 75,10 та 78,80%; для чеченців – 89,90 та 72,13%. Навіть побіжне порівняння даних ставлення дорослого населення й старшокласників до різних етнофорів схиляє нас до висновку про те, що учні старших класів більш лояльно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж дорослі, а значить вони більш толерантні до “інакшості” (за Ольгою Гнатюк) [8, с. 51]) й рівень міжетнічної толерантності в шкільному середовищі вищий, ніж у загальноукраїнському контексті.

У цьому плані постають два дуже важливі питання, пов’язані із специфікою нашого дослідження: 1) більш глибоке дослідження причин зазначених вище тенденцій у формуванні й функціонуванні міжетнічної толерантності в шкільному середовищі; 2) конструювання моделей виховної, інформаційно-просвітницької роботи з молодим поколінням, передусім у межах шкільного середовища з тим, щоб зберігати і по змозі розвивати позитивні тенденції в налаштованості на міжетнічну взаємодію (що, безумовно, є чи не найголовнішим завданням діяльності тих, до компетенції яких належать питання формування міжетнічної толерантності) поза межами цього середовища, власне у поліетнічному українському суспільстві.

На основі попереднього аналізу результатів опитування “Міжетнічна толерантність: соціально-психологічні аспекти” та даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство. 1992 – 2010” можна зробити такі висновки: 1) учні старших класів достатньою мірою ознайомлені з фактом поліетнічності українського суспільства; 2) у них певною мірою сформоване налаштування на позитивну (вільну від ксенофобських настроїв) взаємодію з вихідцями з інших, ніж вони, етнічних спільнот; 3) у своїх орієнтаціях на спілкування з іноетнічним докільям більшу прихильність вони виявляють до етнофорів слов’янського походження; середні індекси характерні для їхньої налаштованості на взаємодію з представниками тих спільнот, котрі довгий час перебували з попередніми поколіннями у складі єдиної багатонаціональної держави – Радянського Союзу; 4) порівняння налаштування на міжетнічну взаємодію у старшокласників і дорослого населення дає підстави висунути два припущення: а) молоді люди більш позитивно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж представники старшого покоління; б) за певних обставин (як результат інформаційно-виховної роботи) ці тенденції можуть посилюватися; 5) у

шкільному середовищі зберігається чималий потенціал для формування позитивного ставлення до багатоетнічності та багатокультурності, оскільки значна частина старшокласників поки що не визначилася у своєму ставленні (або ж виявилася байдужою) до таких явищ, як проживання в межах України представників інших народів, до етнічної різноманітності українського суспільства, до меж дозволу в'їзду в країну вихідців з інших країн, які культурою, звичаями, менталітетом відрізняються від українців чи росіян. Така ситуація актуалізує проблеми подолання негативного налаштування старшокласників на взаємодію з різними носіями етнічності, скорочення соціальної, етнокультурної та етнопсихологічної дистанції й дає можливість зосередити увагу на потенціалі соціально-психологічної роботи в шкільному середовищі з використанням теоретичних напрацювань вітчизняних і зарубіжних дослідників проблематики, передусім психологів та педагогів, а також практиків.

Література

1. *Achiving Social Cohesion in Multicultural Europe. Concepts, Situation and Developments.* – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2006. – 114 p.
2. *Малиновська О. А.* Міграція та міграційна політика: навч. посіб. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 304 с.
3. *Ксенофобия в современном мире / отв. ред. В. А. Ачкасов, Д. З. Мутагиров.* – СПб. : Из-дво С.-Петербур. ун-та, 2008. – 354 с.
4. *Riggs F. W.* Ethnicity. *InterCocta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Research / F. W. Riggs.* – Honolulu, Hawaii, 1985. – 158 p.
5. *Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.
6. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 206 с.
7. *Кисла Г. О.* Механізм виховання толерантності у молоді в Україні / Г. О. Кисла, М. В. Литвинчук // *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. праць звіг.-наук. конф. викладачів ун-ту за 2010 рік.* – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 192 с.
8. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Ольга Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

© Хараджи М. П.

В. П. Казміренко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ В ПРИКЛАДНИХ ЗАВДАННЯХ ПСИХОЛОГІЇ

Завдання розвитку когнітивного спілкування визначено в контексті побудови досліджень і технологічної практики керування процесами спільної творчої діяльності. Як ресурс ефективності когнітивного спілкування розглядається низка психологічних механізмів у природі множинного знання та евристичних процесів, що супроводжують когнітивні досягнення в спілкуванні. Висвітлюються деякі пізнавальні аспекти когнітивного спілкування, їх організація та місце у вирішенні практичних завдань.

Ключові слова: когнітивне спілкування, психологічна компетентність, психологічні завдання розвитку, пізнавальна діяльність, спільне розуміння та взаєморозуміння, методи і технології удосконалення спілкування груп, розроблення засад множинного знання, хронотопи, евристичний підхід до когнітивного спілкування.

Задачи развития когнитивного общения определены в контексте построения исследований и технологий практики управления процессами совместной творческой деятельности. Как ресурс эффективности когнитивного общения рассматривается ряд психологических механизмов в природе множественного знания и эвристических процессов, сопровождающих когнитивные достижения в общении. Освещаются некоторые познавательные аспекты когнитивного общения, их организация и место в решении практических задач.

Ключевые слова: когнитивное общение, психологическая компетентность, психологические задачи развития, познавательная деятельность, совместное понимание и взаимопонимание, методы и технологии усовершенствования общения групп, разработка оснований множественного знания, хронотопы, эвристический подход к когнитивному общению.

The tasks of cognitive communication development are defined in the context of creating studies and technological practice of processes of common creative activity leading. A number of psychological mechanisms in nature of plural knowledge and heuristic processes which accompany cognitive achievements in communication are considered as a resource of effective communication. Some educational aspects of cognitive communication, their organization and place in practice tasks solution are showed.

Key words: cognitive communication, psychological competency, psychological tasks of development, educational activity, common understanding and mutual understanding, methods and technologies of group communication improvement, the basics of plural knowledge developing, chronotypes, heuristic approach to cognitive communication.

Проблема. У сучасному житті, власне, немає таких сфер соціальної та соціотехнічної діяльності, де б колективне когнітивне спілкування, вимоги до його професійної компетентності не були актуальними, а дослідження в цих сферах, методи і технології їх удосконалення – такими затребуваними. Скрізь, де є потреба в пошуку спільного розуміння і взаєморозуміння, у досягненні згоди в прийнятті рішень та вирішенні завдань щодо взаємовигідного узгодження пріоритетів, мотивації досягнень та позицій, де є спільна потреба зберігати конструктивну практику й здобутки імпліцитних знань, постійно наповнювати досвід рисами спадкоємності, – скрізь виникає потреба в ефективному високопрофесійному когнітивному спілкуванні.

Такі сфери стають сьогодні все більш інтегрованими в безпосередню практику суспільствотворення, у технології громадських впливів та політичних рішень, коли необхідність домовлятися для різних сторін та опонентів стає не просто завданням, а першочерговою умовою розвитку, можливо навіть існування суспільства. Когнітивне спілкування та вимоги до його професійної компетентності давно обговорюються в юридичній практиці та правовій сфері і правоохоронній діяльності, у конфліктології та практичній політології, у виробничій діяльності та системах управління, де існують ризики техногенних катастроф, що виникають унаслідок некомпетентних дій колективних суб'єктів прийняття рішень.

Важливими дослідницькими завданнями прикладної психології залишаються питання психологічного забезпечення, пов'язані з вирішенням численних задач в управлінні практикою організації пізнавальної діяльності й спілкування. На жаль, ці провідні складові в реальній професійній діяльності як сфері інтегрованої практики і сьогодні розділені тематично й розмежовані методично. У професійній підготовці шкільних учителів і викладачів ВНЗ, у програмах навчання й викладання курсів психологічних дисциплін існує величезна методична дистанція між теоретичною і практичною психологічною підготовкою студентів. Прикладна психологічна компетентність майбутніх педагогів, освітян досі залишається надзвичайно аморфною в професійному плані й невисокою за рівнем.

Інтенсивне збільшення обсягу психологічних дисциплін і сфер знань саме собою не вирішує проблеми – треба не лише трансформувати ці знання в нові методичні розробки методики роботи з академіч-

ними групами, класами, а й створювати нові форми викладання. Такі нові засоби підготовки педагогічних компетенцій повинні бути насамперед активними й когнітивно насиченими методами самостійної роботи в просторі вирішення психологічних задач розвитку й виховання, яким служить психологічне знання.

Арсенали таких професійних курсів, їх розроблення у вигляді прикладних розвивальних ігор, проблемних кейсів, методик поглибленого аналізу конкретних ситуацій, комплексних розробок соціально-психологічних досліджень, цільової участі у складанні програм, так само як і самому проведенні формувальних експериментів і формувальних тренінгів – актуальне завдання, що стоїть сьогодні перед психологами.

Дослідження, які проводять фахівці лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, покликані не тільки заповнити деякі прогалини в цій назрілій темі, а й розробити нові концептуальні підходи до теоретичного пояснення природи когнітивного спілкування, як і узагальнити масштабний досвід у цій актуальній практиці. Досвід фахівців лабораторії формувався в багатьох сферах прикладного знання на широких теренах вирішення конкретних завдань психологічної практики: психологічної допомоги і психотерапії; психологічного супроводу професійної діяльності; управлінського і конфліктологічного консультування, коучингу, технологічного розроблення стратегій і програм розвитку компаній та роботи з персоналом тощо [1 – 9]. Набуті знання і практичні здобутки знайшли відображення як персональний досвід кожного дослідника, так і відповідно його групове узагальнення в темі під загальною назвою “Науково-теоретичні та прикладні засади організації когнітивного спілкування”, яку спільно розробляє творчий колектив лабораторії.

Мета статті: узагальнити спільні напрацювання і досвід дослідницького колективу, які започатковують науковий напрям за перспективною темою, як з позицій наукової новизни, так і масштабності практичних завдань. Увага дослідників зосереджена передусім на використанні когнітивного спілкування в організації психолого-педагогічної діяльності. Саме цю сферу ми вважаємо ключовою для поширення досвіду та поглиблення знань з предмета, який розглядаємо, а саме організації досліджень у когнітивному спілкуванні. Наше завдання – представити свої напрацювання масштабно, обґрунтувавши універсальність застосовуваних підходів. І це основний принцип методичних підходів та добору прикладів, що пропонуються до уваги зацікавлених практиків.

Фахівці освітньої сфери, організатори викладацької (учительської) діяльності, розумової колективної праці, заснованої на глибокому колективному “розумінні” роботи аудиторії, класу, завжди стикаються з означеною проблемою. Під час вирішення прикладних психологічних задач навчання завжди актуальними залишаються питання, на якому методичному “матеріалі” найкраще відпрацювати психологічні технології професійної підготовки, як конструювати техніку розвитку компетенцій, які слід утілити в навички й уміння викладача, вихователя, учителя, педагога. Тож у центрі уваги пропонуваного дослідження – *кероване когнітивноорієнтоване спілкування*.

Учасниками і партнерами такого спілкування стають різні індивіди й (або) групи як суб’єкти, що вирішують задачі спільної діяльності у всій різноманітності її форм і видів. Опосередкована спілкуванням і мовленнєво-розумовою діяльністю персональна свідомість стає доступною як даність для кожного учасника цього спільного пізнавального освоєння задач або проблем. Складний процес колективного набуття знань і їх подальшої трансформації в цілі й досвід спільної діяльності стає можливим завдяки змістовно наповненому, інтенціонально погодженому в намірах і когнітивно орієнтованому спілкуванню партнерів.

Така різноплановість цілей визначає риси й специфіку когнітивного спілкування: його діалогів, включених у дискусійні пошуки, процедур спільного моделювання й віднайдення засобів спільного розв’язання задач, творчого аналітичного узагальнення й синтезу проблемних ситуацій, виходу зі складних або конфліктних обставин або переговорів – усі ці й безліч інших психологічних аспектів групової творчості пронизують сфери способів організації задач будь-якої професійної діяльності.

Головна ідея, покладена в основу пропонуваних методичних узагальнень, полягає в тому, що педагогічний процес – це професійно компетентне управління комунікативно-розумовою діяльністю, орієнтоване на суб’єкт-суб’єктну інтелектуальну й завжди розвивальну взаємодію. Саме розвиток – ключова категорія функціонально ціннісної й процесуально інструментальної організації когнітивного спілкування.

Таке інтелектуальне спілкування, так само як і взаємодія, розгортається на трьох основних рівнях: управління комунікацією – інформаційно-знаковий рівень; управління відносинами – рівень емоційно-мотиваційної регуляції спілкування; і, нарешті, регуляторно-інтенційний рівень, або рівень вербальної й смислової регуляції намірів партнерів, узгодження спрямованості в системі сукупних знань, розуміння суті й змісту кінцевого результату, що передбачає вибір мислетворчих засобів і шляхів реалізації цілепокладальної поведінки й

способів досягнення поставленої мети. Завдяки партнерському когнітивному спілкуванню колективний груповий суб'єкт набуває здатності формування загального інтелектуального ресурсу, кластеризації знання (“Ми придумали”; “Ми знаємо”; “Ми маємо досвід таких помилок”). У такому груповому “співзнанні” утворюються системні властивості “сукупного суб'єкта”, що не зводяться до суми якостей і властивостей окремих партнерів та індивідів. Виникнення таких властивостей стає можливим і породжується на рівні психологічних процесів обміну інформацією, на рівні обміну станами (активного тону та й зараження, групового мотиваційного настрою й настроїв), на рівні індивідуально-групових властивостей (ціннісно-орієнтаційної єдності, досвіду й інтегрованості групової інтелектуальної діяльності, вольової погодженості й когерентності).

Особливе значення в пропонуваніх методах надається пошуковій практичній способів вирішення проблеми, а також впливу спілкування на активізацію інтелектуальних функцій комунікації і його зв'язку з феноменологією групового творчого навчального процесу. Групова творчість розгортається завдяки поетапному формуванню спільних групових когнітивних інструментів для розвитку взаєморозуміння й когнітивного пошуку засобів через створення сукупних тезаурусів учасників спільної діяльності. Важливе місце відводиться цим процесам у навчанні під час побудови тренінгових та ігротехнічних процедур, а також у зв'язку з необхідністю показати місце й роль когнітивного спілкування, власне, у креативному процесі, який супроводжує навчальні процедури.

Конструюючи роботу творчих груп та організовуючи творчий пошук, більшість педагогів-практиків стикаються з необхідністю вибудовування “процедурного” і методичного оснащення цього процесу. Тому одним з наших завдань є розроблення методичних засад організації такої роботи в контексті навчальних задач.

Ініціатором мети як підстави для виникнення й поглиблення когнітивного спілкування завжди виступає сторона, що регулює, спрямовує і спонукає процес когнітивного сходження до розвитку (керуюча технологія й компетентність з боку педагога, тренера, психотерапевта). Однак слід завжди враховувати другу складову колективного пошуку – феноменологію процесу розуміння. Розуміння й доведення безпосередньо включені в хід когнітивного обговорення й спілкування і виражені у змісті діалогів, які закладені в тривірневий комунікативний процес (керування інформацією й семантикою, керування відносинами й мотивацією, керування намірами). Ці рівні когнітивного спілкування знаходять свій прояв як під час побудови висловів і суджень, так і в процесі освоєння інформаційних повідомлень. Така рефлексивна схема

управління діалогом спонукає до розгортання процесу спілкування і доводить його до завершеного результату – спільного пошуку, а саме розкриття феноменів розуміння:

- спільного, погодженого осягнення шуканої істини;
- розкриття або встановлення значення й дальший спільний пошук змісту, на який орієнтована мета спільної діяльності;
- досягнення інтегрованого, комплексного розуміння суті задачі і її умов;
- розуміння глибини контексту, його цінності й глибини відносин;
- установа меж відповідальності і її персональне визначення кожним для себе;
- інтегрування досвіду й згортання його до рівня розуміння як образу метафори;
- розуміння джерела відносин у феноменології “інтелектуального почуття” (за С. Л. Рубінштейном, це іронія, гумор, сарказм);
- досягнення в спільному розумінні цінності “Правди” (своїх і інших);
- досягнення взаєморозуміння й погодженості дій у конструюванні процедур рефлексії часу й простору;
- “розщеплення досвіду” (за М. К. Мамардашвілі) і встановлення причинно-наслідкового ланцюжка подій і переживань та багато іншого.

Ось далеко не повний перелік феноменів, які “проявляються” як продукти когнітивного спілкування, породжуються когнітивним діалогом у спілкуванні й у цьому когнітивно-комунікативному процесі осягаються. Це своєрідні “продукти-результати” когнітивного комунікативного осягнення.

Розгляньмо детальніше **прикладні й практичні властивості когнітивного спілкування**. Когнітивне спілкування має свою специфіку – воно завжди орієнтоване на майбутнє. Але головне – таке спілкування являє собою своєрідну інтелектуальну пробу або спробу змінити майбутнє на користь задач розвитку, які ставлять учасники взаємодії. Когнітивне спілкування дає змогу партнерам побачити “образ майбутнього” в узгоджених групою контурах, уявленнях і оцінках, вибудувати спільну програму цілей і задач, зрозуміти, як упоратися з перспективами прийдешніх подій, змін і посталих проблем з позиції сьогодення. Тому це своєрідний процес, орієнтований на експертизу, інвентаризацію й розгортання ресурсів для досягнення поставлених цілей розвитку. Його перебіг демонструє модель психологічних механізмів у реалізації когнітивного спілкування (рис.).

Когнітивно-креативна насиченість такого процесу завжди очевидна, особливо в пошуку спільного вирішення задач і прийняття отриманого результату. Процедура прийняття рішення вимагає особ-

ливого, *спільного* забезпечення діалогу партнерів, спрямованого саме на *спільний* пошук, який повинен бути вигідний і корисний кожному учаснику. Віднайдення такого шляху в прийдешнє майбутнє, прорив за обрії сьогодення і забезпечує у формі діалогу когнітивне спілкування. Цей пошук повинен відповідати інтересам і мотивам учасників, їхнім намірам, баченню і перспективам цілепокладань.

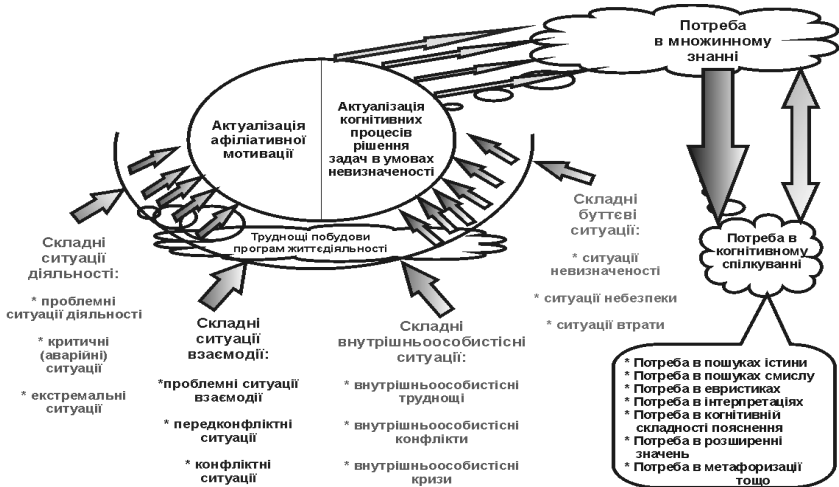

Рис. Модель психологічних механізмів у реалізації когнітивного спілкування

М. К. Мамардашвілі у своїй фундаментальній праці “Психологічна топологія шляху”, посилаючись на У. Фолкнера, зазначає, що “найбільша трагедія людини – коли вона не знає, яке її реальне становище. Де вона і що відбувається з нею? Точніше – як і коли трапилося те, що зараз відбувається. Наприклад, як і коли трапилося те, що я, опинившись на побаченні, про яке так мріяв, тільки й думаю про те, щоб воно скоріше скінчилося. Що відбувається? Отже, усі ці ситуації мають одну властивість: їх потрібно розплутувати” [10, с. 8].

На нашу думку, когнітивне спілкування, представлені в ньому діалоги та їх живі “тексти” – це і є ті значеннєві “форми” життєвих драм і їх переживань, особистих розповідей як персоналізованих подій із життя їх героя. Із цими питаннями стикався кожний психолог-практик або психотерапевт. Аналітична інтерпретація й розуміння цих розповідей, їх мозаїки, що складається з уламків образів драматичних фантазій і подій і які закладені в когнітивному тілі діалогів, і дає змогу

“брати участь у розплутуванні цього життєвого досвіду” [там само]. І весь цей напружений процес розумових пошуків, представлений у спілкуванні, спрямований на розмірковане “розщеплення” минулих переживань.

Когнітивне спілкування, власне, і виникає у зв’язку з тим, що “минулий досвід потрібно розплутати і для цього потрібно мати інструмент”. І таким інструментом виступає *когнітивно-діалоговий процес*. Завдяки цьому процесу ментальної трансформації переживань породжується, за Мамардашвілі, складання якоїсь уявлюваної структури, що й стає головним, а часто – майже єдиним засобом розплутування досвіду. І ось тоді, як зазначає дослідник, ми починаємо щось розуміти у своєму житті і воно набуває якихось контурів залежно від участі когнітивного “тексту” і його творця та героя в ньому [там само].

Тому ми й порушуємо питання про те, що когнітивне спілкування завжди засноване на живому, особистісному знанні. Саме таке – живе, пронизане реальними почуттями, переживаннями значимості тих подій, які з людиною відбувалися, воно стає цінним для інших. У такому контексті особистісних, безпосередніх переживань досвід людини знаходить персоналізовану цінність у породженні множинного знання як у значенневих комбінаціях і внесках у спільний колективно-когнітивний пошук.

Запитання “що я насправді відчуваю?” – не самоочевидне запитання, на яке є пряма і безпосередня відповідь, обумовлена чітким і однозначним визначенням ситуації місця (у Дж. Морено – локус), а саме: де я? За М. Мамардашвілі, ситуації знання або незнання мною мого реального становища: “на якому я світі? Де я стосовно чогось? Що насправді зі мною відбувається? Адже те, що насправді зі мною відбувається, може відрізнятись від того, що я бачу на власні очі. Що я насправді відчуваю? Адже дуже часто мені здається, що я люблю, а насправді я ненавиджу. Ми знаємо це не лише із життєвого досвіду, а й з елементарних психологічних знань” [10, с. 8].

Когнітивні діалоги, що розщеплюють досвід переживань, стають головним методичним засобом психологічної допомоги й особистісного прориву в практичній психології. Не варто вважати, що прикладна цінність зазначених питань й окреслених тем має місце тільки в психотерапевтичній практиці надання допомоги й забезпечення психологічного здоров’я. Прикладна психологія у безлічі напрямів і технологій консультування, коучингу всіх видів, практики розроблення акмеологічних програм і проєктів збільшення різноманітності компетенцій усіх видів також стикається із цими питаннями.

Наступним методологічним положенням, яке визначає суто практичне розуміння природи когнітивного спілкування, є *феномен*

хронотопу і весь комплекс психологічних механізмів і процесів, які беруть участь у його змістовому оформленні й прояві. Термін “хронотоп” (від грец. “час – простір”) уживається в різних галузях знання. М. М. Бахтін визначає його як “злиття просторових і часових прикмет в осмисленому й конкретному цілому” [11, с. 134]. Пояснити суть цього явища можна таким прикладом. Ситуація, у якій здійснюється комунікативний вплив, завжди визначається набором просторових і часових констант, у межах яких незмінно протікають переживання, будуються значеннєві патерни й розгортаються діалоги. Типові комбінації таких констант можуть бути системно охарактеризовані як хронотопи. Різноманітність таких форм вражає: хронотоп конфлікту в адміністративній ієрархії або відносинах влади; хронотоп ситуації спілкування в лікарняній палаті; хронотоп батьківських зборів; хронотоп переговорів у конфлікті або арбітражі в суді; хронотоп політичної дискусії опонентів політичних фракцій парламенту й безліч інших ситуацій, де специфічні особливості простору й часу в самій ситуації задають у своїй феноменологічній комбінації неповторність умов спілкування й когнітивних ресурсів для розв’язання задач діалогів спілкування.

Розроблення хронотопної класифікації комунікативних ситуацій має велике значення для прогнозування результатів впливу на особистість і групу. Когнітивне спілкування завжди відбувається в межах координат просторово-часових вимірів, тобто завжди залежить від різновиду хронотопу, його соціально-психологічних особливостей, природи внутрішніх, властивих йому, відносин і їхніх соціокультурних констант – норм, традицій, цінностей, ритуалізації в процесах прийняття рішень і т. ін.

Існує базове загальнопсихологічне положення, що “психіка людини ніби націлена на зміну навколишнього світу за посередництвом її сутнісних сил, фізичних і розумових, а конкретні потреби є приватним вираженням цієї фундаментальної тенденції” [12, с. 100]. Відповідно реальний вплив на психіку людини пов’язаний з динамікою й змістом управління потребами й мотивацією. У зв’язку із цим потреби можуть розглядатися як сукупність факторів, що сприяють комунікації (спілкуванню). Саме існування динаміки потреб слід враховувати в практиці комунікативного впливу. Слід зазначити, що це положення актуальне як в інтра-, так і в інтерпсихологічному вимірі й може бути застосоване і для вирішення прикладних задач управління, і з метою дослідження масових соціально-психологічних процесів. Тож це твердження може бути застосоване і на цьому рівні – на те й фундаментальна значимість положень позитивної психології.

Відчувати потребу – це, по суті, означає відчувати нестачу чогонебудь, яку намагаються (прагнуть) заповнити, а це саме й визначає деяке спонукання, що управляє поведінкою тварини або людини, вважає А. А. Брудний [там само]. Звертання до спонукань індивіда, зумовлених його потребами й настановами, є важливою умовою комунікативного впливу на його поведінку й діяльність. Ця обставина давно встановлена емпірично й використовується для підвищення ефективності комунікативних процесів.

Так, можна орієнтувати повідомлення на подолання бар'єра спілкування, що виник, або, як ще говорять, на пробиття бар'єра в тих точках, де він найменш міцний (там, де та чи інша потреба загострена, бар'єр ніби прогинається зсередини, стає тоншим). Існують способи пробити бар'єр “ззовні”, і найпростіший з них полягає в навмисній зміні інтенсивності сигналу. Когнітивне спілкування спирається не лише на потреби *нужди*, а й на когнітивні – раціональні, творчі мотиватори й потреби *росту і досягнень* як головні фактори *креативної основи комунікаційного впливу*. Це провідний механізм, покладений в основу представленої вище моделі.

З позиції прикладної психології й тих практичних задач, які вирішуються всім спектром методичних засобів когнітивного спілкування, породження засобів розуміння й взаєморозуміння – завжди універсальний шлях досягнення згоди, зняття конфліктних домагань і досягнення конвенціональності. Але є й інша мета. Когнітивне спілкування породжує, як уже говорилося вище, контури й *уявлення про майбутнє*, на цій основі “можливі уявлення про зустріч” з ним і відповідно готовність людини до цієї зустрічі. У такому контексті когнітивне спілкування виступає психологічним засобом формування надії як інструментального засобу впевненості у своїх силах, що в сукупності стає ресурсом для побудови програм особистісного розвитку.

У цьому контексті когнітивне спілкування завжди знаходить опору в базовій мотивації афіліації (див. рис.). Саме сила афіліативного мотиву (прагнення до “себе подібних”, які викликають довіру) орієнтує потребу когнітивного, осмисленого обговорення колізій, що відбуваються, в їхніх перспективах і значеннях для майбутнього – “розщеплення”, розплутування подій минулого досвіду, переконаний М. К. Мамардашвілі.

Джерелом актуальних процесів компетентного аналізу й узагальнення минулого досвіду завжди виступають ті, хто зміг домогтися “*живої довіри*”. У цьому процесі головну роль відіграє адекватність чуттєвого переживання подій і проблем. Саме це становить основу розбудови “картини світу” тих, хто орієнтований на пошук смислів.

Потреба в залученні до процесу і побудови концепції своєї участі у створенні *множинного знання* – один зі способів трансляції значимості свого досвіду. Це не просто когнітивний атрибут спілкування – це головний механізм зняття невизначеності власного зростання, особистісного розвитку. Як зазначав Б. Г. Ананьев [13], завдяки цим когнітивно-комунікативним властивостям людина як суб'єкт пізнання, праці і спілкування наділена здатністю передбачати наслідки й будувати ймовірні прогнози своєї діяльності. Однак, мабуть, головне в цьому контексті – брати відповідальність за її можливі результати й установлювати їх соціальну значимість.

Когнітивне спілкування як технологічна схема пізнавального процесу задіюється завжди, коли потрібна реконструкція:

- об'єкта;
- ситуації;
- проблеми;
- мети-задачі;
- образу майбутнього та ін.;
- прогнозування майбутнього – подій і їх наслідків.

Це стосується не тільки “мого персоніфікованого “об'єкта” як цінності”, а й, що особливо важливо, реконструкції колективних ситуацій, задач або проблем, відповідально прийнятих і поділених разом з партнерами по груповій, колективній діяльності.

Неодмінним “учасником” когнітивного спілкування є *знання*. У структурі персональних знань когнітивне спілкування вимірюється критеріями статусу й формами компетентності. Саме знання спирається на інформаційну різнобічність і глибину знакового пошуку істини, розвитку, осягнення значення, установлення змісту, конкретизації корисності та ін. Когнітивне спілкування – головний соціально-психологічний ресурс управління знаннями.

Когнітивне спілкування – це завжди організований спільний рух до *нового знання*. Цей процес зароджується й дістає розгорнуту знаково-значеннєву й евристичну реалізацію, протікаючи в складно-організованому рольовому амплуа всіх учасників когнітивного спілкування. Причому коефіцієнти ефективності або продуктивності рольової участі виражаються не так в індивідуальному, як в інтегральному складанні внесків усіх учасників. Саме в цьому сенсі реалізуємо принцип “нададитивності”: загальний результат кращий і більш значущий, ніж сума індивідуальних складових або внесків. У К. Маркса є прекрасна метафора про те, що сила нападу ескадрону завжди більша за силу вершників, що його складають.

Крім когнітивно осмисленого комунікативного просування до нового знання, когнітивне спілкування може бути спрямоване на:

- об'єктивізацію проблемних просторів, бар'єрів і труднощів індивідуальної або групової природи;
- розширення зони бачення й наявних уявлень (тип баллінтовських груп);
- розвиток інструментальної сфери у розв'язанні задач, формування цілей і цілепокладань;
- забезпечення ресурсів розвитку соціально-психологічної природи і т. ін.

Визначаючи практики когнітивного спілкування, важливо розуміти, що це завжди інтелектуальна взаємодія, яка забезпечує колективний пошук, орієнтований на спільно погоджений результат:

- створення засобів спільного розуміння меж проблем, причин, які їх породжують, установлення суперечностей і неузгодженостей інтересів, визначення об'єктивних факторів в експертизі конфліктів і т. ін.;
- під час послідовного обговорення груповим способом актуальної послідовності задач і прийнятних групових принципів їх вирішення;
- установлення обсягів і структури відповідальності та їх персоніфікація в групі;
- визначення напрямів цілепокладання, шляхів розвитку, етапів і темпів просування, погоджених у груповому рішенні;
- підготовка умов для прийняття й задач утілення “проекту” реалізації й упровадження”, нових креативних результатів.

Такий комплексний перелік задач визначає головні координати системи процесів і технологій у практиці реалізації прикладних засад когнітивного спілкування.

Відтак розгляньмо *прикладні й практичні задачі евристичного змісту, які вирішують групи в когнітивному спілкуванні.*

Ґрунтуючись на положеннях теорії інформаційних процесів і теорії психології мислення, аналізуючи евристичні програми когнітивного спілкування в діяльності людини або групи, доцільно охарактеризувати:

- системи використовуваних пізнавальних структур;
- структури застосування елементарних психічних процесів;
- стратегії вищого порядку, наявність яких потрібно встановити, щоб пояснити спостережуваний процес досягнень, когнітивно-комунікативну поведінку й результати розумової діяльності як кожного учасника, так і групи в цілому. Крім того, потрібно визначити (установити, проаналізувати) регуляторні механізми, які забезпечують “зчеплення”, послідовне упорядкування окремих простих операцій у складні стратегії й комплекси, що супроводжують і орієнтовані на ту

чи іншу діяльність (тобто відповіді на запитання: чому і з якою метою це відбувається?).

Структуру діяльності ми пропонуємо представляти у вигляді операціональної моделі або програми нечислової переробки інформації, яка веде до операціональної структури рішення із зазначенням:

- способів переробки інформації;
- процесів вироблення рішень;
- механізмів прийняття рішень.

Інформаційні процеси, що лежать в основі вироблення й прийняття рішень, утворюють три ланки.

Перша пов'язана з необхідністю одержати певну інформацію про проблемну ситуацію. Для цього здійснюється “вплив” (реальний або уявний) на “об’єкти”, що дає змогу ставити їх у різні відносини між собою. Такі процедури дають можливість розгорнути, розкрити й систематизувати властивості цих “об’єктів”. У ролі “об’єктів” можуть виступати як матеріальні, так і ідеальні реальності. За допомогою цих дій над об’єктами можна отримати інформацію про довкілля. Головні інструменти в мисленневому оперуванні – уявлення, поняття, образи.

Але одержання інформації – лише підготовка до можливої креативної дії групи. Відтак інформація повинна бути перетворена на вихідний план рішення, який дасть змогу людині, групі будувати та обґрунтовувати програми намірів і послідовності дій. Це *друга* ланка. У діагностиці цих процесів (схем) перетворень важливо встановити, які способи переробки інформації в процесі (ситуації) пошуку рішення були застосовані:

- стереотипні;
- стандартні (можна представити у вигляді алгоритмів);
- нешаблонні;
- невідомі суб’єктам;
- оригінальні;
- креативні і т. ін.

Третя ланка інформаційного процесу забезпечує прийняття, збереження і втримання рішень, побудованих шляхом перетворення й переробки первинної інформації. Кінцевий результат цих операцій перетворення оформлюється й утримується у вигляді плану, програми, відповідно до яких відбуватимуться майбутні “виконавчі” дії. Остаточне сформоване рішення може бути презентовано також як образ, як результат майбутніх дій, як те, що має бути отримано: наприклад, як принципова схема переговорного процесу двох компаній, за якою приблизно вестимуться ці переговори. Крім того, цей процес може набувати форми складного сценарію з композицією складних функціонально-рольових кроків і діалогів. Окремі парціальні рішення стосуватимуться

ться лише окремих частин майбутнього плану: істинне або хибне певне твердження, чи володіє об'єкт (суб'єкт) деякою властивістю тощо.

Існують ситуації, особливо в груповій діяльності, коли конкретні правила рішення ще невідомі або вони взагалі ще ніким не відкриті, або вони незнайомі групі, яка вирішує спільну задачу. У цих нестереотипних умовах виникає унікальна специфічна проблема – відкрити, створити конкретний спосіб рішення, побудувати потрібну систему операцій у вигляді того чи іншого плану рішення. Процедура когнітивного спілкування в пошуку рішення груповим способом завжди повинна бути орієнтована на побудову нестереотипних програм, планів і стратегій вирішення.

Хоча на перший погляд може здатися, що перераховані елементи інтелектуальної культури мають настільки розмиті межі, що оцінювати їх, а тим більше управляти ними, неможливо, насправді це не так. Методи, засновані на організації когнітивного спілкування, дають змогу оцінити як загальний інтелектуальний тонус *креативний потенціал груп*, креативну інтегрованість компетенції, причому оцінювати можна як у кількісних показниках, так і в якісних. Аксиома “якщо менеджер не може оцінити чогось, то він не може цим ефективно управляти” повністю застосовна до інтелектуального потенціалу організацій.

Однак не слід ступати на шлях вимірів або креативних перетворень інтелектуальних потенціалів колективів, команд, груп, класів тільки заради самої оцінки. Оцінка повинна стати основою розвивальної програми, бути елементом досягнення певної мети організованих перетворень, що відповідають мотивації і актуальним бажанням учасників таких спільних організаційних перебувань.

Ось перелік прикладних задач евристичного змісту, які вирішують групи в когнітивному спілкуванні:

- часове й просторове планування (установлення в груповому обговоренні просторових і часових співвідношень між об'єктами й процесами);
- установлення співвідношень між різними знаковими системами й поняттями;
- спільне вироблення гіпотез і прийняття рішень;
- розроблення механізмів, що забезпечують погоджену гнучкість вироблених гіпотез і способів дій;
- розроблення когнітивних рамок і тезаурусів для спільного розуміння проблеми (того, що дано, й того, що слід шукати);
- складання плану пошуку невідомого, виходячи з даних умов або ймовірності подій майбутнього;

- морфологічний аналіз (аналіз різноманітності й комбінацій ознак у логіці співвідношення структур і форм процесів і станів);
- розроблення проекту спільного узгодження в реалізації й виконанні (здійсненні) плану;
- перевірка підготовленого рішення (валідизація й легітимізація можливостей досягнення цілей);
- прогнозування способу вирішення за допомогою імовірнісного передбачення результатів рішення;
- пошук і обґрунтування критеріїв релевантності в логіці гіпотез і прийнятих рішень;
- рефлексія (розуміння власного й групового розуміння);
- контроль і корекція мотивації, емоційних зрушень, очікувань, інваріантних структур інтересів і настановлень.

Зібрані воедино й інтегровані в досвіді груп, команд, персон, у цілому представлені в кластерах корпоративного знання, перераховані компетенції стають генералізованою психологічною основою інтелектуального капіталу компанії, психологічним мірилом її здобутків і вартості. Ці ж комплексні корпоративні знання становлять інтелектуальну основу і є носіями корпоративної культури (компанії, ВНЗ, школи, фірми, виробництва тощо).

Розроблення будь-якого проекту соціально-психологічного розвитку, формулювання оцінки його виконання завжди повинні відбуватися під час групового обговорення й прийняття обґрунтованого, зваженого рішення щодо програми його реалізації, іншими словами, пройти перевірку в лабіринтах когнітивного спілкування.

Така перевірка дає змогу:

- 1) сформувати погоджене, колективне бачення майбутнього;
- 2) установити рівень і напрями наступності досвіду й “опікування” успадкуванням множинних знань;
- 3) провести експертизу творчого потенціалу й нетривіальності прийнятих рішень (як у перспективних стратегічних програмах, так і в пошуку адекватної декомпозиції процесів керованого розвитку).

Усі три зазначені фактори безпосередньо пов'язані з креативністю групового когнітивного спілкування. Саме тому вважаємо надзвичайно важливим виділити із загального процесу ухвалення управлінського рішення ці параметри як провідні фактори в спрямованому навчанні керівників усіх професійних рівнів і компетенцій когнітивного спілкування. У нашому випадку, беручи до уваги тріаду перерахованих факторів, потрібно розглядати когнітивне спілкування в рамках формування множинних знань як зв'язку креативних, “знаневих” і “досвідних”, компонентів компетенції фахівця [4].

Висновки. Отже, головними механізмами вирішення практичних задач когнітивного спілкування є:

- розщеплення досвіду й актуалізація живого знання;
- побудова концептуальної основи хронотопу;
- побудова моделі майбутнього, на яке орієнтовані потреби досягнень і розвитку;
- евристичне програмування в структурі процесу досягнень.

Як бачимо, уже склалася традиція говорити про когнітивне спілкування в контексті його інтелектуальної компетентності й евристичної технологічної досконалості. Евристичний аналіз, звернений до процесу когнітивного спілкування, розглядає питання про способи, за допомогою яких персональні розумові інструментальні операції в контурі спільної діяльності вибудовуються і структуруються в складні утворення, а саме:

- типи когнітивних стратегій;
- тактики досягнення;
- особистісні розумові стилі, їх комбінації;
- суб'єктивні мислетворчі схеми;
- когнітивні стилі, включаючи групові;
- інструментальні миследіяльнісні стереотипи;
- соціокультурні і професійно опосередковані розумові стереотипи тощо.

Основні когнітивно-комунікативні функції такого творення способів евристичного структурування в діяльності партнерів по когнітивному спілкуванню орієнтовані, по-перше, на організацію ефективного пошуку необхідної інформації, по-друге, на підготовку умов і вироблення нових нестандартних рішень. Такі складні інформаційні структури є результатом цільового комунікативного пророблення творчої комбінації простих елементарних інформаційних одиниць. Дослідження динамічної структури мислення в тому вигляді, в якому вона проявляється в поведінці людини (або групи) під час розв'язання задач, показує, що навіть звичні дії вимагають численних кроків, пов'язаних у складні послідовності.

Звичайно, складно охопити все коло прикладних сфер і комплексних практичних завдань, які можуть вирішуватися технологічними засобами керованого когнітивного спілкування. Можна говорити наразі про формування основних напрямів когнітивної психології спілкування в практиках реальної суспільної діяльності. Ідеться про перевірені досвідом соціально-психологічних досліджень актуальні практики і методи, які й реалізує лабораторія фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України [1 – 9].

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні : метод. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за ред. В. Т. Казміренка. – К. : [Міленіум], 2011. – 268 с.
2. Дидковський С. В. Модель організації обшчення в екзистенціальному проектированні / С. В. Дидковський // Психологія обшчення. XXI век. 10 лет развития : материалы междунар. конф. 8–10 октяб. 2009 г. – М. ; Обнинск, 2009. – Т. 2. – С. 261 – 266.
3. Духневич В. М. Розроблення і проведення соціально-психологічних тренінгів: що маємо? / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 284 – 294.
4. Казміренко В. П. Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 140 – 164.
5. Копець Л. В. Феноменологія міжособового зворотного зв'язку: результати досліджень / Л. В. Копець, В. І. Гордієнко // Наукові записки НАУКМА. Педагогічні, психологічні, науки та соціальна робота : зб. наук. праць. – К., 2010. – Т. 110. – С. 39 – 45.
6. Кудріна Т. С. Діалог як умова становлення та розвитку складних логічних операцій / Т. С. Кудріна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 198 – 214.
7. Осадько О. Ю. Когнітивні детермінанти ефективності особистісного захисту в емоційно напружених ситуаціях спілкування / О. Ю. Осадко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 27 (30). – С. 281 – 291.
8. Осадько О. Ю. Когнітивно опосередковані засоби “психологічного захисту” вчителя в психотравмуючих ситуаціях професійного спілкування / О. Ю. Осадько // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 189 – 198.
9. Сіверс З. Ф. Особливості вербальних патернів педагогів як суб'єктів утрудненого спілкування / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 27 (30). – С. 291 – 300.
10. Мамардашвили М. Психологическая топология пути / М. Мамардашвили. – СПб. : Русский Христианский гуманитарный институт, 1997. – 571 с.
11. Бахтин М. Время и пространство в романе // Вопросы литературы. – 1974. – № 3. – С. 133 – 179.
12. Брудный А. А. Психологическая герменевтика / А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 2005. – 336 с.
13. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

© Казміренко В. П.

О. Ю. Осадько

КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ КОГНІТИВНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ

Статтю присвячено вивченню специфіки когнітивної регуляції спілкування як цілеспрямованої діяльності особистості. На основі теоретико-емпіричного дослідження розроблено інтегральний критерій ефективності суб'єктної регуляції спілкування, який враховує як зрілість функціональної структури регуляційних процесів, так і якість інформаційного забезпечення особистісної саморегуляції активності.

Ключові слова: міжособистісне спілкування, особистісна саморегуляція, когнітивна опосередкованість регуляційних процесів, критерій позитивного функціонування особистості.

Статья посвящена изучению специфики когнитивной регуляции общения как целенаправленной деятельности личности. На основе теоретико-эмпирического исследования разработан интегральный критерий эффективности субъектной регуляции общения, который учитывает как зрелость функциональной структуры регуляционных процессов, так и качество информационного обеспечения личностной саморегуляции активности.

Ключевые слова: межличностное общение, личностная саморегуляция, когнитивная опосредованность регуляторных процессов, критерии позитивного функционирования личности

The article is devoted to research of the specifics of cognitive regulation of communication as a form of individual purposeful activity. On the basis of theoretical and empirical research the author has developed integrative criterion of efficiency of subjective regulation of communication. This criterion takes into account maturity of functional structures of regulative processes as well as quality of informational support of personal self-regulation of activity.

Key words: interpersonal communication, individual self-regulation, cognitive mediation of regulative processes, criteria of individual positive functioning.

Проблема. Актуальність нашого дослідження визначається як теоретичними, так і практичними завданнями психології, пов'язаними з розробленням способів оптимізації процесів суб'єктної регуляції активності. Суб'єктний (або суб'єктно-діяльнісний) підхід, на методологічних засадах якого проводиться все більше сучасних наукових психологічних досліджень, акцентує в понятті “суб'єкт” активну, дія-

льнісну сутність людини, реалізуючи яку вона здійснює свої реальні відносини з дійсністю [1 – 4].

Проблемам оптимізації свідомої регуляції довільної активності людини присвячені праці таких відомих авторів, як К. О. Абульханова, Г. М. Андреева, О. Г. Асмолов, О. О. Бодальов, І. В. Дубровіна, Б. В. Зейгарник, В. П. Казміренко, О. О. Конопкін, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, О. Я. Чебикін, Т. Шибутані та ін. І хоча роль та умови ефективності усвідомленої саморегуляції вивчалися в контексті різних видів активності людини, питання про релевантні критерії ефективності суб'єктної регуляції спілкування досі не порушувалося.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз специфіки усвідомленої регуляції суб'єктом спілкування своєї цілеспрямованої комунікативної діяльності й виділення релевантних критеріїв її ефективності.

Спілкування в нашому дослідженні ми вивчаємо як цілеспрямовану комунікативну діяльність, яка має для людини певний смисл і щодо якої вона виступає як її ініціатор, творець, керівник. Когнітивна регуляція в нашому розумінні – це усвідомлений системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, підтримки та управління різними видами і формами довільної активності, що безпосередньо реалізує досягнення цілей, прийнятих людиною [1]. Ефективність саморегуляції залежить не тільки від зрілості окремих функціональних ланок регуляційного процесу і режиму їх взаємодії, а й від суб'єктивних образів, на основі яких людина будує свою активність. Тобто від змістово-психологічного аспекту саморегуляції, від її інформаційного забезпечення [там само], яке полягає в конструктивності прийнятих людиною цілей, в адекватності суб'єктивної моделі значимих умов, у доцільності обраної програми дій, у коректності суб'єктивних критеріїв оцінювання результатів і т. ін.

Не відкидаючи факт існування різних видів і рівнів саморегуляції, виходитимемо з тези Веккера, що усвідомлена регуляція цілеспрямованого спілкування відбувається на рівні психічного носія вищого рівня інтегрованості, яким є особистість. У системі особистісної саморегуляції нероздільно сплетені когнітивні та афективні процеси, конструктивний баланс між якими є неодмінною умовою ефективною діяльності особистості. Використання в нашій роботі поняття “когнітивна регуляція” має на меті підкреслити спрямованість дослідження на вивчення рівня когнітивної опосередкованості (і в цьому сенсі – зрілості) регуляційних стратегій і процесів контролю реальності, якості її тестування в плані когнітивного оволодіння нею, інтуїтивного

“осягнення” смислу та емпатичного розуміння оточення [5]. Тобто йдеться не про те, що особистість може відмовитися від емоційно-ціннісної оцінки реальності, а про те, що для здійснення регуляційних завдань афективні процеси не повинні підпорядковувати собі когнітивні, блокувати здатність суб’єкта пізнавати реальність та моделювати майбутнє.

Проблемність оцінювання ефективності спілкування полягає в неможливості об’єктивно визначити якість досягнутого результату і величину затрат, як це робиться, коли потрібно оцінити продуктивність виробничої або навчальної діяльності. Це визначається, поперше, участю в спілкуванні принаймні двох учасників взаємодії, які можуть мати різні цілі і по-різному оцінювати свої затрати, а по-друге, тим, що в процесі обміну інтераціями неодмінно виникають нові суб’єктивні потреби різного рівня усвідомленості (наприклад, пов’язані з боротьбою за лідерство, визнання, справедливості тощо). Незадоволеність цих потреб, безумовно, знижує ефективність спілкування, навіть якщо мета комунікативної діяльності очевидна і приймається всіма учасниками взаємодії (наприклад, розв’язання робочих проблем, вироблення програми спільних дій). За таких умов найкращі рішення, знайдені при обговоренні, часто сприймаються кимось із учасників як “нав’язані”, викликають спротив і провокують саботаж у процесі впровадження. Таким чином, комунікативна діяльність, на яку затрачено більше часу і результатом якої стало “не найкраще” рішення, може виявитися більш ефективною, якщо її учасники задоволені процесом обговорення, відчувають себе співавторами результату і беруть на себе відповідальність за “спільну справу”.

А проте показник суб’єктивної задоволеності процесом чи результатом комунікативної взаємодії також є недостатнім, хоч і необхідним критерієм ефективності спілкування. Ситуативне відчуття задоволеності спілкуванням може бути оманливим, оскільки зумовлено успіхом у реалізації зроблених виборів (мети, способів дії, критеріїв оцінювання діяльності). Недостатня якість цих виборів дасться взнаки у відстрочений термін, коли виявляється, що справжні результати комунікації протилежні очікуваним: порозуміння не досягнуто, можливості розв’язати конфлікт втрачено, стосунки зіпсовано і т. ін. Інакше кажучи, якщо основою організації суб’єктом своєї комунікативної діяльності була хибна мета (наприклад, нав’язати опонентові свою думку), помилкова модель значимих умов (недостатній аналіз ситуацій, нерозуміння стану чи намірів співрозмовника) або некоректні критерії оцінювання результатів взаємодії (мовчать, значить згодні), то це не заважає йому відчувати ситуативне задоволення від спілкування. Те ж саме можна сказати і про “успішну” реалізацію неконструктивних про-

грам виконавських дій (так званих маніпулятивних, формально-рольових, авторитарних чи конформістських стратегій спілкування), які можуть створювати лише видимість ефективної взаємодії.

Короткий огляд проблеми виділення показників ефективності суб'єктної регуляції спілкування підводить нас до необхідності створення специфічних критеріїв, які дали б змогу через суб'єктивну оцінку виявити не лише задоволеність спілкуванням, а й конструктивність здійснюваної комунікативної діяльності. На відміну від зовнішніх оцінок ефективності взаємодії, для яких потрібен незацікавлений і компетентний спостерігач, внутрішні оцінки конструктивності регуляції спілкування мають значно більший спектр використання за умови їх релевантності і доступності суб'єктові діяльності.

Щоб виділити релевантні критерії ефективності цілеспрямованої комунікативної діяльності, слід звернутися до онтологічного аналізу психологічного феномена “когнітивної регуляції спілкування”. Розроблена нами модель “когнітивної регуляції спілкування” спирається на філософську концепцію світу як просторово-часового, постійно змінного континуума (О. О. Ухтомський, М. К. Мамардашвілі, О. О. Леонтьев), який “постає перед людиною у своїх привласнених і фрагментарних проявах, а універсальною формою такого постання Світу є Ситуація” [6, с.155]. Згідно із цим підходом “людина живе не у світі речей і предметів, а у світі подій” [7, с. 538], а психіка якраз і є способом “зупинити” цей безперервний потік подій, вона є “органом відбору, решетом, що проціджує світ і змінює його так, щоб можна було діяти” [8, с. 347]. Психологічним механізмом регуляції особистісної активності є свідомість, яка має “відображувальну” та “породжувальну” функції [6]. Свідомість *відображає* умови життєвої Ситуації (певні аспекти реальності) і себе саму як Суб'єкта (певні потреби, інтенції, можливості) [6, с. 156] на основі наявних конструктів особистісного досвіду, інтерпретує їх і *породжує* нові суб'єктивні образи, що регулюють її поведінку і діяльність.

У контексті побудови моделі когнітивної регуляції спілкування втілення цих теоретико-методологічних позицій означає, що саме динамічний суб'єктивний образ “Себе-в-Ситуації” є когнітивною основою особистісної регуляції актів спілкування і що це “відображення” нерозривно пов'язане з “породженням” образу дій. Отже, принципово неможливо “об'єктивно” описати будь-яку “ситуацію взаємодії”, оскільки кожен її учасник перебуватиме у “своїй” неповторній ситуації, яка до того ж постійно змінюватиметься. Успішність організації і регуляції комунікативної діяльності відповідно значною мірою визначається тим, які аспекти реальності і наскільки повно відображає особистість, якими смислами [9] (суб'єктивними значеннями [10]) во-

на наповнює ситуацію, з якими конструктами життєвого досвіду співвідносить свої цілі – завдання – моделі умов – програму дій – оціночні стандарти та способи корекції діяльності [1].

Трудність виділення показників ефективності когнітивної регуляції спілкування визначається не тільки прихованістю суб'єктивних підстав активності учасників комунікативної взаємодії, але і її багатоплановістю. Багатоплановість комунікативної діяльності полягає в тому, що вона складається з низки актів спілкування, кожен з яких породжується новими суб'єктивними образами “Себе-в-Ситуації”, а отже, актуалізує нові вибори, завдання і програми дій, що спричиняється в тому числі й активністю інших суб'єктів спілкування.

Специфіка комунікативної діяльності полягає і в тому, що на відміну від предметно-перетворювальної чи навчальної діяльності, які пов'язуються відповідно з породжувальною та відображувальною функціями свідомості [6], спілкування потребує нероздільного (паралельного) задіяння обох цих функцій: кожна інтеракція, що є актом породження (вираження свого “Я” – ставлень, намірів, очікувань), будується на основі суб'єктивного відображення поточної ситуації (сприймання та інтерпретації проявів іншого учасника взаємодії). При цьому як відображення, так і породження можуть бути як “конструктивними” (когнітивними, усвідомленими, валідизованими на основі досвіду, адекватними ситуації), так і “неконструктивними” (автоматичними, стереотипними, безособистими, когнітивно недиференційованими, переважно керованими афектами, захисними).

Отже, щоб визначити релевантні критерії ефективності свідомої регуляції спілкування, потрібно враховувати ступінь конструктивності обох регуляційних функцій свідомості – відображувальної і породжувальної. Проте ефективність взаємодії двох систем – “Людина – Соціум” або “Людина – Людина” – визначається якнайповнішою їх інтеграцією – підстроюванням не тільки людини під середовище, а й середовища під людину, тобто збалансованим комплексом пристосувальної і перетворювальної форм поведінки [6], адаптивного та продуктивного видів активності. Це означає, що ефективність суб'єктної регуляції комунікативної взаємодії проявляється не тільки в якості, а й у збалансованості відображувальної та перетворювальної функцій свідомості особистості.

Коли належного функціонального балансу не досягнуто, це призводить до перегинів, що не можуть бути конструктивними для жодної із систем, що взаємодіють. Це стає особливо очевидним на прикладі комунікативної діяльності, що є предметом нашого дослідження: і надмірна активність у перетворюванні інших для свого блага, і надмірне прагнення підлаштуватися під бажання й очікування оточення

приводять до порушень у стосунках, до незадоволеності обох сторін і, урешті-решт, до відчуття особистістю психологічного дискомфорту. Отже, конструктивною вважатимемо таку регуляцію життєдіяльності людини, за якої її зусилля рівною мірою спрямовані і на творче вдосконалення середовища, і на прогресивний розвиток себе як суб'єкта діяльності. Не можна змінити світ, не змінюючи себе, і навпаки. А будь-які зміни мають базуватися на пізнанні (ситуації, себе та іншого).

Теоретичний аналіз спеціальної літератури підтверджує, що критерії конструктивності регуляційних процесів, які визначають різні автори, очевидно стосуються тієї чи іншої розглянутої функції свідомості. Конструктивність у плані відображення характеризується “адекватністю” [6], “конгруентністю” [11], когнітивною диференційованістю [5]; у плані породження – “доцільністю” [6], “специфічністю, ефективністю” [12]. Дослідники підкреслюють також, що конструктивність регуляції спілкування визначається не лише збалансованістю пізнавальної та перетворювальної активності, а й спрямованістю цієї активності на пізнання та перетворення і себе як суб'єкта діяльності, і світу, з яким взаємодіє особистість [5; 9; 10 – 13].

Неконструктивні способи регуляції також базуються на певних когніціях, проте замість спрямованості на пізнання реальності і розвиток своїх відносин з дійсністю ці способи регуляції психічної активності спрямовані на самообмеження. Неконструктивні самообмеження можуть полягати у викривленому сприйманні дійсності або в урізанні спектра доступних форм самореалізації. Такі способи регуляції спілкування часто називають “захисними”, але вони, на думку Т. С. Яценко, не захищають особистість, що розвивається, а лише дають психологічно незахищеній особистості тимчасове полегшення, оманливе відчуття благополуччя. Психічна активність, що регулюється захисними механізмами, має на меті, за Т. М. Титаренко, створення відчуття успіху замість його реального досягнення і спрямована на маскуванню проблеми замість її розв'язання, а головне – покликана будь-що зберігати звичні уявлення про “Себе-у-Світі” замість їх перегляду і вдосконалення [5; 6; 9; 10; 13; 14].

Представлені у вищенаведеному огляді висновки підтверджують наше припущення про недостатність визначення конструктивності регуляції довільної активності особистості лише на основі критерію досягнення мети і необхідність включення додаткового критерію сприяння прогресивному розвитку особистості. Ці дві сторони життєдіяльності особистості в комплексі становлять досить добре вивчений у психології феномен оптимального функціонування особистості, або функціональної складової її психологічного благополуччя.

Загальні закономірності позитивного функціонування особистості сформульовано в концепціях самодетермінації (І. Л. Десі, Р. М. Райан [13]), оптимальної людини (Дж. Келлі), самореалізації (К. Роджерс [11]), психологічного благополуччя (К. Ріфф), життєстійкості (С. Мадді), салютогенезу (А. Антоновські), особистісного здоров'я (Б. С. Братусь) тощо. Як критерії ефективності функціонування особистості автори цих концепцій визначають певні способи поведінки людини зі своїм особистісним (психологічним) потенціалом (Л. І. Анциферова), а саме готовність розвивати і реалізувати його: відкритість досвіді (К. Роджерс), повноцінний контакт з реальністю (Ф. Перлз), перебування в постійному русі (Д. О. Леонт'єв), готовність до особистісних змін (П. В. Лушин [14]). В усіх цих теоріях підкреслюється значення для оптимального функціонування особистості неперервності змін у її Я-системі, що також зумовлює актуальність вивчення саме регуляційних аспектів активності (того, як люди вигадують і творять самих себе і свої ситуації), а не сталих рис оптимальної особистості.

Якщо реалізація суб'єктом регуляційного процесу є “самостійним прийняттям людиною ряду взаємопов'язаних рішень, здійснення послідовності узгоджених між собою виборів з метою подолання різних сторін (зміст, суб'єктивне значення, особистісна цінність тощо) суб'єктивної інформаційної невизначеності при організації своєї активності, починаючи з прийняття мети і закінчуючи оцінкою досягнутих результатів” [1, с. 9], то критерії ефективності цього процесу мають збігатися з ознаками оптимального функціонування особистості. Спорідненість цих процесів підтверджується також даними експериментальних досліджень, у яких виявлено значимі кореляційні зв'язки між успішністю особистісної саморегуляції досліджуваних і рівнем їхнього психологічного благополуччя [15].

Ефективність регуляції комунікативної діяльності відповідно має визначатися тим, наскільки суб'єкт спілкування відчуває своє просування в пізнанні (ситуації, себе, партнерів) і в прогресивному розвитку (ситуації, себе, партнерів або стосунків з ними). Тобто, з одного боку, це суб'єктивна оцінка результатів комунікативної діяльності, а з другого – оцінка саме тих результатів, досягнення яких свідчить про конструктивність життєздійснення особистості [16].

Як показали наші емпіричні дослідження, учасники спілкування, оцінюючи суб'єктивні результати оптимально організованої комунікативної взаємодії (у спеціально регульованих тренінгових процедурах), самостійно обирають саме такі параметри оцінювання: приріст розуміння (ситуації, себе, інших) і прогрес у розвитку (ситуації, своїх можливостей, стосунків з членами групи тощо). Апробація виявлених

критеріїв проводиться нами в консультативній практиці для оптимізації рефлексії професійними комунікаторами якості регуляції свого цілеспрямованого спілкування. Використання цих параметрів дає змогу людям самостійно визначати сильні і слабкі сторони саморегуляції своєї комунікативної діяльності й знаходити способи її вдосконалення.

Висновки.

1. Свідома саморегуляція спілкування як довільної цілеспрямованої активності здійснюється на основі таких інформаційних утворень, як *прийнята суб'єктом мета, побудована ним модель значимих умов, суб'єктивно вироблені критерії оцінювання результатів* тощо. За наявності певних зовнішніх (доступних спостереженню) критеріїв продуктивності перебігу взаємодії їх явно недостатньо для визначення того, наскільки ефективно відбувається *суб'єктивний процес регуляції* спілкування.

2. Оскільки в ситуації міжособистісного спілкування задіяні принаймні дві особи, то можна з них перебуває у своїй ситуації, яку створює і презентує її свідомість. Отже, і сам перебіг комунікативної діяльності, і її результати можуть суб'єктивно сприйматись і оцінюватись по-різному кожним із суб'єктів взаємодії. Це ще раз підтверджує неможливість оцінювання ефективності спілкування за об'єктивними показниками продуктивності діяльності (за якістю прийнятих рішень та величиною затрат).

3. Введення додаткового критерію суб'єктивної задоволеності процесом чи результатом комунікативної взаємодії, як з'ясувалося, також не розв'язує проблеми релевантного оцінювання ефективності регуляції спілкування. Це пов'язано з тим, що ефективність свідомої регуляції активності не вичерпується лише зрілістю її функціональної структури, а істотно залежить і від якості її "інформаційного забезпечення", яке визначає конструктивність обраних цілей, адекватність відображених умов діяльності, релевантність обраної програми дій і т. ін. Ситуативне відчуття задоволеності результатами своєї активності може виникати у людини незалежно від якості її виборів, але якщо вибори, зроблені особистістю, є хибними, то оцінка сьогоdnішніх "перемог" дуже скоро інвертується, тому що дадуться ознаки втрачені можливості, зруйновані стосунки, зіпсоване здоров'я.

4. Реалізація суб'єктом регуляційного процесу є самостійним здійсненням людиною послідовності узгоджених між собою виборів з метою подолання суб'єктивної інформаційної невизначеності в ході організації своєї активності, починаючи з прийняття мети і закінчуючи оцінюванням досягнутих результатів. Критерієм ефективності цього процесу, як доводять численні дослідження в галузі оптимального функціонування особистості, є прогресивний динамічний розвиток здат-

ності людини адекватно відображувати внутрішню і зовнішню реальність, творчо змінювати її.

5. Ефективність регуляції комунікативної діяльності, відповідно, має визначатися тим, наскільки суб'єкт спілкування відчуває своє просування в пізнанні (ситуації, себе, партнерів) і в прогресивному розвитку (ситуації, себе, партнерів або стосунків з ними). Використання такого інтегрованого показника ефективності когнітивної регуляції спілкування дає змогу не тільки визначити суб'єктивне сприйняття учасниками спеціально організованого когнітивного спілкування, ступеня ефективності спільної комунікативної діяльності, а й запропонувати ці критерії професійним комунікаторам як певні орієнтири для вдосконалення власної ефективності в регуляції спілкування.

Література

1. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5 – 12.
2. Сосновский Б. А. Мотив и смысл / Б. А. Сосновский. – М. : Прометей, 1993. – 197 с.
3. Тихомиров О. К. Понятия и принципы общей психологии : учеб. пособ. / О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 88 с.
4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
5. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств / Е. Т. Соколова // Дифференционно-интеграционная парадигма – М. : Языки славян. культур, 2009. – С. 151 – 166.
6. Швалб Ю. М. Свідомість як ставлення людини до світу / Ю. М. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 160 – 169.
7. Мамардашвили М. К. Психологическая топология пути. Лекции о Прусте “В поисках утраченного времени” / М. К. Мамардашвили. – М. : Изд-во Рус. Христиан. гуманист. ин-та, 1997. – 411 с.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. Проблемы развития психики. – 368 с.
9. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
10. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М. – Воронеж, 1995. – 460 с.
11. Роджерс К. Полноценно функционирующий человек / Карл Роджерс // Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М. : Прогресс, 1994. – С. 234 – 247.
12. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 345 с.
13. Deci E. L. The general causality orientations scale: Self-determination in personality / E. L. Deci, R. M. Ryan // Journal of Research in Personality. – 1985. – Vol. 19. – P. 109 – 134.

14. *Лушин П. В.* Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кіровоград : Имекс ЛТД, 2002. – 360 с.
15. *Олександров Ю. М.* Інтегративно-особистісна модель саморегуляції / Ю. М. Олександров // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – Х., 2008. – № 793. – Вип. 39. – С. 329 – 336.
16. *Казміренко В. П.* Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – Вип. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С.140 – 164.

© **Осадько О. Ю.**

Т. Г. Хлаповська

ТАКТИКИ ТА ПРИЙОМИ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ В ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ

Описано різні підходи до визначення поняття “самопрезентація” в соціальній психології. Розглянуто різні класифікації стратегій самопред’явлення. Представлено основні тактики самопрезентації в діловому спілкуванні та виділено основні прийоми самопрезентації.

Ключові слова: самопрезентація, ділове спілкування, прийоми ефективної самопрезентації.

Описаны различные подходы к определению понятия “самопрезентация” в социальной психологии. Рассмотрены различные классификации стратегий самопредъявления. Представлены основные тактики самопрезентации в деловом общении и выделены основные приемы самопрезентации.

Ключевые слова: самопрезентация, деловое общение, приемы эффективной самопрезентации.

Different approaches to definition of the term “self-presentation” in social psychology are described. Several classifications of self-presentation strategies are discussed. Main tactics of self-presentation and basic techniques in business communication are presented.

Key words: self-presentation, business communication, techniques of effective self-presentation.

Проблема. Навички самопрезентації стали невід’ємною складовою багатьох професій, пов’язаних із взаємодією між людьми. Ідеться передусім про керівників різних рівнів, секретарів, менеджерів, продавців, торгових агентів та ін. Від розвитку вміння подати себе залежить успіх у багатьох життєвих ситуаціях – під час пошуку роботи, у публічному виступі, в ділових переговорах тощо. А проте

саме поняття самопрезентації недостатньо вивчено психологічною наукою, особливо в нашій країні.

Мета статті: проаналізувати публікації, присвячені проблемі самопрезентації в спілкуванні; визначити основні прийоми ефективної самопрезентації.

Більшість досліджень, пов'язаних із самопрезентацією, належить зарубіжним ученим (У. Джемс, Г. Мід, Ч. Кулі, І. Гофман, М. Снайдер, Р. Чалдіні, І. Джонсон, Т. Піттман).

З позицій інтеракціонізму самопрезентацію розглядали як засіб формування демонстрованого Я. Так, У. Джемс, Г. Мід, Ч. Кулі вважали, що людина схильна підлаштовувати власну поведінку під очікування оточення, аби справити на нього бажане враження. Уперше з проблемою управління враженням про себе стикаємося в працях І. Гофмана [1]. Дослідник запропонував концепцію “соціальної драматургії”, згідно з якою реальні життєві ситуації можна порівняти з театральною виставою. Гофман вважав, що людина в процесі спілкування здатна не тільки дивитися на себе очима партнера, а й використовувати різні поведінкові прийоми для створення найбільш сприятливого враження про себе. Але здатність керувати враженням про себе, на думку М. Снайдера, у різних людей неоднакова (див. [2]). Одні люди вибудовують свою поведінку з огляду на спонуки свого внутрішнього (реального) Я. Інші керуються тим враженням, яке вони хочуть справити (проективне Я – проекція думок інших про нас). Люди, які у своїй поведінці керуються проекцією чужих думок і оцінок, вирізняються високим рівнем саморефлексії, тому вони:

- 1) цікавляться очікуваннями інших, вибудовуючи свою поведінку;
- 2) здатні контролювати і видозмінювати самовираження залежно від власних цілей (можуть навіть говорити неправду в обличчя);
- 3) видозмінюють самопрезентацію від ситуації до ситуації.

Схожої точки зору дотримуються М. Лірі і Р. Ковальські. На думку дослідників, самопрезентація – це процес, за допомогою якого люди намагаються контролювати враження оточуючих про них [3]. Людина-комунікатор за допомогою різних технік самопрезентації досягає психологічних цілей у спілкуванні.

Самопрезентація, за Р. Баумейстером і А. Стейнхлбером, – це саморозкриття в міжособистісному спілкуванні через демонстрацію думок, характеру та ін. [4]. Це, на думку дослідників, *неусвідомлюваний процес*; він відображає соціальну природу людини, її потребу у визнанні іншими людьми. У процесі міжособистісного спілкування виявляється внутрішній зміст людини: її думки, характер, цінності,

переконання. Мета людини не тільки в тому, щоб справити враження, а й продемонструвати, що вона насправді являє собою.

Російська дослідниця М. В. Соколова-Бауш розглядає самопрезентацію як з позиції комунікатора, так і з позиції реципієнта. Під самопрезентацією вона розуміє *навмисну, усвідомлену поведінку, спрямовану на отримання заздалегідь визначеного враження про себе серед оточення* [5]. У проведеному нею експерименті моделювалася ситуація співбесіди “представника фірми” під час приймання на роботу трьох “кандидатів” з різними стратегіями самопрезентації. Найбільш ефективною виявилася стратегія самопрезентації, яка складалася з прийомів *віддзеркалення “кандидатом” поведінки, пози, рухів та міміки “представника фірми”*. Найгірше враження справив “кандидат”, який мав серйозний вираз обличчя, не посміхався, сидів у закритій позі. Цікаво, що експерти-чоловіки вважали найбільш привабливими кандидатів, які демонстрували відкритість, посміхалися. Натомість експерти-жінки вважали найбільш привабливими “кандидатів”, які копіювали їхні рухи.

У розумінні російського дослідника Ю. М. Жукова *самопрезентація – це складова комунікативної поведінки в контексті системи правил ефективного спілкування* [6]. Правила самоподачі, на його думку, призначені не тільки для створення в оточення певного враження – вони також є ефективним засобом організації власної поведінки.

Г. В. Бороздіна розглядає самопрезентацію як *процес управління сприйманням реципієнта шляхом цілеспрямованого повертання його уваги до таких особливостей свого зовнішнього вигляду, своєї поведінки, ситуації, які запускають механізми соціального сприйняття* [7]. До механізмів соціального сприйняття, як відомо, відносять каузальну атрибуцію, ідентифікацію, рефлексію, стереотипізацію, емпатію.

Якщо попередні дослідники розглядали окремі аспекти самопрезентації, то Е. Джонс і Т. Піттман у 1982 р. вже створили одну з перших класифікацій стратегій самопрезентації, заснованих на цілях і тактиках, які використовують люди у спілкуванні з оточенням [8]. Дослідники вважали, що в основі самопрезентації лежить прагнення людини розширити і підтримати вплив у міжособових відносинах, тобто прагнення до влади.

Найбільш детальну класифікацію стратегій самопред’явлення розробила А. Шутц, яка узагальнила великий масив літератури, присвяченої цій проблемі. Вона виділила власні критерії для категоризації тактик і стратегій самопрезентації. За такі критерії дослідниця запропонувала розглядати настановлення на створення позитивного образу

або уникнення поганого образу, ступінь активності суб'єкта у створенні образу та ступінь прояву агресивності суб'єкта в процесі самопрезентації. На основі поєднання цих критеріїв Шутц виділила чотири групи стратегій самопред'явлення [9].

1. *Позитивне самопред'явлення*, основний девіз якого: “Я хороший!”. Цей вид самопред'явлення містить активні, але не агресивні заходи щодо створення позитивного враження про себе.

2. *Наступальне самопред'явлення*, засноване на прагненні виглядати добре за рахунок очорнення інших людей. Це агресивний спосіб створення бажаного образу, усі тактики якого спрямовані на критику конкурента.

3. *Запобіжне самопред'явлення*, де насамперед ставиться мета не виглядати погано. Людина уникає можливості справити про себе негативне враження, відмовляючись по змозі від взаємодії з іншими людьми.

4. *Оборонне самопред'явлення*, коли суб'єкт, створюючи власний образ, поводиться активно, але має настановлення позбавити його негативних рис. Ця стратегія, як правило, розгортається тоді, коли людину звинувачують у причетності до якоїсь несхвально небажаної події. Що помітніша роль людини в цій події, то важче людині змінити свій негативний образ у бік позитивного.

Е. Джонс і Т. Пітман розглядають *п'ять стратегій самопрезентації*, кожна з яких спрямована *на отримання певного виду влади*.

1. *Намагання сподобатися* (ingraditation). Така стратегія складається з прийомів, направлених на створення гарного враження. Таким чином досягається *влада чарівності*.

2. *Самореклама, або самопросування* (selfpromotion), людиною своєї компетентності дає *владу експерта*. Ця стратегія складається з прийомів демонстрації знань, умінь, навичок.

3. *Залякування* (intimidation) як демонстрація сили примушує оточуючих підкоритися. Таким чином досягається *влада страху*.

4. *Пояснення прикладом* (exemplification) – демонстрація духовної переваги. У такий спосіб досягається *влада наставника*.

5. *Прохання* (supplication) – демонстрація слабкості. Дає *владу співчуття*.

Комунікатор обирає образ, який вважає або привабливим, або компетентним, або загрозливим, або таким, що потребує підтримки. Щоб створити обраний образ, він вдається до прийомів лестощів, вихвалювання, погроз, або прохання. Образ самопрезентації, за Джонсом і Пітманом, реалізується в соціальному контексті, а джерелом його втілення стають комунікативні прийоми, взяті із життєвого досвіду.

Розгляньмо докладніше *найбільш поширені техніки самопрезентації*, описані дослідниками.

М. Лірі і Р. Ковальські розглядають як одну з таких тактик *красування* (див. [3]). В англійській мові вона дістала назву “адонізація” (за ім’ям міфологічного героя Адоніса, який був закоханий у самого себе). Відповідно до мети цієї тактики комунікатор прагне виглядати зовні привабливим, а тому повинен добре знати смаки тих людей, на яких розрахована його самопрезентація.

Щоб уміти правильно оцінити співбесідника, потрібно мати розвинені навички рефлексії. Цьому служать прийом *рефлексивного слухання*, яке полягає в налагодженні зворотного зв’язку між слухачами і промовцем.

Серед *технік рефлексивного слухання* можна виділити кілька основних:

1. *Нерозуміння*. Ця техніка, спрямована на поліпшення взаєморозуміння, виглядає на перший погляд парадоксально: для чого потрібна демонстрація нерозуміння? А проте буває корисно просто заявити: “Я не розумію, що Ви маєте на увазі”. При цьому важливо, щоб слухач виявляв готовність чекати більш точного подання всього повідомлення, зберігаючи при цьому “нейтралітет” і не висловлюючи роздратування чи невдоволення.

2. *Відображення*. Це повторення слів або фраз співрозмовника. Зазвичай воно має форму дослівного повторення або повторення з незначними змінами. Використання цієї техніки започатковано Карлом Роджерсом, і сьогодні вона набула надзвичайного поширення в психотерапії.

3. *Перефразування (парафраза)*. Перефразувати – значить сформулювати ту саму думку інакше. У бесіді парафраза полягає у передаванні того, про що йдеться в повідомленні промовця, але словами слухача.

4. *Резюмування*. Це техніка переформулювання, за допомогою якої підводять підсумок не окремої фрази, а значної частини розмови. Основне правило формулювання резюме полягає в тому, що воно має бути максимально простим і зрозумілим. Резюмування може бути ефективним і у випадках, коли співрозмовник “ходить по колу”, повертається до вже сказаного.

5. *Прояснення*. Якщо попередні техніки рефлексивного слухання не привели слухача до ясного розуміння, він може прямо попросити промовця роз’яснити незрозуміле місце в його розповіді, навести приклади або зупинитися на чомусь докладніше. Цю техніку рефлексивного слухання можна назвати проясненням (або з’ясуванням).

Прояснення – це звернення до того, хто говорить, за уточненнями, щоб слухач точніше зрозумів, про що йдеться.

Техніка ефективної самопрезентації, на думку Ю. М. Жукова [6], являє собою *сукупність прийомів спілкування*. Такі прийоми поділяють на вербальні і невербальні.

Серед *вербальних засобів самопрезентації* найбільш уживані такі риторичні прийоми:

1. *Правило Гомера*. Черговість наведення аргументів впливає на їх переконливість; найбільш переконливим є останній, важливим є також перший аргумент.

2. *Правило Сократа*. Встановлено, що, коли людина говорить або чує “ні”, в її кров надходять гормони адреналіну, відтак вона налаштовується на боротьбу. І навпаки, слово “так” сприяє виділенню “гормонів задоволення” (ендорфінів). Отримавши дві порції “гормонів задоволення”, співрозмовник розслабляється, налаштовується доброзичливо, йому психологічно легше сказати “так”, ніж “ні”.

3. *Правило Паскаля*. Його можна сформулювати так: не заганяйте співрозмовника в кут – дайте йому можливість “зберегти обличчя”.

4. Бажаючи переконати, *починайте з того, у чому Ви згодні з опонентом*, а не з тих моментів, щодо яких немає згоди.

До *невербальних прийомів* належать: навички управління мімікою та пантомімою (позами, жестами), уміння створювати візуальний контакт, навички володіння тоном, темпом та інтонацією мови, а також просторово-часовою організацією комунікативного простору. У переліку невербальних прийомів ефективної самопрезентації – і вміння дотримуватися *дистанції комфортного спілкування*. Відомо, що в кожній людини є так звана зона особистого простору, вторгнення в яку може призвести до неприязного ставлення до того, хто її порушує. До невербальних прийомів відносять також *техніки підлаштування* та *вміння створювати рапорт*. Підлаштування може відбуватися як за допомогою “*мови тіла*” (поза, жести), так і власне *мови* (тембр голосу, темп мовлення, підбір відповідних слів і виразів). Підлаштуватися під партнера допомагають і почуття (вираження терпимості, зацікавленості, симпатії тощо), демонстрація взаємної згоди, поваги, симпатії.

Щоб підвищити ефективність самопрезентації, часто вдаються також до таких тактик, як:

● *тактика вивченої безпорадності* (описана в працях М. Селігмана) – полягає в тому, що людина навмисно “зображує” нездатність до окремих дій та вчинків, розраховуючи на те, що інші люди їй допоможуть (див. [9]);

- *тактики привертання уваги* – побудовані на повідомленні нової інформації або незвичній поведінці [7]. У них також використовуються ефекти первинності, ореолу, стереотипізації, краю. Наприклад, у ситуаціях самопрезентації перед знайомою аудиторією може стати в пригоді ефект новизни, коли людина подає якусь нову, вигідну інформацію про себе і ці відомості в даній ситуації справляють більше враження на аудиторію, ніж попередня інформація. А у випадку самопрезентації перед новою аудиторією часто використовують ефект первинності, де найважливішим є вміння справити гарне перше враження. На цьому гарному враженні в подальшій презентації базується ефект ореолу, коли аудиторія позитивно сприйматиме й подальші слова і вчинки “гарної” людини. Прикладом використання ефекту стереотипізації є підкреслення факту своєї належності до привабливої чи престижної групи. Ефект краю використовують, коли найважливішу інформацію подають на початку або в кінці розмови. Іншим прикладом є нестандартна поведінка, що має на меті руйнування стереотипного образу; при цьому людина раптом починає поводитися не так, як від неї очікують у даній ситуації, чи використовує нестандартний одяг, чи висловлює нові, незвичні ідеї і т. ін.;

- *демонстрація щирої зацікавленості співбесідником*, уміння виражати щире схвалення партнерові по спілкуванню, говорити йому більше компліментів;

- *демонстрація позитивного настрою*. Бажано ніколи ні про кого не говорити погано. Усі люди влаштовані однаково: у глибині душі їм хочеться вірити в те, що вони хороші, розумні, варті уваги;

- *демонстрація впливовості*. Людина вселяє в оточуючих віру у можливість великих позитивних наслідків від своїх дій. Цією тактикою особливо часто послуговуються політики;

- *демонстрація ідентифікації з аудиторією*. Людина демонструє близькість своїх поглядів, настановлень тим людям, на яких спрямоване самопред’явлення. Різновидів цих прийомів досить багато. Це, зокрема, прийом “споріднені душі”, який відразу ж зближує промовця з будь-яким слухачем. Для демонстрації споріднення використовують висловлення захоплення, поглядів на ті чи ті події життя. Інший схожий прийом – “земляцтво” – полягає в підкреслюванні спільності походження. Ще один прийом – *використання спільних дій* для досягнення взаєморозуміння;

- *використання гумору*. Людина, якій не чуже почуття гумору, завжди виглядає привабливою і симпатичною;

- *намагання “погрітися” в променях чужої слави* – засноване на асоціюванні себе з відомою і шанованою людиною чи з важливими і позитивними подіями.

Висновки. Отже, залежно від ситуації, в якій опинилася людина, вона вдається до застосування тих чи тих тактик самопред'явлення, обираючи при цьому серед численних прийомів ті, які найбільш адекватно відповідають її іміджеві. Кожна людина вибудовує свій образ, виходячи із своїх особистісних особливостей – статі, віку, належності до певної культури, прошарку суспільства, професійної групи тощо.

Література

1. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
2. *Михайлова Е. В.* Самопрезентация: теории, исследования, тренинг / Е. В. Михайлова. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
3. *Leary M. R.* Impression management: A literature review / M. R. Leary, R. M. Kowalsky // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Vol. 107. – P. 34–47.
4. *Baumeister R. F.* Paradoxical effects of supportive audiences on performance under pressure: The home field disadvantage in sports championships / R. F. Baumeister, A. Steinhilber // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1984. – Vol. 47. – P. 85–93.
5. *Соколова-Бауш Е. А.* Самопрезентация как фактор формирования впечатления о коммуникаторе и реципиенте / Е. А. Соколова-Бауш // *Мир психологии*. – 1999. – № 3. – С. 132–139.
6. *Жуков Ю. М.* Эффективность делового общения / Ю. М. Жуков. – М. : Знание, 1988. – 63 с.
7. *Бороздина Г. В.* Психология делового общения / Г. В. Бороздина. – М. : Инфра-М, 1999. – 224 с.
8. *Jones E.* Toward a general theory of strategic self-presentation / E. Jones, T. Pittman; J. Suls (Ed) // *Psychological perspectives on the self*. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1982. – Vol. 1. – P. 231–262.
9. *Schutz A.* The phenomenology of the social world / A. Schutz. – London, 1972. – 255 p.

© Хлаповська Т. Г.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностаї

СВЯЗЬ ПРОЦЕССОВ ГРУППОВОЙ ДИНАМИКИ С ГРУППОВОЙ СТРУКТУРОЙ И ГРУППОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТЬЮ

Аналізується взаємозв'язок таких понять соціальної психології малих груп, як групова динаміка, соціометрична структура групи та групова ідентичність. Ставиться завдання визначити специфіку ідентичності малих груп через специфіку відносин і групової структури в малій групі. Мала група трактується як суб'єкт соціальної взаємодії та носій "ідентичності групи". Досліджуються різні об'єкти соціальної взаємодії: від діади та інших "мікромолекул" взаємодії до великих груп. Групова ідентичність розглядається в різних її проявах як психологічна властивість, стан і психічний процес.

Ключові слова: мала група, мікрогрупа, групова ідентичність, ідентичність групи, мікроідентичність, групова динаміка, валентність взаємодії, "боротьба за ідентичність", близькість відносин, соціометрична структура.

Анализируется взаимосвязь таких понятий соціальної психології малих груп, як групповая динаміка, соціометрическая структура группы и групповая ідентичність. Ставится задача определить специфіку ідентичности малых групп через специфіку отношений и групповой структуры в малой группе. Малая группа трактується как субъект социального взаимодействия и носитель "ідентичности группы". Исследуются разные объекты социального взаимодействия: от диады и других "мікромолекул" взаимодействия до больших групп. Групповая ідентичність рассматривается в разных ее проявлениях как психологическое свойство, психическое состояние и психический процесс.

Ключевые слова: малая группа, микрогруппа, групповая ідентичність, ідентичність группы, мікроідентичність, групповая динаміка, валентность взаимодействия, "борьба за ідентичність", близость

The interrelation of such concepts of social psychology as small groups, group dynamics, and sociometric structure of group and group identity is analyzed in the article. The problem is posed to determine specifics of small groups identity through specifics of attitudes and group structure in small group. The small group is considered as the subject of social interaction and the carrier of "identity of group". Different objects of social interaction

are investigated: from a dyad and other “micromolecules” of interaction to large groups. Group identity is considered in its different manifestations as psychological characteristics, mental condition and mental process.

Key words: small group, microgroup, group identity, identity of group, microidentity, group dynamics, valency of interaction, “a struggle for identity”, affinity of attitudes, sociometric structure.

Проблема. Малая группа – это очень важный объект в социальной психологии, поскольку она, с одной стороны, является элементарной единицей практически всех более сложных социальных систем, а с другой – представляет собой среду, в которой непосредственно живет и действует индивид, где происходит формирование его личности. Малая группа – это некоторая совокупность людей, между которыми существуют определенные связи (они количественно и качественно очень разнообразны). Можно говорить об уровне близости между индивидами, которая может измеряться, например, социометрическими процедурами [1].

Важной проблемой социальной психологии является выявление критериев отличия малых групп от средних и больших. Самый простой критерий – количественный. Качественные отличия между этими группами связаны с особенностями идентичности, хотя здесь имеются известные аналогии между ними (фрактальный эффект, о котором пойдет речь ниже). Классификация больших групп может происходить по следующим признакам: по качественному своеобразию состава группы (гендерные, этнические, социолингвистические, социокультурные и другие отличия); по пространственной дифференциации (страны, территории); по характеру связей между членами (родственные, профессиональные и т. д.). Эти особенности лежат в основе идентичности больших групп [2–4 и др.].

Малые группы могут иметь все эти отличительные признаки, в них некоторым образом проявляются и гендерная, и этническая, и политическая, и другие виды идентичностей больших групп [4], но идентичность в малых группах – это не простая экстраполяция идентичности в больших и средних группах на феноменологию малой группы. Это – специфическое понятие, определяемое ощущением общности с конкретными людьми, входящими в малую группу, осознанием своей принадлежности к ней, что и является критерием формирования *групповой идентичности* в малой группе. В ее основе лежат реальные связи и межличностные отношения. Она определяется уровнем близости членов группы между собой. Можно предположить, что групповая идентичность в малых группах связана со структурой малых групп, более того, она определяет структуру малой группы, или наоборот – структура определяет идентичность (скорее всего – это

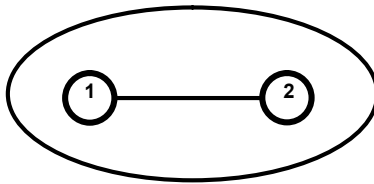

взаимно направленное влияние). Групповая и личностная идентичности, о которых писал Э. Эрикссон [5], тоже связаны между собой, с динамикой структуры микрогрупп и их взаимодействием. В определенной мере вопросы о связи групп и идентичностей исследуются, например, в работах по теории социальной идентичности [3], но остается еще много нерешенных проблем, в частности относящихся к психологии малых групп.

Цель статьи: исследовать, каким образом изменение групповой структуры, происходящее вследствие динамических процессов, связано с изменением групповой идентичности в малой группе.

Существует связь групповой идентичности и групповой субъектности, проявляемая, в частности, в таком понятии, как “идентичность группы” [6, с. 77–80]. Одно из проявлений групповой субъектности состоит в так называемом феномене “Мы” [там же, с. 72–76]. Это относится и к отдельным *микрогруппам* (то есть группировкам внутри малой группы). В качестве метафоры микрогруппы можно ввести понятие “*групповой молекулы*” (тогда атомом социального взаимодействия будет считаться индивид). Аналогично – молекулой сообщества является малая группа.

Наименьшей социальной системой является *диада* (рис. 1), то есть пара индивидов, между которыми существуют определенные отношения и некоторый уровень близости. Он может быть качественно и количественно разнообразным, и необходимо разработать процедуры для его измерения (существующих методик недостаточно). Исследование уровня *близости отношений* между индивидами в малой группе, между микрогруппами и между малыми группами в сообществе – это одна из самых интересных и сложных научных задач социальной психологии групп.

Рис. 1. Диада как наименьшая молекула группового взаимодействия и групповой идентичности

Диада – довольно устойчивая система, это наименьшая микромолекула внутригруппового взаимодействия. Есть и другие микромолекулы (триады, тетрады, пентады и т. д.) и макромолекулы, состоящие из многих более мелких элементов. Сообщество, как система более высокого уровня организации, состоит из малых групп, а те – из микрогрупп. Как большие молекулы не могут быть очень устойчивыми и однородными (например, молекула ДНК делится на гены), так и большие сообщества уступают по сплоченности малым группам и их элементарным единицам.

Валентность взаимодействия – это способность образовывать связи, то есть объединяться в диады, триады, тетрады, пентады и т. д. Величина валентности – это способность образовывать большее или меньшее количество связей. Идентичность в диаде – это ощущение единства с другим человеком. Феномен “Мы” в паре характеризуется наличием таких явлений, как “теле”, идентификация, отождествление, принятие роли другого (хорошо реализуемое в технике “обмена ролями”), восприятие другого как Альтер-эго. В диаде существуют как позитивные отношения и чувства, такие как привязанность, дружба, любовь, так и негативные: симбиоз, слияние, поглощение, созависимость, ненависть и т. д. Проблемность диадных отношений в том, что они могут препятствовать развитию личностной автономии, что влечет за собой психотерапевтическую задачу сепарации.

Триада – следующий за диадой по уровню сложности пример микрогруппы (рис. 2). Триада может быть не менее устойчивым объектом, чем диада, но здесь встречаются разные варианты. Во взаимоотношениях трех людей возможны все эмоциональные проявления, которые есть в диаде, но к ним еще добавляется ревность. В триаде возникает такое явление, как “*борьба за идентичность*”, когда два человека стремятся образовать пару и выталкивают третьего, или наоборот: появление третьего при определенных условиях становится угрозой для отношений в диаде. Ревность является одним из проявлений диадных отношений в триаде. Она невозможна только между двумя, для нее необходимо наличие третьего. Пример: любовный треугольник, где появление третьего часто создает проблемы для двоих (хотя может и не создавать – мы знаем примеры так называемых шведских семей, где такие конфигурации возможны, и они достаточно устойчивы). Появление ребенка в семье также может приводить к возникновению ревности, или рождение второго ребенка приводит к возникновению соперничества между детьми за любовь родителя, что тоже содержит в себе отношения ревности. Проблема отношений сиблингов – это очень распространенная тема в практике семейной психотерапии.

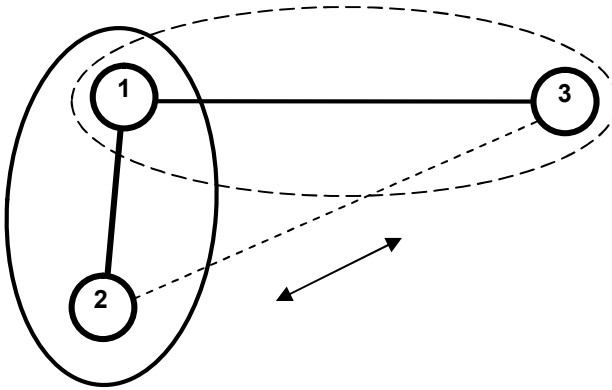

Рис. 2. Взаимодействие индивидов в триаде

Бывает и наоборот, когда в триаде отношения становятся более устойчивыми, чем в диаде, если диадные отношения отличались холодностью и отчуждением, например, такое бывает в семье при рождении ребенка. Не только триада, но и тетрада, пентада и т. д. могут быть очень устойчивыми. Пример – д'Артаньян и три мушкетера, которые, кстати, дополняли друг друга по типам темперамента (возможно, в данном случае это и был фактор устойчивости). Вопрос устойчивости – это отдельная проблема. Если в диаде образуются связи, то они очень сильны, несмотря на возможные противоречия и конфликты в отношениях. Так, супруги могут любить друг друга, но может доходить до ненависти, это общие связи, которые их объединяют. В триаде так не всегда, тут встречаются как примеры высокого уровня устойчивости и возникновение группового субъекта, так и противоположные случаи, когда проявляется динамика, разрушающая отношения.

В системах с большим количеством индивидов возможны более сложные групповые конфигурации: например, две диады рассматриваются как две микрогруппы, и взаимодействие между ними происходит как взаимодействие между индивидами. “Диада диад” – это группа более высокого уровня сложности. Каждая диада имеет свою идентичность, условно называемую “*микроидентичностью*”. Точно так же в простой диаде каждый индивид, кроме групповой, имеет свою *личностную идентичность*. Если вся четверка составляет один социальный объект, имеющий все свойства малой группы, то там существует ее идентичность как целого и существуют идентичности у микрогрупп.

Иногда тетрада устойчивее триады. Появление четвертого приводит к ослаблению борьбы за идентичность, так как в группе образуются две диады (диада диад), между которыми складываются отношения, как между индивидами (рис. 3).

Борьба за идентичность возможна не только в триаде, но и в любой микрогруппе, которая существует рядом с другими микрогруппами, находясь в менее структурированной социальной среде.

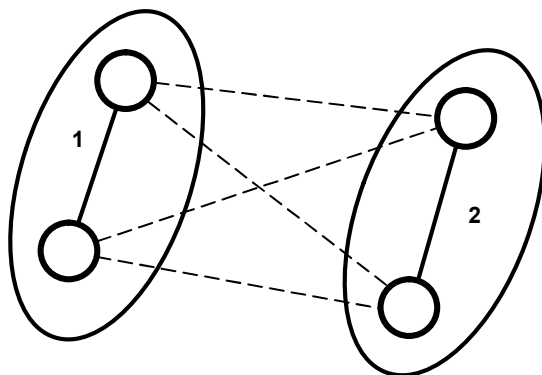

Рис. 3. Пример диадных отношений в тетраде

В группах большего размера чем автономнее, стабильнее и сплоченнее микрогруппы, тем выше их микроидентичности. Структура идентичностей, внутригрупповых связей (или отождествления индивида с теми, с кем есть наиболее тесные взаимоотношения) определенным образом повторяет или отображает *социометрическую структуру* этой группы.

Можно полагать, что молекулы групповой идентичности или микроидентичности в социометрической структуре ведут себя как отдельные субъекты. Нужно развести понятия “*групповая идентичность*” и “*идентичность группы*”, понимая их разную направленность. “Идентичность группы” относится к восприятию группой самой себя (направлена вовнутрь). А “групповая идентичность” – это ощущение принадлежности к большей группе взаимодействия, идущее от меньшей группы или от индивида (направлена вовне). В иерархии внутригрупповых и межгрупповых отношений “идентичность группы” (микрогруппы), взаимодействующей с другими такими же группами, рассматривается как аналог личностной идентичности индивида, участвующего во внутригрупповом взаимодействии.

Идентичность малой группы как целого часто не достигает высокого уровня, если речь идет обо всей формальной группе. Возможно, это достигается только в синергетических группах после определенного периода развития (происходит углубление связей между одними членами группы и уход тех членов, у которых (или с которыми) идентичность не сформировалась). На определенном уровне мы можем говорить о малых группах (или микрогруппах) как взаимодействующих субъектах. Это взаимодействие между групповыми субъектами можно рассматривать как аналог взаимодействия между индивидами в диаде, как диаду микрогрупп (рис. 4).

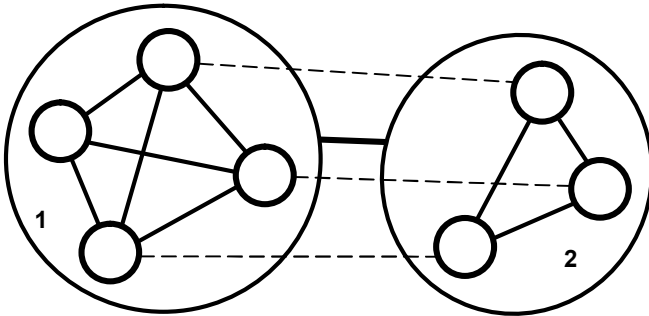

Рис. 4. Микрогруппы как субъекты межгруппового взаимодействия

На еще более высоком уровне организации, например в сообществе, мы тоже можем рассматривать его структуру, которая имеет социометрическую природу. На рис. 4 и 5 видим изображения, похожие на социограмму, но каждый отдельный кружочек представляет собой малую группу. Взаимодействие между малыми группами в сообществе тоже имеет некоторые закономерности и аналогично (но не тождественно) отношениям между индивидами в малой группе. Такая закономерность может повторяться в группах самого разного уровня организации, вплоть до больших групп (например, отношения между обществами, государствами и т. д.).

Согласно теории фракталов [7] существует определенная аналогия конфигурации высших и низших уровней отношений: между индивидами в малой группе, между микрогруппами и малыми группами в сообществе более высокого уровня. Они могут подчиняться определенным социометрическим закономерностям. Можно измерять *уровень близости* в этих отношениях между социальными объектами. Их

структура некоторым образом связана со структурой идентичностей, эта связь является одной из задач дальнейшего исследования.

Для измерения социометрической близости между группами как элементами сообщества нельзя использовать процедуру социометрических выборов, как для индивидов в малой группе, измерять ее следует другими средствами. За выборами стоит эмоциональная или какая-то иная близость между людьми. Между группами тоже существует большая или меньшая близость, можно вообще говорить о степени близости между социальными объектами (начиная с индивида и заканчивая большими группами). Связи между группами могут быть более слабыми или сильными, позитивными или негативными, взаимными или невзаимными.

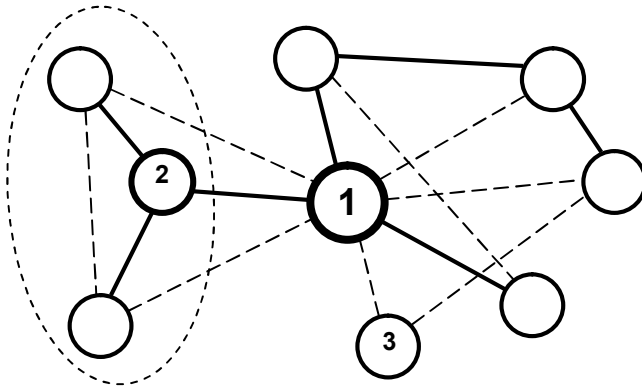

Рис. 5. Пример социометрической структуры организации (с одним центром)

Групповая структура может иметь один центр, то есть какая-то одна из этих малых групп является группой-лидером (“1” на рис. 5). Примером такой структуры может быть организация с разными подструктурами (бизнес-командами) и с советом директоров, или директором, в центре. В НИИ коллективом руководит научная часть, а малые группы – это лаборатории. Но это не обязательно формальные структурные единицы, могут быть неформальные группы; вообще, следует рассматривать более сложную форму отношений между структурными частями организации. Подобным примером может быть и коллектив образовательного учреждения (школы), в центре отношений которого стоит педколлектив, управляющий классами. Структура организации может быть более сложной, в ней могут быть другие

группы-лидеры и группы-аутсайдеры (на рис. 5 они обозначены цифрами “2” и “3”).

Групповая структура может не иметь одного центра, в этом случае она рассматривается как сообщество (рис. 6). Примером сообщества может быть группа компактного проживания людей, связанных между собой некоторыми (например родственными) связями: племя, казачий хутор, поселение староверов. В последнем случае мы имеем чистый пример такого сообщества, поскольку в нем практически отсутствуют связи с внешним миром. Малые группы в этом сообществе – это, например, семьи, которые разделены территориально и между которыми могут быть родственные, дружеские (эмоциональные), деловые или иные связи, более или менее тесное общение. В сообществе тоже можно выделить области (части сообщества), где есть локальные лидеры (“1” и “2”), и есть группы, которые не имеют тесных связей с этим конгломератом, то есть группы-аутсайдеры (“3” и “4”).

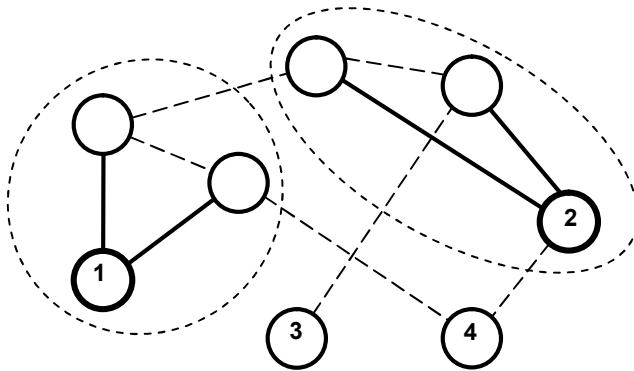

Рис. 6. Пример социометрической структуры сообщества (без общего центра)

Развитие идентичностей внутри меньших структурных частей сообщества или большей группы само по себе не является препятствием на пути интеграции в большие социальные структуры, а может даже способствовать росту интеграционных процессов сообщества в целом, так как вносит вклад в развитие *общегрупповой идентичности*. Но если эти идентичности качественно и количественно отличаются друг от друга, то происходит дифференциация между группами (вплоть до распада сообщества) при увеличении сплоченности каждой малой группы в отдельности. Это сопровождается ростом идентичности внутри малых групп и увеличением плотности групповых границ,

защищающих идентичность малых групп. Это аналогично личностным границам, призванным защищать личностную идентичность. Наоборот, усиление идентичности в целой группе ведет к ослаблению идентичностей в отдельных микрогруппах, вплоть до их растворения. По аналогии – усиление групповой идентичности может приводить к ослаблению личностной идентичности вплоть до ее исчезновения.

Формирование групповой структуры происходит параллельно с формированием групповой идентичности. Можно выделить два типа структуры идентичности: а) с развитой общегрупповой идентичностью (и внешней границей) и слабодифференцированной идентичностью микрогрупп; б) с развитыми идентичностями микрогрупп (и внутренними границами) и недостаточной общегрупповой идентичностью (рис. 7). В первом случае группа является стабильной, в ней преобладают центристские тенденции. Во втором случае возможна сильная межгрупповая динамика с преобладанием центробежных тенденций и высоким риском распада группы. Данная закономерность (и схема) может быть приложена и к большим группам, например в соотношении “малая группа – сообщество”.

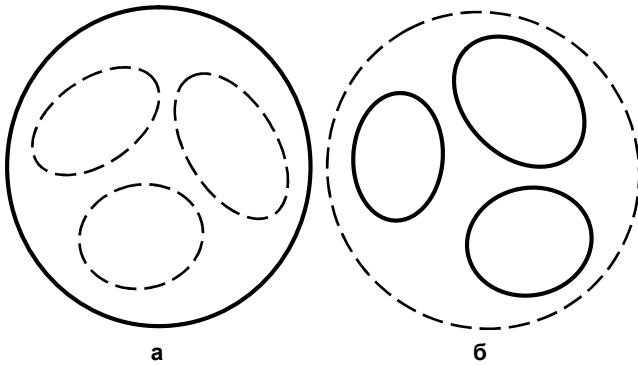

Рис. 7. Типы структуры идентичности группы или сообщества

Можно сделать вывод, что *групповая динамика* в малых группах связана с развитием групповой идентичности. Одна из главных закономерностей состоит в том, что обострение (или всплески) групповой динамики происходят в периоды кризисов групповой идентичности, то есть когда отсутствует общегрупповая идентичность, а идентичности отдельных частей группы вступают между собой в противоречие. Это хорошо видно на примере таких групп интенсивного общения, как

психотерапевтические группы, где подобные процессы очень глубокие, яркие и происходят с высокой интенсивностью.

Явления идентичности, характерные для малых групп (основанные на контактных взаимодействиях), редко проявляются в больших группах, где идентичность очень неоднородна. Но возможны случаи, когда идентичность даже большой группы или сообщества может достигать высокого уровня. Пример – митинг протеста во время выборов Президента Украины в 2004 году, когда речь шла о разных идентичностях двух больших групп общества. Там возникал уровень межличностного единения, характерный для малых групп [8]. Подобные процессы происходят в больших контактных группах, которые становятся предметом научных исследований [9].

Идентичность усиливается в чужой, а тем более враждебной среде: группы эмигрантов, стремящиеся образовать землячества, группы в загранпоездке, когда возрастает “чувство соотечественника”, пара влюбленных в агрессивной среде родственников, которые против их союза (пример – шекспировские Ромео и Джульетта). Если бы, не дай Бог, на Землю напали инопланетяне, то идентичность “Я – человек” или “Я – землянин” резко возросла бы в противовес чужакам, а такие “разъединяющие” людей идентичности, как расовые, этнические, религиозные, политические, отошли бы на задний план.

Когда происходит кризис идентичности, группа перестает быть единым целым, идентичность становится неоднородной. В этом случае групповая динамика активизируется с центробежными тенденциями. Если однородность идентичности будет утрачиваться, то может активизироваться коммуникация между группами. Межгрупповая динамика будет обостряться в связи с противоречиями между идентичностями разных частей группы. Эта коммуникация может продолжаться и после распада группы, причем достаточно интенсивно, но наверняка с искажениями и конфликтными моментами. Пример интенсивного негативного взаимодействия между группами с очень разной идентичностью – это война. Она может происходить не только между большими группами, но и между средними, например, война между корпорациями или кланами (Монтекки и Капулетти из трагедии В. Шекспира), и малыми: “война” между семьями, например, после развода, или семьями, созданными родными братьями или сестрами.

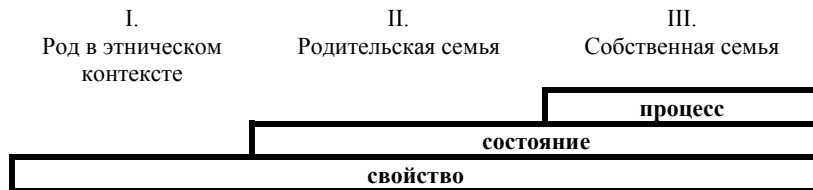
У одного и того же индивида в разных сообществах могут быть разные идентичности (одновременное участие в разных группах). Находясь в одной группе (например терапевтической), человек не перестает быть членом других групп (например семейной). Но очень развитых идентичностей в малых группах не может быть много (обычно не больше 3-4-х). В разных сообществах могут проявляться

актуальные и латентные идентичности, что связано с актуальным и латентным нахождением человека в конкретной группе.

Идентичность может касаться различных предметов: ценностей, эмоций, смыслов, когниций, практики и т. д. Они могут быть ориентированы как на содержание межгрупповых отношений (на групповую деятельность, например), так и на самих людей, членов группы, которые тоже могут рассматриваться как ценности. Пользуясь терминологией трансактного анализа Э. Берна [10], взаимодействие может рассматриваться на уровне: формально-ритуальном, времяпрепровождения, деятельностном, психологических игр и психологической близости. Последний характеризуется высоким уровнем доверия и отказом от использования в общении психологических защит и имеет большое значение для формирования близости между социальными объектами, о которых говорилось выше. В синергетической группе развиты все пять берновских уровней. Развитие *“группы как целого”* характеризуется развитыми предметами идентичности, общими для всей группы.

Идентичность в малых группах можно рассматривать как процесс, как состояние и свойство. Свойство рассматривается как нечто базовое, глубинное, фундаментальное, состояние – это промежуточное явление, и процесс – это то, что конкретно локализовано во времени. Если идентичность проявляется только как процесс, то после прекращения общения в данной группе человек не будет идентифицировать себя с этой группой. Например, на родительском собрании в школе человек решает разные задачи, касающиеся данной группы, переживая принадлежность к ней. Уже на другой день он перестает ощущать данную идентичность, то есть она не существует как состояние и тем более как свойство. Если же человек является членом родительского комитета, то для него идентичность будет актуальной и за рамками работы собрания, существуя и как состояние.

Можно привести другие примеры. Так, каждый человек является членом своего рода (а также этнической группы). Это достаточно глубокий уровень идентичности, он, естественно, не ограничивается идентичностью малых групп, но, тем не менее, она постоянно присуща человеку, и можно рассматривать эту идентичность как состояние. Родительская семья, если это взрослый человек, который не поддерживает с родителями постоянных отношений, но так или иначе зависит от них, пребывает в этом контексте, оставаясь ребенком для своих родителей; здесь идентичность существует как состояние и актуализируется как свойство. И пребывание в собственной семье связано со всеми тремя уровнями идентичности; здесь процесс идет как бы снизу вверх (рис. 8).

Рис. 8. Феноменология развития идентичности (пример 1)

Другая закономерность может быть рассмотрена на примере обучения психотерапии, где наблюдается обратное направление формирования идентичности. В тренинговой группе идентичность существует как процесс, группа обычно является временной, в ней еще не сформировалась идентичность как состояние и свойство. Переходя в разряд психотерапевтической или учебной группы, которая обучается психотерапии (она аналогична психотерапевтической), группа переходит на второй уровень идентичности. И, наконец, формирование профессионального психотерапевта, которое длится много лет, с интеграцией в профессиональное психотерапевтическое сообщество сопровождается образованием всех трех уровней идентичности. Здесь процесс идет как бы сверху вниз (рис. 9).

Рис. 9. Феноменология развития идентичности (пример 2)

Чаще всего 1-й, 2-й и 3-й уровни относятся к различным социальным средам. Индивид редко пребывает в какой-то одной группе. Пример поселения староверов иллюстрирует именно такую ситуацию, но таких примеров очень мало. Фактически индивид пребывает в самых различных социальных средах, социальных сетях, группах и т. д., иногда – одновременно. И такой картины, где идентичность протекает и как процесс, и как состояние, и как свойство в одной и той же группе одновременно, бывает не всегда, и часто процесс, состояние и свойство относятся к разным сообществам. Каким образом там происходит идентификация – это отдельный вопрос. Сказанное касается групп, которые являются контактными, там, где происходит совместная дея-

тельность. Некоторые закономерности можно экстраполировать и на группы с другими связями, но это следует исследовать отдельно.

Групповая динамика, наблюдающаяся в малых группах, относится к разряду процессов, но она может основываться на других уровнях идентичности – состоянии и свойстве. Состояние способно переходить в более быстрый процесс. Так, в группе или сообществе могут существовать психологическое напряжение, недовольство, тревога и другие состояния, в том числе и латентные. При некоторых условиях они могут дать всплеск динамических процессов.

Выводы. Изучая структуру идентичности в малых группах и сравнивая ее со структурой отношений в таких группах, можно проследить известную связь между этими явлениями, в чем, собственно, и усматривается своеобразие идентичности именно в малых группах. Можно говорить о сознательном и бессознательном компонентах идентичности, эти процессы часто очень сильны, особенно в синергетических группах. Разумеется, так называемая идентичность больших групп тоже своеобразно проявляется и функционирует в малых, но идентичность малых групп имеет свое собственное качественное и количественное своеобразие.

Л и т е р а т у р а

1. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : пер. с англ. / Я. Л. Морено. – М. : Академ. проект, 2001. – 384 с.
2. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
3. *Robinson W. P.* Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / W. P. Robinson (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
4. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
5. *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
6. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
7. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни) / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
8. *Горностай П. П.* Социодрама на Майдане: Четыре цвета украинской политики / П. П. Горностай // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 43–49.
9. *Петрушин С. В.* Большая контактная группа : монография / С. В. Петрушин. – СПб. : Речь, 2010. – 256 с.
10. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия : пер. с англ. / Э. Берн. – СПб. : Братство, 1992. – 224 с.

© Горностай П. П.

М. І. Найдьонов

МАСШТАБ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ, ПОВНОТА ГРУПОВОГО СУБ'ЄКТА

Для аналізу дії ситуаційних чинників у соціосистемі пропонується модель їх розгляду в соціальній ситуації, ідентифікованій за критеріями розвитку (як оголошеної мети) і належності (суб'єкта) до ситуації. Аналізуються дані пілотного дослідження, в якому застосовано модель прямого оцінювання спрямованості та міри вираженості ситуаційних чинників і їх значення як ресурсу чи ризику для суб'єкта ситуації розвитку. Пропонується авторський погляд на параметри оцінювання соціальної ситуації розвитку через модифікацію суб'єктно-часового параметра, що має потенцію реєстрації повноти групового суб'єкта ситуації, та уведення додаткового параметра “новоутворення” як сумарної тенденцій, діючих у ситуації розвитку.

Ключові слова: соціосистема, соціальна ситуація, груповий суб'єкт, ресурси, ризику, новоутворення, тенденція.

Для анализа действия ситуационных факторов в социосистеме предлагается модель их рассмотрения в социальной ситуации, идентифицированной по критериям развития (как объявленной цели) и принадлежности (субъекта) к ситуации. Анализируются данные пилотного исследования, в котором применена модель прямого оценивания направленности и степени выраженности ситуационных факторов и их значения как ресурса или риска для субъекта ситуации развития. Предлагается авторский взгляд на параметры оценки социальной ситуации развития через модификацию субъектно-временного параметра, обладающего потенциальной регистрацией полноты группового субъекта ситуации, и ввод дополнительного параметра “новообразование” как результирующей тенденций, действующих в ситуации развития.

Ключевые слова: социосистема, социальная ситуация, групповой субъект, ресурсы, риски, новообразование, тенденция.

For the analysis of situational factors in social systems a model for their consideration in social situation identified by the developmental criterion (as the objective of the study) and by the criterion of belonging to situation is proposed. The data of preliminary study, which used a model of direct assessment of directivity and degree of situational factors severity, their importance as a resource or risk for the subject are analyzed. The author's opinion on the options for the assessment of social situation of development through modification of subject's and time parameter that has the potency for registration of the group subject completeness, and through input of additional parameter named “new formation” as the resulting or the trends acting in situation.

Key words: socio-system, social situation, a group subject, resources, risks, new formation, trend.

Проблема. Розглядаючи особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін як динаміку ситуаційних і середовищних чинників через взаємодію ресурсів і ризиків функціонування соціосистеми, ми, з одного боку, наділяємо такий розвиток властивостями самих соціосистем, з другого – конкретизуємо результативну сторону розвитку, адже, за Т. Парсонсом [1], усі реально сформовані суспільні організми мають властивості соціальних систем.

Поняття соціосистеми, або соціальної системи (СС), як спільної назви для будь-якого системного утворення, що може бути суб'єктом взаємодії (особистість, група, організація, інститут, спільнота, суспільство, цивілізація), наповнюється змістом через властивості соціосистем, положення системного підходу, зокрема про те, що систему неможливо змінити одночасно більше, ніж в одному напрямі, тощо.

Провідною властивістю здатності системи зберігати свою сутність у процесі взаємодії як із частинами, що входять до її складу, так і з над-утвореннями є саме здатність до відтворення і спільних, і відмітних рис.

Поза рівнем складності систем загальною їх властивістю є відкритість [2; 3]. У всіх відкритих системах діють механізми гомеостазу і зворотного зв'язку. На теоретичному рівні дія механізму гомеостазу зумовлена функціональними взаємозалежностями між окремими частинами складної системи і спрямована на зберігання її цілісності й підтримку стану рівноваги. Завдяки механізму зворотного зв'язку кожна частина системи адекватно реагує на зовнішні впливи, які з'являються внаслідок дій системи. Тим самим функціонування механізму зворотного зв'язку забезпечує зберігання цілісності системи в процесі її взаємодії з іншими – “зовнішніми” – системами.

У розвинутих системах зазначена властивість відкритості реалізується також і через механізм рефлексивного саморегулювання. Його дія, наприклад у сфері економічних відносин, заснована на свідомій участі соціальних суб'єктів у процесі саморегулювання соціальної системи і ніяк не може прирівнюватися до дії автоматичного механізму.

Рефлексивне саморегулювання соціальної системи виявляється через дію всієї сукупності правил, норм. У цьому процесі особливу функцію в забезпеченні сталості правил виконують суспільні інститути (суспільні=соціальні). Вони є структурними елементами соціуму, які конституюють, упорядковують і регулюють соціальні практики. Утворений ними каркас виконує функцію, аналогічну функції умов

середовища (у біологічному сенсі), але визначає діапазони можливих дій соціальних суб'єктів у всіх сферах їхньої діяльності.

Крім суспільних інститутів, невід'ємним компонентом соціальної системи, що забезпечує її відтворення, є ресурси – матеріальні, психологічні, духовні, організаційні тощо.

І, нарешті, обов'язковим атрибутом будь-якої соціальної системи є суб'єкти соціального життя. Причому і індивіди, і колективи, і громади як суб'єкти соціального життя мають однаковий статус, а саме статус діяча (актора, агента). У цьому понятті (“діяч”) закарбовано дві характеристики реальності – активність суб'єктів та чисельність випадків, які підлягають статистичним закономірностям. Активність суб'єктів спрямовується як на предметну реальність, так і на вдосконалення суспільних інститутів [3].

Отже, будь-яка соціальна система має такі атрибути соціального життя: діячі (суб'єкти), ресурси та інститути, а оскільки головна властивість, відтворення, діє не тільки для спільного, а й відмітного, то постає питання розрізнення ситуацій, у яких перебуває соціосистема, як ризику, ресурсу і в момент утворення, і в подальшому накопиченні.

Відтворення ризиків підсистем на системному рівні може суперечити відтвореним ресурсам, а нерозрізнення їх у накопиченому стані є проблемою, яка потребує вивчення і досліджується в пропонованій статті, що й визначено нами за її *мету*.

Отже, ідеться про ситуації, якість перехідності яких у певний спосіб, за певний час закріплюється у її джерелах: у людині, групі, середовищі. Наприклад, у розробленій В. А. Роменцем структурі вчинку ситуація є початком, який викликає перехід до мотивації, дії та післядії (рефлексії) [4]. Оскільки “людина як творець ситуації та її продукт” [5] перетворює ситуацію і себе саму, для позначення результативної сторони ситуації ми пропонуємо таке термінологічне оформлення, як “новоутворення”, для процесуальної – “тенденція”.

Користуючись вищенаведеною думкою В. А. Роменця як прикладом, зазначимо, що вчинок тут може виступати як явне новоутворення, а (за певних обставин) мотивація, дія, післядія – як неявне (і для самої людини, і для оточення) і одночасно проміжне новоутворення. Оскільки вчинок може бути “поганим” або “добрим”, то нерозрізненість складових ситуації, тенденцій, їх переходу або непереходу в новоутворення конкретизує проблему відтворення ризиків підсистем на системному рівні у *проблему* відображення складових, тенденцій та новоутворень у соціальних ситуаціях різного масштабу [6; 7].

На рівні теоретичного аналізу обґрунтовано доцільність застосування спеціалізованих підходів до реєстрації, аналізу чинників у со-

ціосистемах з наявною рефлексивною підсистемою ідентифікації ситуацій та цілей розвитку [1]. Це дає нам підстави для здійснення дослідження “спеціалізованих” ситуацій, які, у нашому випадку, за соціально-просторовим параметром можна віднести до мікросередовищного рівня (масштабу); особистісно-часовий параметр [5] розглянемо в модифікованому вигляді – як суб’єктно-часовий. За змістом тип ситуації, *яка обрана нами за модельну*, визначається як “інтенсивне навчання” (участь у проекті професійного розвитку).

Для забезпечення точності відображення суб’єктами ситуації її складових (зокрема і її чинників) нами запропоновано модель прямого оцінювання спрямованості та міри вираженості ситуаційних чинників і їх значення для суб’єктів ситуації як ресурсу чи ризику. За критеріями ідентифікованості та усвідомленості цілей такі ситуації можна розглядати як модель для низки соціосистем, зокрема і системи освіти.

Перевірка моделі – це *мета*, яка досягається в кілька етапів: на *першому* – через розроблення проекту розвитку групи людей, про який публічно оголошується і який функціонує як стандарт зобов’язань ініціаторів проекту перед споживачами, спільнотою професіоналів; на *другому* – через координацію з метою утворення групи розвитку; *третьому* етапі – це реалізація сформульованих у проекті цілей, задач і способів за оголошеною тематикою “Ситуація – тенденція – новоутворення” (власне, виконання проекту); *четвертому* – анкетування групи учасників проекту (14 осіб) та аналіз результатів.

У подальшому зосередимося на четвертому етапі – описі анкети та аналізі результатів анкетування. Отже, специфіка даної анкети як згорнутого діалогу полягає в тому, що вона, по-перше, чітко локалізує спогади учасників про конкретну подію на окремих її стадіях (далі – етапи), по-друге, спрямовує їхні відповіді не тільки в минуле, актуальне сучасне, а й у майбутнє. Анкета складається з двох частин. Перша частина містить 11 модулів, які відображають певні етапи події, а саме: 1) вступне слово ведучого до майстер-класу як першої частини події та події в цілому; 2) розв’язання малої творчої задачі (МТЗ) “Найм психолога” в триадах; 3) виявлення потенціалу байки “Чумаки” як інструменту рефлексивної комунікації; 4) завершення майстер-класу; 5) викладення ведучим концептуальної моделі дискурсивного мислення; 6) ознайомлення учасників з особливостями МТЗ та принципами їх конструювання; 7) презентація показників дискурсивного мислення; 8) проблемне опанування учасниками автоматизованого робочого місця рефлексивного психолога (АРМП); 9) формулювання домашнього завдання та період його самостійного виконання; 10) реконструкція учасниками події (тренінг-практикуму) з інтенсифікації отримання орієнтирів професіоналізації на початку навчання, яка відбулася в ме-

жах навчального курсу “Уведення в спеціальність” у одному з ВНЗ м. Запоріжжя за півтора місяця до події, що розглядається; 11) рефлексія (публічне самодослідження) учасників події.

Кожний з 11-ти етапів-модулів представлено в анкеті типовим (ідентичним) набором пар альтернатив (усього вісім), кожна з яких задає певний вимір ситуації. Пари є спонукальними *стимулами* для пригадування ситуації, оцінювання ж здійснюється як вибір напрямку (полюса) в кожній з 8-ми пар (*спрямованість*) і визначення *міри* згоди з ним (*вираженість*) (табл. 1–4). Для контролю соціальної бажаності полюси стимулів (які умовно можна поділити на “позитивні” і “негативні”) не мають в анкеті однакової локалізації (праворуч чи ліворуч), застосованої в таблицях (табл. 2–6). Зміну місця полюсів в таблицях щодо їхнього розташування в першоджерелі – анкеті – позначено літерою “р”. Достатність переліку запропонованих стимулів контролюється шляхом додавання до нього на кожному з 11-ти етапів події відкритого запитання: “Напишіть (за потреби) інші стимульні характеристики етапу в зручній для Вас формі – раціональній чи образній”. Крім обирання полюса в парах та визначення міри згоди з ним, оцінювання передбачає також визначення підсумкового значення ситуації для опитуваного: чим стала для нього відповідь на стимул – ресурсом, ризиком чи тим і тим одночасно.

Отже, перша частина анкети спрямована на збирання інформації про одинадцять етапів (модулів) події, описаних 8-ма стимулами, оцінювання яких відбувається у двох площинах: як визначення міри згоди і одночасно ресурсності (“ресурс – ризик”) стимулу. Друга частина анкети призначена для відображення події в її наскрізних характеристиках (поза локалізацією окремих етапів) у розрізах: суб’єктно-часовому (для індивідуального та групового суб’єктів) та процесуально-результативному. Її умовна назва – “тенденції, новоутворення” – позиціонує змістову специфіку даної частини у порівнянні з першою (“ситуація”). Друга частина складається з 4-х запитань – одного відкритого (“Які тенденції Ви могли б внести у список таких, що проявилися в події?”) і трьох закритих, у яких пропонується оцінити наявність/вираженість у події теоретично можливих тенденцій, їх сталість та міру переходу в новоутворення. Міра згоди за унікальними альтернативами в кожному із запитань виражається семибальною шкалою (табл. 7–10). Відкрите запитання, як і в першій частині анкети, крім накопичення якісних даних, виконує функцію контролю соціальної бажаності відповідей та перевірки достатності альтернатив. Опитувані вільні вибрати зручну для себе форму відповіді – раціональну чи образну.

Оскільки окремі, але типові ситуації могли відбуватися на кожному з 11-ти етапів події, то оцінки учасників відбивають як загальне спрямування етапу, так і смисл ситуації в наскрізному значенні. Це значення можна отримати через відповідні перетворення. Перше перетворення – теоретичне і фактичне орієнтування в полюсах стимулів. Оскільки в даній події конкуренція, конфліктність тощо не наділялися значенням способу взаємодії, яка приводить до пошукуваного результату, то теоретичне і фактичне орієнтування в полюсах стимулів збігаються. Теоретичне орієнтування полюсів відповідає концептуальній нормі, фактичне – тенденції більшості опитуваних обирати норму. Після зміни локалізації даних (щодо анкети) за полюсами в структуру: лівий полюс – відхилення, правий – норма (див. табл. 2) – забезпечується можливість аналізу середніх для порівняння і ситуацій, і етапів.

Уся подія у світлі цих перетворень виглядає так: 4,1% відповідей є невизначеними в орієнтації щодо спрямованості ситуації, 20,2% лежать у зоні суб’єктивного сприймання ситуації як відмінної від запланованої організаторами події, 75,7% – збігаються з планом (див. табл. 1).

Таблиця 1

Міра згоди за етапами (у %)

№	Полюс	3	2	1	0	1	2	3	Полюс
1	11,5	2,9	3,8	4,8	3,8	11,5	44,2	28,8	84,6
2	18,3	2,9	9,6	5,8	3,8	20,2	30,8	26,9	77,9
3	26,0	3,8	13,5	8,7	2,9	9,6	36,5	25,0	71,2
4	14,7	–	9,8	4,9	4,9	17,8	34,4	28,3	80,4
5	14,1	1,3	4,7	8,2	7,2	24,2	36,0	18,5	78,8
6	17,7	6,3	8,3	3,1	4,2	18,8	29,2	30,2	78,1
7	18,9	1,0	11,5	6,4	6,3	22,0	37,0	15,8	74,8
8	28,5	11,4	6,9	10,2	1,1	13,9	24,2	32,3	70,3
9	30,7	12,5	10,2	8,0	4,5	9,1	22,7	33,0	64,8
10	20,8	5,2	6,3	9,4	1,0	12,5	30,2	35,4	78,1
11	21,2	7,7	5,8	7,7	4,8	11,5	34,6	27,9	74,0
Подія	20,2	5,0	8,2	7,0	4,1	15,6	32,7	27,5	75,7

Аналізуючи етапи події, бачимо, що як найменш відхилений від плану оцінюється етап “вступне слово” (11,5%), найбільш віхилений – “домашнє завдання” (30,7%). Найменша частка невизначених (1,0%) –

на 10-му етапі “реконструкції події”, найбільша (7,2%) – на 5-му – викладення концептуальної моделі дискурсивного мислення.

Порівняння 8-ми наскрізних ситуацій-стимулів за всіма 11-ма етапами події (табл. 2) показує, що найменш невизначеною для учасників є ситуація, представлена парою “нудний зміст – цікавий зміст” (0,8%), а найбільш невизначеними – ситуації, що описуються через “спонтанність дій – плановість дій” (6,6%) та “конкурентний потенціал – потенціал кооперації” (10,3%).

Таблиця 2

Міра згоди за наскрізними ситуаціями (у %)

Лівий	Полюс -	3	2	1	0	1	2	3	Полюс +	Правий
невизначеність, розмитість	33,2	12,0	13,7	77,5	33,3	15,0	28,1	20,4	63,5	зрозумілість, прозорість
конкурентний потенціал	18,6	22,2	99,8	66,7	10,3	16,0	26,0	29,2	71,1	потенціал кооперації
когнітивна простота	28,0	55,2	11,0	11,8	44,5	16,3	30,1	21,1	67,5	когнітивна складність
впізнаваність, тривіальність змісту	11,8	00,0	88,1	33,7	11,5	13,0	30,2	43,5	86,7	новизна, оригінальність змісту
звичність, тривіальність способів організації діяльності (процедур)	15,5	1,7	5,9	7,9	1,6	18,3	32,3	32,4	82,9	новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур)
нудний зміст	10,4	1,7	4,6	4,1	0,8	18,4	40,9	29,5	88,8	цікавий зміст
потенціал конфліктизації	10,0	0,8	3,7	5,4	3,7	11,9	44,1	30,3	86,3	потенціал проблематизації
спонтанність дій	34,3	16,5	8,8	9,0	6,6	15,6	30,1	13,4	59,1	плановість дій
подія	20,2	5,0	8,2	7,0	4,1	15,5	32,7	27,5	75,7	подія

У цілому вибори опитуваними полюсів у запропонованих парастимулах набувають таких значень: 88,8% – цікавий зміст; 86,7% – новизна, оригінальність змісту; 86,3% – потенціал проблематизації; 82,9% – новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур); 71,1% – потенціал кооперації; 67,5% – когнітивна складність; 63,5% – зрозумілість, прозорість; 59,1% – плановість дій. Цей вибір є наслідком пригадування ситуацій і реагування на них у заданий спосіб, який на даному етапі не встановлює частку авторства в ситуації, яка відбулася.

Зіставлення значень ситуацій “плановість дій – спонтанність дій” як наскрізної (59,1%, див. табл. 2) з її значеннями на двох етапах, що мають очевидне авторство (на 1-му – “вступне слово ведучого до майстер-класу” (69,3%, див. табл. 3), на 9-му – “виконання домашнього завдання учасниками події” (27,3%, див. табл. 4)), де вона характеризує, в одному випадку, дії тренера, а в другому – може бути адресованою тільки власному (учасника) прояву, пояснює найменше середнє значення цієї наскрізної ситуації серед 8-ми інших.

Таблиця 3

Міра згоди на етапі “Вступне слово до майстер-класу” (у %)

Лівий	3	2	1	0	1	2	3	Правий
невизначеність, розмитість	7,7	15,4	15,4	–	15,4	23,1	23,1	зрозумілість, прозорість
конкурентний потенціал	7,7	–	15,4	–	7,7	46,2	23,1	потенціал кооперації
когнітивна простота	–	–	–	7,7	23,1	46,2	23,1	когнітивна складність
впізнаваність, тривіальність змісту	–	–	–	7,7	–	23,1	69,2	новизна, оригінальність змісту
звичність, тривіальність способу організації діяльності (процедур)	–	7,7	–	–	7,7	53,8	30,8	новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур)
нудний зміст		–	–	–	7,7	69,2	23,1	цікавий зміст
потенціал конфліктизації		–	7,7		7,7	53,8	30,8	потенціал проблематизації
спонтанність дій	7,7	7,7		15,4	23,1	38,5	7,7	плановість дій

Оцінка ситуацій, 9-й етап (у %)

Лівий	-	3	2	1	0	1	2	3	+	Правий
невизначеність, розмитість	63,7	36,4	18,2	9,1	9,1	9,1	18,2	-	27,3	зрозумілість, прозорість
конкурентний потенціал	27,3	-	18,2	9,1	-	9,1	27,3	36,4	72,8	потенціал кооперації
когнітивна простота	9,1	-	9,1		-	-	18,2	72,7	90,9	когнітивна складність
впізнаваність, тривіальність змісту	0	-	-	-	9,1	18,2	9,1	63,6	90,9	новизна, оригінальність змісту
звичність, тривіальність способу організації діяльності (процедур)	18,2	18,2	-	-	-	27,3	9,1	45,5	81,9	новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур)
нудний зміст	45,5	9,1	18,2	18,2	9,1	9,1	36,4	-	45,5	цікавий зміст
потенціал конфліктизації	9,1	-	-	9,1	9,1	-	45,5	36,4	81,9	потенціал проблематизації
спонтанність дій	72,8	36,4	18,2	18,2	-	-	18,2	9,1	27,3	плановість дій

У цілому аналіз наскрізних ситуацій показує, що в ситуаціях, авторство яких не є явним, учасники краще орієнтуються в показниках, які асоціюються скоріше з результатом (“цікавий зміст”), ніж із процесом (“спонтанність дій”). Проте очевидність-неочевидність авторства не впливає на оцінювання учасниками відповідності фактичного розвитку ситуацій їхньому задуму: відповідність для них є очевидною на всіх 11-ти етапах події за всіма 8-ма типами ситуацій.

Відповіді на відкриті запитання отримано для 9-ти з 11-ти етапів (без доповнень залишилися 4-й – завершення майстер-класу та 7-й – ознайомлення з показниками дискурсивного мислення – етапи). Їх надали 2 з 9-ти учасників події, що становить 15,38 % від загальної кількості. Прочитуємо ці відповіді (за винятком однієї, яка вказує на особу учасника і тому відредагована): *“офигеть”*, *“уаһооооо”*, *“жжсет”*, *“не все зрозуміло”*, *“са́ме ціка́ве для мене”*, *“нерозуміння, навіщо все це, витрата часу, пошук мети для впорядкування своїх дій”*, *“важко за короткий проміжок часу підготуватися на високому рівні із за-*

вданням із формулами”, “дуже цікаво”, “надзвичайно”, “початку було почти совсем непонятно, о чем идет речь”, “очень интересны обсуждение и динамика”, “слишком просто”, “трохи складно”, “незвичайно”.

Як бачимо, модальність відповідей на відкриті запитання в цілому відповідає теоретично обґрунтованим стимулам ситуацій. Відповідь “важко за короткий проміжок часу підготуватися на високому рівні з завданням із формулами”, наповнює конкретикою ситуацію виконання домашнього завдання (9-й етап) й орієнтує у складових її авторства. Жодна відповідь не вносить принципової пропозиції щодо змін чи доповнення переліку ситуацій, запропонованих авторами анкети, що ще раз (див. вище) підтверджує відповідність фактичного розвитку ситуацій задуму на всіх 11-ти етапах за всіма 8-ма типами ситуацій.

Аналіз суб’єктивного відображення учасниками ризиків як наскрізної ситуації і як складової етапів події уточнює підсумки аналізу спрямованості ситуацій та їх вираженості (міри згоди). Отже, для 100 % опитаних ризиків не містить 10-й етап – реконструкція події “Уведення в спеціальність” на основі її хронотопіки” (табл. 5). Найвищі значення цього показника (23,0 %) зафіксовано щодо 8-го етапу – ознайомлення з комп’ютерною програмою обробки дискурсивної емпірії (АРМП).

Як найбільш ресурсний опитані оцінили 4-й етап – “завершення майстер-класу – заключне слово ведучого” (91,7 %). Ресурсність інших етапів має такі значення: 10-й (реконструкція події “Уведення в спеціальність” на основі її “хронотопіки”) – 83,0 %; 11-й (рефлексія (публічне самодослідження)) – 82,3 %; 6-й (викладення особливостей малої творчої задачі, принципів її конструювання) – 78,1 %; 2-й (участь у розв’язанні МТЗ “Найм психолога”) – 75,5 %; 5-й (викладення концептуальної моделі дискурсивного мислення) – 73,0 %; 1-й (вступне слово ведучого майстер-класу) – 71,9 %; 3-й (байка “Чумаки”) – 67,3 %; 9-й (домашнє завдання) – 59,2 %; 7-й (ознайомлення з показниками дискурсивного мислення) – 59 %; 8-й (ознайомлення з комп’ютерною програмою обробки дискурсивної емпірії – АРМП) – 40,2 %.

Узагальнення оцінок ресурсності/ризикованості щодо 8-ми наскрізних ситуацій (див. табл. 6) показує, що переважна їх більшість – 71% – сприймалися учасниками як ресурсні, 20,9% – як ресурсні і ризиковані одночасно, і тільки 8,1% – як такі, що містили виключно ризики. Найменш ризикованою серед наскрізних ситуацій виявилася ситуація “новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур) – звичність, тривіальність способу організації діяльності” – 2,5%. Цей показник у поєднанні з явним переважанням виборів полюса “новизна, оригінальність способу” (82,9%) за незначною кількістю невизначених відповідей (1,6%) (див. табл. 2) виступає інтегральною оцінкою всієї події.

**Оцінювання етапів за критерієм наявності/відсутності
ресурсів/ризиків (у %)**

Питання	Ризик	Ресурс	Одночасно
Вступне слово ведучого майстер-класу	6,3	71,9	21,9
МТЗ “Найм психолога”: Розв’язання. Коло ставлення	8,5	75,5	16,0
Байка “Чумаки” і коло обговорення	6,3	67,3	26,4
Завершення майстер-класу – заключне слово ведучого (підсумки)	2,1	91,7	6,3
Викладення концептуальної моделі дискурсивного мислення (КМ) на прикладі побудови компоненту інтелектуальної рефлексії	5,7	73,0	21,3
Викладення особливостей малої творчої задачі (МТЗ), принципів її конструювання	4,2	78,1	17,7
Ознайомлення з показниками дискурсивного мислення (зокрема, продуктивності)	16,5	59,0	24,5
Ознайомлення з комп’ютерною програмою обробки дискурсивної емпірії (АРМом)	23,0	40,2	36,8
Творча робота (домашнє завдання - ДЗ) із засвоєння теорії та зворотній зв’язок за результатами перевірки	14,1	59,2	26,7
Реконструкція події “Уведення в спеціальність” на основі її “хронотопіки”)	0,0	83,0	17,0
Рефлексія (публічне самодослідження)	2,1	82,3	15,6
Подія	8,1	71,0	20,9

Найбільше ризиків, за оцінками опитуваних, містила наскрізна ситуація взаємодії – “потенціал кооперації – конкурентний потенціал” (10,9 %). При цьому 71,1% учасників (див. табл. 2) визначили її спрямованість як кооперативну (обрали полюс “потенціал кооперації”), а 10,3 % не визначилися з відповіддю (таких не було на 1-му і 9-му етапах). Це означає, що ситуація конкуренції, знята рефлексивним способом взаємодії, все одно утримується учасниками як загроза ризику.

Найбільш ресурсними виявилися наскрізні ситуації “цікавий зміст – нудний зміст” (82,1 % опитаних) та “новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур) – звичність, тривіальність способу організації діяльності” (81,1 %) (див. табл. 6). При цьому спрямованість першої представлена 88,8% виборів полюса “цікавий зміст” при 0,8% тих, хто не визначився з відповіддю; спрямованість другої визначають 82,9% учасників, які обрали полюс “новизна, оригінальність способу” при 1,6% невизначених (див. табл. 2).

Таблиця 6

**Узагальнена оцінка ресурсності/ризикованості ситуацій
(за 11-ма етапами) (у %)**

Діапазон ситуацій	Ризик	Ресурс	Одночасно
невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість	9,3	65,6	25,1
когнітивна простота – когнітивна складність	9,4	61,6	29,1
новизна, оригінальність змісту – впізнаваність, тривіальність змісту	6,3	78,3	15,4
новизна, оригінальність способу організації діяльності (процедур) – звичність, тривіальність способу організації діяльності	2,5	81,1	16,4
нудний (скучний – рос.) зміст – цікавий зміст	5,9	82,1	12,0
потенціал конфліктизації – потенціал проблематизації	9,4	61,6	29,0
потенціал кооперації – конкурентний потенціал	10,9	75,1	14,0
спонтанність дій – плановість дій	10,8	62,7	26,5
Усі	8,1	71,0	20,9

Як найменш ресурсна оцінена учасниками наскрізна ситуація “потенціал конфліктизації – потенціал проблематизації” – 61,6 % (див. табл. 6) за вираженої спрямованості на кооперацію (цей полюс обирають 86,3% учасників, 3,7 % не визначилися з відповіддю) (див. табл. 2).

Застосування непараметричного критерію Краскела – Уоллеса показує, що для 85-ти з 88-ти пар стимульних ситуацій (сума за 11-ма етапами) відмінностей за показниками спрямованості (вибір полюса) та вираженості (міра згоди), а також ресурсності/ризикованості немає. Отже, три пари мають відмінності (табл. 7).

Таблиця 7

**Пари, що мають відмінності за непараметричним критерієм
Краскела – Уоллеса**

Ситуації	Значення критерію
потенціал конфліктизації – потенціал проблематизації	0,026
нудний зміст – цікавий зміст	0,018
потенціал конфліктизації – потенціал проблематизації	0,007

З'ясуванню того, як опитувані оцінили *тенденції* поза спрямованістю ситуацій (тобто теоретично задані *розробниками анкети*), їх сталість у події та перехід у новоутворення, передувала перевірка достатності цього заданого переліку. Опитуваним пропонувалося спочатку відповісти на відкрите запитання “Які тенденції Ви могли б внести в список таких, що проявилися в події?”, обравши зручну форму відповіді – раціональну чи образну. Одразу зазначимо, що відповіді на відкрите запитання цього модуля анкети, названого нами “тенденції-новоутворення”, 9 учасників події (проти 2-х у першій частині). Складений з їхніх відповідей список тенденцій має такий вигляд (раціональний жанр): “рефлексія як один із способів бачення навколишнього світу”; “зміна моделі мислення, сприймання та переробки інформації”; “постійне інтелектуальне перевершення себе (нарощувати зміст, не повторюватися); “прийняття багатозначності ситуації як ресурсу та ін.”; “особое внимание уделялось наполнению содержания понятия “этическая позиция” в ходе тренинга”. Далі в переліку йдуть: “значення кооперації, самодослідження, конкуренції, самовизначення”; “самомотивація”; “відкриття за типом інсайту”; “єдинення учасників через більше розуміння”; “розширення чуттєвого потенціалу у вигляді віднайдення нових шляхів кооперації”; “перетворення з хаосу думок на впорядковану, більш-менш організовану систему” (зважаючи на місце розташування цих тенденцій, самі учасники визначили її як образну). Образна форма представлена відповіддю: “Як фантики, які двірники насаджують на шпажку, коли двірник – це тренер, а “фантики” – це ідеї учасників”.

За підсумками аналізу відповідей на відкрите запитання модуля “тенденції-новоутворення” зазначимо: 1) учасники не сформулювали жодної альтернативи тенденціям, запропонованим авторами анкети, 2) дві відповіді є прямим цитуванням із списку запропонованих тенденцій; 3) більшість висловлювань є непрямым цитуванням. Усе це разом дає підстави говорити про достатність альтернатив, запропонованих авторами анкети, для вивчення тенденцій та новоутворень, що виникли у події.

У табл. 8 представлено результати оцінювання учасниками прояву в події тенденцій із запропонованого списку. Спостерігається зміщення оцінок у бік більших значень – середні перебувають у діапазоні 5,1– 6,2 бала із 7-ми можливих. Серед тенденцій пріоритет за вираженістю (6,2 бала) належить використанню документально заданих (кейс, хронотопіка ретроподії тощо) регламентацій для підпорядкування керівництву тренера. Рівні значення (5,9 бала) має вираженість тенденцій “прийняття багатозначності ситуації як ресурсу”, “відтворення комплексу правил РТП (висловлюватися по черзі і кожному, розділяти етапи генерації думки і ставлення до неї тощо) як інструменту сприяння персональній самореалізації кожного з учасників” та “відтворення

комплексу правил РТП як інструменту координування спільних дій групи”, дещо менше – “утримування себе на “предметному склі” рефлексії” (5,8 бала), “постійне інтелектуальне перевершення себе (нарощувати зміст, не повторюватися)” (5,7 бала) і “використання документально заданих регламентацій для самоуправління учасників” (5,6 бала). Зазначене (якщо взяти до уваги те, що учасники не змогли запропонувати альтернативні тенденції) вказує на вагомість цих чинників у забезпеченні новоутворень.

Таблиця 8

**Оцінка прояву тенденцій у події
(за теоретично можливим переліком)**

Тенденції	Виявленість тенденцій (у %)						Mean	SD	Кількість учасників
	2	3	4	5	6	7			
постійне інтелектуальне перевершення себе (нарощувати зміст, не повторюватися)	–	7,7	15,4	15,4	23,1	38,5	5,7	1,4	13
спеціалізація запитань на зрозуміння з когнітивної площини у когнітивно-конвенційну	–	25,0	8,3	25,0	16,7	25,0	5,1	1,6	12
вивільнення функції породження змісту від його оцінювання	–	–	15,4	38,5	46,2	–	5,3	0,8	13
прийняття багатозначності ситуації як ресурсу	–	–	15,4	15,4	30,8	38,5	5,9	1,1	13
поглинання критики ставленням	–	9,1	18,2	27,3	27,3	18,2	5,3	1,3	11
утримування себе на “предметному склі” рефлексії	–	–	7,7	30,8	38,5	23,1	5,8	0,9	13
використання документально заданих (кейс, хронологія ретрородії тощо) регламентацій для підпорядкування управлінню тренера	–	–	7,7	7,7	38,5	46,2	6,2	0,9	13

Продовження таблиці 8

Тенденції	Виявленість тенденцій (у %)						Mean	SD	Кількість учасників
	2	3	4	5	6	7			
використання документально заданих регламентацій для самоуправління учасників	7,7		7,7	23,1	30,8	30,8	5,6	1,5	13
відтворення комплексу правил РТП (висловлюватися по черзі і кожному, розділяти етапи генерації думки і ставлення до неї тощо) як інструменту сприяння персональній самореалізації кожного з учасників	–	7,7	7,7	7,7	38,5	38,5	5,9	1,3	13
відтворення комплексу правил РТП як інструменту координування спільних дій групи	–	8,3	8,3	8,3	33,3	41,7	5,9	1,3	12

Примітка. **Mean** – середнє значення тенденції; **SD** – середнє квадратичне.

Середні значення оцінок сталості тенденцій (табл. 9) також значною мірою зміщені в бік більших значень і перебувають у діапазоні від 4,2 до 6 балів. Оцінки сталості трьох з них – “взаємодоповнення”, “проактивність” та “накопичення ресурсів” – мають (або наближаються до) значення 6 балів (за максимуму 7 балів). Зіставлення їх з оцінкою сталості тенденції “накопичення ризиків” (4,2 бала) свідчить про усвідомленість учасниками події зв’язку ризику і ресурсу в механізмі розвитку.

Оцінки отриманих новоутворень (табл. 10), що характеризуються суб’єктною належністю (власне надбання чи надбання інших членів групи) та часовою віднесеністю (на період навчання у ВНЗ, для подальшої професійної діяльності, для життя в цілому), перебувають у діапазоні від 5,18 до 6,15 бала і розташовуються у такому порядку: стали новоутворенням для інших членів групи – 5,18; Вашим особистим новоутворенням – 5,42; новоутворенням на період навчання у ВНЗ – 5,55; новоутворенням для життя в цілому – 5,83; новоутворенням для

подальшої професійної діяльності – 6,15. Ці оцінки не тільки вказують на значення новоутворень у контексті життя, а й надають теоретичні орієнтири для нового погляду на масштаб соціальних ситуацій.

Таблиця 9

Сталість тенденцій

Тенденції	Виявленість тенденцій (у %)							Mean	SD	Кількість учасників
	1	2	3	4	5	6	7			
самопідсилування	–	–	7,7	7,7	23,1	53,8	7,7	5,5	1,1	13
взаємодоповнення	–	–	8,3	–	33,3	41,7	16,7	5,6	1,1	12
проактивність	–	–	–	–	41,7	33,3	5,0	5,8	0,8	12
ретроактивність	9,1	9,1	–	18,2	45,5	9,1	9,1	4,5	1,7	11
завершення в події	–	7,7	–	23,1	38,5	23,1	7,7	4,9	1,3	13
завершення після події	–	–	7,7	7,7	46,2	15,4	23,1	5,4	1,2	13
накопичення ризиків	9,1	–	18,2	27,3	27,3	18,2	–	4,2	1,5	11
накопичення ресурсів	–	–	–	–	25,0	50,0	25,0	6,0	0,7	12

Таблиця 10

Оцінка тенденцій, які стали новоутворенням

Тенденції	Виявленість тенденцій (у %)					Mean	SD	Кількість учасників
	3	4	5	6	7			
Вашим особистим новоутворенням	8,3	25,0	8,3	33,3	25,0	5,42	1,38	12
новоутворенням для інших членів групи	–	18,2	54,5	18,2	9,1	5,18	0,87	11
новоутворенням на період навчання у ВНЗ	–	18,2	27,3	36,4	18,2	5,55	1,04	11
новоутворенням для подальшої професійної діяльності	–	7,7	15,4	30,8	46,2	6,15	0,99	13
новоутворенням для життя в цілому	–	8,3	33,3	25,0	33,3	5,83	1,03	12

Зіставлення оцінок викладачів і студентів, які були учасниками події, щодо ситуацій засвідчує, що вони однаково оцінюють ресурсність–ризикованість ситуацій за критерієм U-Манна – Уїтні (табл. 11).

Таблиця 11

Порівняння оцінок ситуацій студентами та викладачами за критерієм U-Манна – Уїтні

Ситуації	Значення критерію
невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість	0,006
новизна, оригінальність змісту – впізнаваність, тривіальність змісту	0,049
спонтанність дій – плановість дій	0,025
невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість	0,028
невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість	0,018
спонтанність дій – плановість дій	0,024
невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість	0,03
потенціал кооперації – конкурентний потенціал	0,037
потенціал конфліктизації – потенціал проблематизації	0,018
спонтанність дій – плановість дій	0,01
накопичення ресурсів	0,019

Те саме можна сказати і про оцінювання студентами і викладачами теоретично можливих тенденцій та новоутворень. Різниця в досвіді, професійному статусі та віці виявилася значимою при оцінюванні сталості тенденції “накопичення ресурсів” (0,019) та 10-ти з 88-ми ситуацій. Так, на 2-му етапі (розв’язання малої творчої задачі “Найм психолога” в триадах) зафіксовано різницю в оцінках щодо ситуацій “невизначеність, розмитість – зрозумілість, прозорість” (імовірність 0,006), “новизна, оригінальність змісту – упізнаваність, тривіальність змісту” (0,049), “спонтанність дій – плановість дій” (0,025). Ці та інші дані (див. табл. 11) у цілому підпорядковуються логіці різниці змісту основної діяльності студентів та викладачів, що й пояснює статистичні відмінності. Проте загальні тенденції оцінювання ситуацій студентами і викладачами засвідчують: різностатусність учасників може бути ресурсом їхнього розвитку в події.

Інтегруючи тактичні підсумки, можна зробити такі *висновки*:

1. Підтверджено можливість прямого оцінювання складових соціальних ситуацій з визначеною метою розвитку (“ситуація, тенденція, новоутворення”) як таких, що відображаються суб’єктом і результати яких диференціюють вибірку. Етапи та складові ситуацій для здійснення їх аналізу безпосередніми учасниками можуть бути виокремлені та сформульовані на основі розвитку змісту самої ситуації (події).

2. “Суб’єктно-часовий параметр” соціальних ситуацій охоплює та диференціює особистісну та групову належність до ситуації, запроваджує інтегративний рівень для осягнення події під кутом зору різних часових проміжків – і масштабу життя в цілому, і масштабу відрізка (етапу) життя, і масштабу окремого епізоду, тим самим визначаючи повноту групового суб’єкта в події.

3. “Суб’єктно-часовий” і “соціально-просторовий” параметри соціальної ситуації доповнено параметром “новоутворення” як проявом існування через тенденції розвитку.

Література

1. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Академ. проект, 2002. – 832 с.
2. Bertalanffy L. General System Theory – A Critical Review / L. Bertalanffy // General Systems. – 1962. – Vol. VII. – P. 1–20.
3. Giddens A. Central problems in social theory: Action structure and contradiction in social analysis / A. Giddens. – London : Macmillan press, 1979. – 294 p.
4. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 576 с.
5. Слюсаревський М. М. Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23(26). – С. 5–24.
6. General System Theory: Essential Concepts and Applications (Cybernetics and Systems). – London : Taylor & Francis, 1986. – 250 p.
7. Найдьонов М. І. Парадокс формування суб’єктності: груп-рефлексивний підхід в соціальній та політичній психології / М. І. Найдьонов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 13–23.

© Найдьонов М. І.

Л. Г. Чорна

РОЛЬОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКА: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

З'ясовано, що дослідження рольової ідентичності особистості старшокласника за допомогою порівняння рольових конструктів “Я”, “Ми” (ролі однокласників, що становлять найближче соціальне оточення), “Інший” (ролі інших учнів класу) є науково продуктивним та актуальним. Особливості вияву рольових ідентифікацій для різних когорт досліджуваних (креативних учнів, відмінників, “неуспішних” у навчанні) свідчать про диференційну валідність запропонованих процедур дослідження.

Ключові слова: рольова ідентичність, мала група, особистість, старшокласник.

Установлено, что исследование ролевой идентичности личности старшекласника с помощью ролевых конструктов “Я”, “Мы” (роли однокласников, образующих ближайшее социальное окружение), “Другой” (роли других учащихся класса) является научно продуктивным и актуальным. Особенности проявления ролевых идентификаций для различных когорт испытуемых (креативных учащихся, отличников, “неуспешных” в учебе) свидетельствуют о дифференциальной валидности предложенных процедур исследования.

Ключевые слова: ролевая идентичность, малая группа, личность, старшекласник.

It was found that role identity's research of senior pupil's personality by the role construct “Self”, “We” (classmates' roles), “Other” (roles of other pupils in school class) is scientifically productive and actual. The features of exposing role identifications for respondent's different cohorts (creative pupils, successful and unsuccessful pupils in education) evidence of differential validity of offered research procedures.

Key words: role identity, small group, personality, senior pupil.

Проблема. Головна функція рольової ідентифікації полягає в засвоєнні індивідом ідеалізованих нормативних компонентів поведінки людини і формуванні таким чином мотивації особистості: бути, за Ч. Гордоном, хорошим лікарем, батьком, католиком і т. ін. [1]. Однак рольові ідентифікації, впливаючи на становлення особистості, виконують не тільки нормативні функції, а й розвивальні. Усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей, віднаходження в рольовій самореалізації нових різновидів поведінки, які могли б бути використані для реалізації життєвих завдань, – ще один вагомий аспект значущості

рольової ідентичності в житті людини [2–4]. На певних етапах становлення особистості одна з цих функцій займає домінуюче становище. Гіпотетично можна припустити, що чітке виконання нормативної складової ролі, засвоєння соціальних ідентитетів без належного індивідуального наповнення останніх впливає на формування ригідних моделей поведінки (або принаймні пов'язане з ними), а відчуття себе суб'єктом ролі сприяє розвитку творчих потенцій людини. Наявність великої кількості ролей у людини без їх належного усвідомлення, невідповідність цих ролей спрямованості особистості та надмірна гнучкість у їх виконанні можуть призвести до втрати індивідуальності, власної позиції Я, заміни внутрішніх смислів особистості зовнішніми. Чи можемо ми в останньому випадку говорити про розкриття творчого потенціалу індивіда? Ні, такої соціальної креативності замало для творчої самореалізації особистості. У контексті обговорюваної проблеми також зауважимо, що, на наш погляд, креативність людини зовсім не означає, що їй притаманна рольова суб'єктність.

Окреме питання, як модальність рольових ідентифікацій (позитивна, негативна тощо), рівень їх усвідомленості можуть заважати або сприяти розвитку творчого потенціалу особистості. Залишмо без обговорень вплив таких традиційних рольових ідентифікацій на рівні групи, як лідер, аутсайдер, лузер, з якими начебто все ясно. А от як пов'язані ролі “кращого друга лідера”, “сірого кардинала”, “рятівника”, “вічної дитини”, “ботана”, “кефіру”, “заучки”, “адекватна”, “гострослова” та інших менш поширених, більш унікальних для практики ролей з креативністю; які з видів рольових ідентифікацій (соціальні, внутрішньогрупові, міжособистісні, особистісні, життєві) причетні до реалізації творчого потенціалу, а які загалом нейтральні, не впливають на нього – ці питання становлять актуальне поле наукових досліджень.

Ще один аспект актуальності вивчення рольової ідентичності особистості полягає в тому, що емпіричні дослідження не спрямовані на аналіз механізмів її формування та вияву, а стосуються насамперед психологічних ознак, наприклад рольової компетентності особистості, її глибини, гнучкості тощо [2]. Механізми рольової ідентичності визначаються взаємодією рольових конструктів “Я”, “Ми”, “Вони”, “Інший”, рольових ідентитетів, що функціонують у полі малої групи, соціального середовища, в якому безпосередньо розвивається особистість. Тому емпіричне дослідження рольової ідентичності має будуватися на аналізі ролей особистості:

- тих, що їй приписують інші;
- з якими вона себе ідентифікує;
- які вона проєкує на інших.

Окремою ланкою дослідження може стати аналіз очікувань членом групи тих рольових ідентифікацій, які можуть бути їй приписані іншими членами групи, і тих рольових ідентитетів, які насправді вони їй приписують.

Вважаємо, що особливості вияву рольових ідентифікацій “Я”, “Ми”, “Вони”, “Інший”, величина дистанції між ними можуть бути специфічними для різних категорій досліджуваних: різного віку, з різними соціально-психологічними характеристиками.

Щоб дослідити особливості рольової ідентичності особистості, ми звернулися до раннього юнацького віку. Підвищений конформізм, характерний для підлітків, слабшає в юнацтві, змінюючись на прагнення до самореалізації та індивідуалізації. Пошук особистісної ідентичності – ключове завдання періоду дорослішання. Його вирішення означає незалежність індивіда в прийнятті рішень, самостійність, засвоєння ціннісних уявлень на основі їх власної значущості, формування цілей, спрямованих на досягнення певного соціального статусу. За даними О. М. Задоріної, у старшокласників порівняно з іншими віковими періодами спостерігається зростання диференціації за креативністю одночасно із загальним спадом цього показника (див. [5]). Тому дослідження рольової ідентичності в цьому віці є виправданим і важливим.

Мета нашого дослідження полягала в тому, щоб підібрати, розробити та апробувати методики дослідження рольової ідентичності старшокласників, проаналізувати результати апробації з огляду на особливості її вияву в різних когорт досліджуваних, тобто під кутом зору диференційної валідності методики.

Відразу зазначимо, що дослідження не є репрезентативним, оскільки в ньому брали участь учні лише однієї школи – гімназії, яка позначена статусом елітності (усього 69 осіб). Доповнення результатів даного дослідження іншими, виконаними на базі звичайних шкіл, шкіл з різним соціально-психологічним кліматом, дало б можливість зробити його більш об’єктивним і репрезентативним.

У ході відбору психологічних завдань для дослідження рольової ідентичності ми скористалися методичним принципом усе більшої конкретизації психологічних уявлень про явище, яке досліджується: кожне наступне завдання досліджувало можливі рольові ідентифікації учня від більш широких і абстрактних уявлень про них до все більш конкретних та індивідуальних.

Це були завдання з такими інструкціями:

1. Які ролі можуть грати (та грають) у шкільному житті твої однокласники? Перерахуй ці ролі.

2. Які ролі характерні для тебе:

а) у класі;

б) поза межами класу та школи?

3. Кого з твоїх однокласників можна вважати креативною людиною? Назви не більше трьох прізвищ таких людей з класу (можеш у цей список внести й самого себе) та зазнач, які ролі притаманні кожному з них.

Завдання було названо так: “Ролі однокласників”, “Я у класі”, “Я поза межами класу”, “Ролі креативного однокласника” (скорочено “Креатив”). Зазначимо, що внутрішні настановлення учнів можуть по-різному впливати на сприйняття ними завдання “Ролі однокласників”: як такого, що визначає ідентифікації “Ми”, або ж – “Вони”. Наша позиція впливає все ж таки з того, що шкільний клас для учня є малою групою, його найближчим соціальним середовищем, що сприймається насамперед як цілісність, як феномен “Ми” для власного “Я”.

Одночасно з цими завданнями було застосовано методику “Хто я?” М. Куна, Т. Макпартленда [6], графічний тест креативності П. Торренса (див. [7]), експертні оцінки вчителів.

В основу класифікації ідентифікацій старшокласників було покладено прийняті в психології поділи ролей на соціальні і особистісні, офіційні і неофіційні, внутрішньогрупові, міжособистісні, особистісні та ін. “Сирі” відповіді учнів було узагальнено за певними категоріями. Кожна категорія мала свій цифровий код, який складався з 3-5 чисел, залежно від рівня деталізації, конкретної визначеності категорії. Присвоєння кожній відповіді учня коду дало можливість оперативно, швидко та зручно здійснювати статистичні підрахунки результатів дослідження рольової ідентифікації окремої особи та суми рольових ідентифікацій членів певної групи, специфіки її “рольового поля”.

Підрахунки критерію Пірсона χ^2 показали, що за більшістю узагальнювальних категорій (77% – соціальних на рівні великих і малих груп, внутрішньогрупових, міжособистісних, особистісних у когнітивній, емоційній, вольовій сферах, ідентифікації сфери здібностей та ін.) спостерігається нерівномірний їх розподіл в ідентифікаціях “Ми”, “Я”, “Інший”, а отже, маємо підстави стверджувати, що різні завдання спрямовані на діагностику різних видів ідентифікацій учнів.

Так, за результатами нашого дослідження, тест “Хто Я?” більшою мірою, принаймні в ранньому юнацькому віці, актуалізує соціальні, недиференційовані, абстрактні, а також спрямовані на майбутнє людини, досить обтяжені з погляду словесного навантаження, ідентифікації. У завданнях на рольову ідентифікацію самовизначення більш психологічні, влучні, метафоричні та лаконічні.

Розподіли можна порівнювати не тільки під кутом зору ідентифікації за сферами вияву особистості (рядки таблиці підрахунків, наприклад табл. 1), а й за механізмами ідентифікацій “Ми”, “Я”, “Інший”, різними завданнями (стовпчики таблиці). Можна порівнювати не тільки загалом всі чотири розподіли ролей за завданнями, а й попарно: “Я і Ми”, “Ми і Креатив”, “Я і Креатив”.

Між розподілами “Ми” і “Я у класі” спостерігається значуща ($\chi^2=10,68$ ($p<0,05$)) відмінність (порівняння за стовпчиками табл. 1), а також значущі відмінності майже за всіма окремими категоріями ідентифікацій (порівняння за рядками). До речі, тут спостерігається найбільша кількість відмінностей порівняно з діадами “Ми” і “Креатив” та “Я у класі” і “Креатив”.

Таблиця 1

Розподіли частот ідентифікацій старшокласників під час виконання завдань “Ролі однокласників” і “Я у класі”

Назва ідентифікації	Завдання		Значущість різниці розподілу за критерієм Пірсона (χ^2)
	“Ми”	“Я у класі”	
Соціальні	84	55	4,86 ($p<0,05$)
Групові	87	23	36,08 ($p<0,01$)
Міжособистісні	281	120	15,96 ($p<0,01$)
Диференційоване особистісне Я	231	93	82,41 ($p<0,01$)
Ідентифікації індивіда	10	4	–

Як бачимо, між розподілами “Ми” і “Я у класі” зв’язків не виявлено. Поділ внутрішньогрупових, міжособистісних і особистісних ідентифікацій на позитивні і негативні, ідентифікації когнітивної, емоційної, вольової сфер особистості теж показав відмінність розподілів “Ми” і “Я у класі” за більшістю категорій. Ці результати можна трактувати по-різному: або в досліджуваних нами класах учні не ідентифікують себе з власною учнівською групою, тобто старшокласники позбавлені групової ідентичності, або ж загалом завжди у всіх групах розподіли “Ми” і “Я в групі” підпорядковуються різним закономірностям, а про наявність або несформованість групової ідентичності можна висновувати тільки з конкретної величини відстані між “Ми” і “Я”.

Якісний аналіз відповідей учнів показав, що універсальний соціально-психологічний закон прихильності людини на користь свого Я, а не на користь інших [8] яскраво виявився в тих негативних ідентитетах, які проєкували учні на своїх однокласників, але чомусь

при цьому забували, що вони теж є членами цього класу (що, між іншим, завжди виявляється в дії вищезгаданого феномена). Дійсно, чому я маю негативно себе ідентифікувати або визнавати публічно власні негативні ідентифікації?

Що стосується виконання завдань, орієнтованих на ідентифікацію власного Я, то тут маємо констатувати повний “провал” щодо диференційованого ставлення до себе. Самі себе ми характеризуємо як сусіда по партії, хорошиста та комунікабельну людину. Закон прихильності людини на користь свого Я тут спрацював своєрідно: ми приписуємо собі позитивні ролі, але небагато, трошки, ми просто боїмося їх собі приписувати. Ми краще знаємо і розуміємо інших (загальний показник “диференційованість, унікальність рольових ідентифікацій”), ніж себе. Зазначимо, що слідом за Т. В. Румянцевою в ідентифікаціях людини ми розрізняємо персональне, диференційоване Я, що свідчить про рефлексію індивідуальних характеристик власного Я, і глобальне, недиференційоване Я, що задовольняється загальними, занадто абстрактними самовизначеннями [6]. Слід також зазначити, що найбільшу кількість ідентифікацій подано під час виконання завдання “Ролі однокласників”, тобто коли йдеться про феномен “Ми”, а найменшу – у вияві Я в межах шкільного класу.

Розподіли ідентифікацій “Я у класі” і “Я за межами класу” відрізняються між собою за соціальними ідентифікаціями сфери навчання та сімейної сфери. Власне ж психологічні ідентифікації різняться лише:

- за емоційною сферою: вони більш насичені в учнів у шкільному класі;
- у сферах здібностей, обдарованості та інтересів: рольові ідентифікації самого себе як здібного, обдарованого та зацікавленого в пізнанні нового, захопленого певною справою виявляються за межами школи.

Отже, щоб дослідити рольові ідентифікації власного Я школяра, необхідно доповнити перелік цих завдань іншими, можливо більш глибокими, проєктивними методиками та психосемантичними процедурами.

Що ж до приписування учнем ролей креативним однокласникам, то тут варто було б розглядати результати в декількох площинах, а саме коли креативність визначалась:

- соціометричними виборами однокласників;
- продуктами діяльності самих учнів (тест П. Торренса);
- експертними оцінками вчителів.

У першому випадку (коли йдеться лише про соціометричні вибори) ми маємо значуще переважання частотності узагальнених

категорій “диференційоване особистісне Я”, позитивних ідентифікацій емоційної і вольової сфер, сфери обдарувань і здібностей над частотністю цих же ролей у завданнях “Ролі однокласників” і “Я”: “завжди привітний”, “розум”, “усьому голова”, “лоб”, “веселун”, “той, що рветься в бій”, “талант” та ін. Креативам не приписується переважання жодної соціальної ролі. Загалом тут вимальовується досить розмите уявлення про креативного однокласника, хоча й не лідера в класі, але разом з тим відкритої в спілкуванні, душевної людини. Так чому б не зарахувати власного товариша до категорії “креативних людей”? Із 69 осіб у класі до креативних було віднесено 58!

Зазначимо, що тут постає питання щодо критеріїв ідентифікації креативних учнів, бо між оцінками тесту Торренса та учнівськими оцінками креативності однокласників кореляція хоча й позитивна, але незначуща: +0,23. Якщо проаналізувати більш локальні кореляції – між кількістю виборів найбільш популярних у класі креативів (таких ми відібрали 17 із 58 осіб) і результатами тесту Торренса, то кореляція виявиться значущою і негативною: -0,55. Якщо піти зворотним шляхом і підрахувати кореляцію між найбільш високими балами за Торренсом і кількістю “креативних виборів” від інших учнів, то кореляція виявиться значущою і позитивною: +0,45. Виходячи з цих даних, можна висунути дві гіпотези, які прогностично інтерпретують поведінку учнів так: учні насамперед орієнтуються у виборах на симпатії та антипатії (ми ще раз можемо пересвідчитись у слушності висновків та геніальності Я. Морено), соціометричний статус учня – це не креативність; певна частина учнів у класі можуть досить точно визначити креативність іншого, і, ймовірно за все, ними будуть ті ж самі креативи.

Оцінювання учнів учителями свідчить про те, що в оцінках креативності вчителі більш солідарні з учнями (або ж, навпаки, учні солідарні з учителями), а не з тестом П. Торренса. Також учителі оцінювали лідерство та аутсайдерство учнів. Аналіз показав, що вчителі розрізняють ці категорії визначень учнів. Отже, можемо сформулювати ще одну гіпотезу: тест креативності та експертні оцінки вчителів і учнів визначають дещо різні види креативності. Подальша стратегія нашого дослідження полягає в уточненні смислів, які вкладають учні та вчителі в поняття креативності.

Якщо порівняти розподіли ролей “Ми” і “Креативний однокласник” окремо, то у сфері “Ми” переважають соціальні, групові та міжособистісні ідентифікації, а у сфері “Креатив” – диференційоване особистісне Я ($\chi^2=108,303$ ($p<0,01$)). Але це є закономірністю лише для вибірки всіх учнів. Якщо взяти окремо вибірку найбільш популярних у класі креативів (за соціометричними виборами), то вони більш

диференційовано за особистісними ролями оцінюють “Ми”, а креативи за Торренсом – загалом однаково рівномірно роздають особистісні ідентифікації “Ми” (тобто власному класу) і “Креативам”.

Для власного рольового “Я у класі” більшою мірою характерні соціальні ідентифікації, за якими зручно маскувати психологічне Я. Цікаво, що в межах усієї вибірки учні значно більше порівняно з власним Я наводять ідентифікацій на особистість креатива (“коротун”, “гладун”, “качок”, “красавчик” тощо). А проте вибірка креативних учнів (у який би спосіб вона не визначалась) не зауважує тут ніякої відмінності та загалом не надає цьому значення (подано одиничні ідентифікації як щодо себе, так і щодо інших). Популярні у класі креативи і креативи за Торренсом продукують більшу кількість унікальних рольових ідентифікацій для власного Я, ніж основна вибірка учнів.

Ми порівняли розподіли рольових ідентифікацій креативів, відмінників і “неуспішних” у навчанні учнів. Останній термін узято в лапки, зважаючи на можливий тимчасовий характер неуспішності учнів та всілякі інші неоднозначні чинники такої неуспішності. Кожна з цих вибірок складалась з однакової кількості учнів (по 17 осіб, лише кількість креативів за Торренсом – 18 осіб). У табл. 2 представлено результати порівняння вияву окремих категорій ідентифікацій, які мають значущі відмінності в трьох вищеназваних когортах досліджуваних або мають тенденцію наблизитися до них. Оскільки ми аналізували результати виконання завдань невеликою кількістю учнів, то порівняння їхніх відповідей окремо за завданнями не матиме смислу, краще порівняти розподіли ідентифікацій, поданих учнями сумарно за всіма завданнями. Переважання вияву певних категорій ідентифікацій у тій чи тій групі досліджуваних окремо аналізувалося за ідентифікаціями власного Я, групового Ми та ідентифікаціями, призначеними для Іншого.

Для відмінників найбільше важить сімейна сфера ідентифікацій, і вони її відносять насамперед до власного Я: “улюблена дочка батьків”, “відповідальний син”, “хороша сестра”, “майбутня любляча матуся” та ін.). Для популярних у класі креативів значущими є ідентифікації у сфері конкуренції: “суперник”, “невдаха”, “лузер”, “сіра миша”, “ніхто”, “оригінальна людина”. Для креативів, визначених за Торренсом, це вже не є значущим. Негативні ідентифікації когнітивної сфери особистості (“ригідна особа”, “всезнайко”, “бовдур”, “зубрила”, “неадекват”) усі креативи покладають на всіх однокласників, перетворюючи “Ми” у “Вони”. Ідентифікації сфери обдарованості та здібностей популярні креативи відносять до власного Я, а креативи, визначені за Торренсом, – до інших креативів.

**Розподіли частот окремих ідентифікацій креативів,
відмінників і “неуспішних” учнів у вибірці досліджуваних**

Назва категорії ідентифікацій	Групи учнів			Значущість різниці вияву частот у розподілі (χ^2)
	Креативні учні (залежно від способу визначення креативності)	Відмінники	“Неуспішні” в навчанні учні	
Соціальні ідентифікації на рівні малих груп. Сімейна сфера	29 (соціометричні вибори)	42	19	8,86 (0,05)
	29 (тест Торренса)	42	19	8,86 (0,05)
Ідентифікації міжособистісної сфери: стосунки змагання та конкуренції	19 (соціометричні вибори)	7	5	11,14 (0,01)
	13 (тест Торренса)	7	5	4,17
Ідентифікації міжособистісної сфери: ролі – “каталізатори” ділового клімату (оратор, організатор та ін.)	23 (соціометричні вибори)	15	12	3,83
	20 (тест Торренса)	15	12	2,09
Когнітивна сфера, негативні ідентифікації (“чайник”, “всезнайка” та ін.)	15 (соціометричні вибори)	5	4	9,25 (0,01)
	18 (тест Торренса)	5	4	13,56 (0,01)
Ідентифікації сфери обдарованості та здібностей людини	31 (соціометричні вибори)	19	3	22,25 (0,01)
	23 (тест Торренса)	19	3	14,94 (0,01)
Ідентифікації індивіда	17 (соціометричні вибори)	11	9	2,83
	7 (тест Торренса)	11	9	0,89

На основі аналізу результатів нашого дослідження можемо зробити *висновки* про наукову і практичну значущість вивчення рольових ідентифікацій людини загалом і старшокласників зокрема. Особливості розподілу різних категорій рольових ідентифікацій особистості учня у сферах “Я”, “Ми”, “Інший”, їхня стереотипність або унікальність вияву в рольовому полі групі, значущість відмінностей розподілів цих ідентифікацій для різних когорт досліджуваних свідчать у цілому про валідність запропонованих нами процедур дослідження. Найбільш виразні відмінності в розподілах

спостерігаються між ідентифікаціями “Ролі однокласників” і “Я у класі”.

Представлені в дослідженні розрахунки ми розглядаємо як приклади аналізу групового клімату шкільного класу, як пошук зв'язку індивідуальної та групової ідентичності учня через його рольові ідентифікації. Зроблені при цьому висновки ми оцінюємо як попередні, що потребують подальших досліджень і уточнень.

Перспективи дослідження полягатимуть у розширенні емпіричної бази дослідження, з'ясуванні закономірностей вияву рольової ідентичності на репрезентативній вибірці, поглибленні аналізу рольових ідентифікацій креативних учнів, визначенні та порівнянні величини дистанції між ідентифікаціями “Я”, “Ми”, “Інший” для різних когорт досліджуваних (креативних, успішних, “неуспішних” у навчанні, лідерів, аутсайдерів) і в малих групах (у нашому випадку – шкільних класах), позначених різними соціально-психологічними характеристиками, виявленні соціально-психологічних складових процесу оцінювання креативності особистості.

Л і т е р а т у р а

1. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
2. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. *Межеріцка́я Л. Д.* Психологические средства стабилизации личностной идентичности студентов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Л. Д. Межеріцка́я. – Новосибирск, 2009. – 24 с.
4. *Швачко О. В.* Соціальна психологія : навч. посіб. / О. В. Швачко. – К. : Вища школа, 2002. – 111 с.
5. Одаренность и возраст. Развитие творческого потенциала одаренных детей : учеб. пособие / под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 192 с.
6. Тест “Кто Я?” (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) [Электронный ресурс] / Т. В. Румянцева. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. – СПб., 2006. – С. 82–103. – Режим доступа : <http://vsetesti.ru>
7. Краткий тест творческого мышления. Фигурная форма: Пособие для школьных психологов / [пер. с англ. и общ. ред. Е. И. Щербанова]. – М. : ИНТОР, 1995. – 48 с.
8. *Майерс Д.* Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. З. Замчук. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 794 с.

© Чорна Л. Г.

І. В. Грибенко

СВІДОМІ І НЕСВІДОМІ КОМПОНЕНТИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Досліджуються свідомі і несвідомі компоненти ідентичності та їх співвідношення. Розглядається групова ідентичність та ідентичність групи (коли група виступає як єдине ціле), а також свідоме і несвідоме поле групи.

Ключові слова: свідоме, несвідоме, передсвідоме, ідентичність, групове поле.

Исследуются сознательные и бессознательные компоненты идентичности и их соотношение. Рассматривается групповая идентичность и идентичность группы (когда группа выступает как единое целое), а также сознательное и бессознательное поле группы.

Ключевые слова: сознательное, бессознательное, предсознательное, идентичность, групповое поле.

This article deals with the conscious and unconscious components of identity and of their interrelationship. The author considers group identity and identity of a group (when the group performs as a whole) as well as the conscious and unconscious group field.

Key words: conscious, unconscious, preconscious, identity, group field.

Проблема. Ще 1957 р. К. Г. Юнг писав: "...Усе залежить від людської душі та її функцій. На найбільшу увагу вона заслуговує саме сьогодні, коли радощі та прикросі майбутнього все більше залежать не від загрози диких звірів, ... але виключно від психічних змін людини. Досить ледь помітного порушення душевної рівноваги в голові одного з нинішніх вождів, щоб утопити світ у крові, вогні та радіоактивності" (цит. за: [1, с. 14]). Наразі це висловлювання не тільки не втратило своєї актуальності, а вона, навпаки, зросла. Адже сьогодні одним порухом, одним натисканням "червоної кнопки" можна не лише розв'язати жахливу війну, а й просто знищити життя на Землі як явище. Викликає скоріше подив той факт, що цього ще не сталося і досі мали місце лише локальні катастрофи.

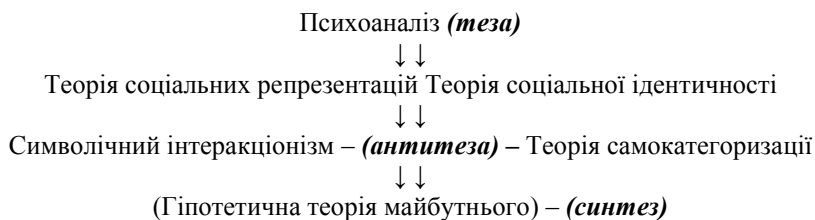
Мета дослідження: розглянути співвідношення свідомих і несвідомих компонентів ідентичності.

Об'єкт дослідження: групова і особистісна ідентичність.
Предмет дослідження: свідомі і несвідомі компоненти ідентичності.

Співвідношення свідомого і несвідомого в психічній діяльності людини від часів З. Фрейда і дотепер є широким полем для припущень та гіпотез. Свідомі і несвідомі складові ідентичності можна певною мірою співвіднести з її емоційними та когнітивними компонентами, хоча, звичайно ж, не йдеться про повну тотожність, адже емоція може бути усвідомленою, а нібито свідомо прийняте рішення може мати неусвідомлену мотивацію.

Дослідження ідентичності як феномена було започатковано ще в працях З. Фрейда, де вона спочатку трактувалася як несвідомий зв'язок між дитиною і одним з її батьків. Фройд вважав, що основою всього є емоційна сфера. Але поступово погляди дослідників змінювалися, і сьогодні панівну позицію займає когнітивна модель ідентичності. У найпопулярнішій нині теорії самокатегоризації Г. Теджфела і Дж. Тернера наголошується саме на когнітивних процесах. Це, безумовно, справедливо щодо свідомої складової ідентичності, але при цьому не береться до уваги несвідома складова, яка, на наш погляд, є не менш важливою. Якщо припустити, що обидві ці полярні точки зору (психоаналітична і когнітивістська) по-своєму правильні, то зникне і багато розбіжностей у тлумаченні самого терміна “ідентичність”. Мається на увазі не пошук компромісів між крайніми підходами, а свідоме прийняття того факту, що те, що здається антагоністичним, насправді є повноправними частинами єдиного цілого.

Якщо застосувати до досліджень ідентичності класичний постулат Г. Гегеля “теза – антитеза – синтез”, то отримуємо таку схему:

Виходячи з наведеної схеми, можемо зробити висновок, що сучасний етап дослідження феномена ідентичності відповідає стадії антитези. Основою у вигляді тези є фрейдизм з пріоритетністю мотиваційно-афективної сфери. Відтак поступово відбулося майже повне заперечення її важливості, і в найпопулярнішій нині теорії самокатегоризації основний наголос робиться на когнітивних процесах, а в символічному інтеракціонізмі – на комунікації.

Якщо виходити з того, що емоційні і когнітивні компоненти ідентичності – це складові частини одного цілого, то зникає багато

неясностей у розумінні того, що ж, власне, являє собою ідентичність. Адже, за Е. Еріксоном, ідентичність – це синтез ідентифікацій, а точніше самоідентифікацій. А от самоідентифікація, як випливає з аналізу поглядів класиків психологічної науки та їхніх послідовників, може бути якою завгодно: суто емоційною, за Фройдом (наприклад, ідентифікація дитини з матір'ю чи підлітка з лідером), або когнітивною (зокрема в тому випадку, коли особистісна самоідентифікація постає як психологічний механізм свідомого вибору професії). На різних етапах розвитку особистості можуть переважати емоційні або когнітивні ідентифікації. Рід занять людини, очевидно, також може впливати на це. Хоча тут знову ж таки постає питання щодо універсального визначення терміна “ідентифікація”. Якщо ж визнати “повноправність членства” свідомого і несвідомого, емоційного і когнітивного (а також інших, які тут не беруться до розгляду) компонентів, то багато розбіжностей просто зникнуть самі по собі.

І якщо досі в науці відбувалося глибоке вивчення компонентів, то в найближчому майбутньому вони мають інтегруватися в цілісну систему. Звичайно, спроби такої інтеграції неодноразово спостерігалися в рамках кожної з теорій, але цілісної системи ще не існує через те, що лише тепер, коли відбувся глибинний аналіз компонентів, накопичилося достатньо матеріалу для осмислення проблеми на новому рівні і загального синтезу.

Відомо, що мозок людини складається з двох частин, які морфологічно майже однакові, але тим не менше суттєво відрізняються між собою за способом обробки інформації. Фактично багато з функцій при цьому дублюється. І таким чином маємо єдність синтезу і аналізу, результатом якої є робота мозку здорової людини. Те, що людина в стані неспання не пам'ятає образів сновидінь (як приклад роботи несвідомого), ще не означає, що їх не було і що вони не зіграли своєї ролі у функціонуванні психіки. Навпаки, наукою давно доведено, що сон – це активний процес роботи мозку, під час якого відбувається обробка, сортування та переробка інформації.

Морфологічні відмінності між півкулями існують, але вони незначні; асиметрія проявляється в основному на рівні функціональних підструктур мозку. Так, наприклад, відрізняються між собою щільність і розміри нейронів окремих цитоархітектонічних шарів, форма та площа коркових полів. Через це прийнято говорити саме про функціональну асиметрію мозку, а не просто про його асиметрію [3].

Ліва і права півкулі відрізняються способом обробки інформації, при цьому багато функцій дублюється в обох півкулях. У випадку травми деякі з втрачених функцій можуть бути відновлені завдяки виникненню нових нейронних зв'язків у тій частині мозку, що

збереглася. Ліва півкуля здійснює аналіз інформації, розкладаючи її на складові (аналіз), права сприймає інформацію цілісно (синтез). Злагодженисть роботи двох півкуль наглядно підтверджується тим, що здорова людина бачить світ єдиним, а не складеним із двох половинок. Яскравим прикладом злагодженої роботи мозку може бути сон і те, що людина після сну прокидається в нормальному психічному стані. Уві сні йде напружена робота, обробка отриманих за день даних, їх аналіз на підсвідомому рівні та зіставлення з глибинними спогадами. Але коли людина просинається, вона знову мислить свідомо, розподіляє світ на категорії, а образи, привнесені органами чуттів, слугують лише матеріалом для мислення.

К. Г. Юнг ще в кінці 1950-х років зауважував, що медична психологія давно надала всі необхідні емпіричні і експериментальні докази щодо існування несвідомого на протигагу свідомому; що існує несвідомо психічна реальність, вплив якої на свідомість доведено. Та, на думку дослідника, із цього факту досі не зроблено належних висновків, усі мислять і діють, як і раніше, неначе індивід наділений не однією, а двома сторонами [2].

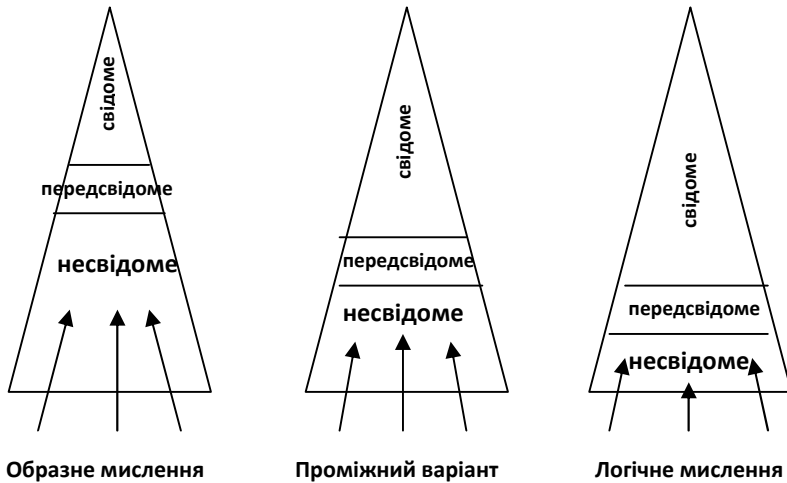
Пояснюючи причини психічних порушень, Юнг припускав, що “розгубленість свідомості в нашому світі пов’язана перш за все із втратою зв’язку із світом інстинктів... Що більше людина панує над природою, то сильніше їй у голову вдарає гординя приголомшливих пізнань та вмінь. То більше вона зневажає все природне і випадкове, тобто ірраціональне, у тому числі і об’єктивність психіки, яка не зводиться до свідомості. На протигагу суб’єктивізму свідомості несвідоме об’єктивне” (цит. за: [1, с. 14]).

У людини є дві сигнальні системи: перша, як і у всіх ссавців, і друга – притаманна лише їй. Сигнал, який надходить до мозку, кодується за допомогою певних символів – слів – і вже потім інформація обробляється. Вищі тварини мислять образами, причому конкретними образами, а не категоріями. Наприклад, для коня “трава” – це та трава, яку він бачить; для кота “стіл” – це абсолютно конкретний стіл. Умовний рефлекс при спогляданні іншого кухонного стола, на який забороняється лазити, буде вироблятися заново, хоча й швидше, ніж першого разу. А людина подумає: “Ось стіл (тобто предмет, який належить до певної категорії), на ньому їдять (тобто даний предмет призначений для певних дій)”.

Нам здається, що все-таки об’єктивність несвідомого притаманна більшою мірою тваринам, а людське несвідоме вже зіпсоване звичкою розділяти світ на категорії. Хоч цей процес і належить свідомості, але ж мозок – це єдина структура, і певні проєкції, відображення того, що ми сприймаємо і розуміємо свідомо, існують у нашому мозку і в

несвідомому варіанті. Повністю “об’єктивно-несвідомою” може бути лише людина, яка ніколи не знала людської мови, як Мауглі. До того ж людина, на відміну від тварин, має розвинену увагу, і тому завжди є велика імовірність, що до певного конкретного образу тут же приєднуються схожі образи і різного роду асоціації. Механізм цього процесу добре пояснює В. М. Межжерін: “Подібно до їжі, яка заповнює кишечник, що скорочується, несвідоме завдяки органам чуття заповнюється образами, уявленнями про те, що було привнесено ними до головного мозку із зовнішнього світу. Сукупність цих образів, що взаємодіють між собою, і формує картину світу. Тому в подальшому який-небудь один подразник може висвічувати в несвідомому не один, а цілу сукупність образів та породжувати таким чином картини, які безпосередньо і в даний момент не спостерігаються. Це особливо характерно для сновидінь” [1, с. 18].

Нас як дослідників у контексті проблеми співвідношення свідомого і несвідомого цікавить, як імпульси з несвідомої сфери переходять до свідомої (рис.).

Рис. Схематичне співвідношення свідомого і несвідомого в образному і логічному мисленні

Сфера свідомого – це мислення словами і категоріями, несвідомого – в основному образами. Передсвідоме – це, власне, сфера взаємодії між першою і другою сигнальними системами, в якій образні уявлення переходять у форму слів. Вершина конуса – свідоме, низ –

несвідоме, посередині – межова територія, передсвідоме, де відбувається робота по переведенню несвідомого у стан осмислення, а стрілочки – це підпорогові імпульси, які мають недостатньо сили, щоб пробитися до свідомості, але існують у вигляді передчуттів, неясних уявлень тощо.

Як ілюстрацію наведемо авторську методику Н. В. Романь, продемонстровану під час проведення майстер-класу на 3-й арт-терапевтичній конференції (березень 2006 р., м. Київ). Отже, учасники стають у дві шеренги на відстані приблизно 3-4 метри один від одного. Перша шеренга повернута спиною до другої, їй дається інструкція максимально розслабитися. Хтось із учасників, що стоять у задній шерензі, звертається до когось-небудь із тих, що стоять попереду, простягає до нього руку і вимовляє при цьому тільки одне слово: “Ти”, але це слово може бути вимовлено з різними інтонаціями. Той, хто вважає, що звертаються до нього, повинен підняти руку. Серед глядачів цього дійства часто було чути сміх, оскільки той, до кого зверталися, як правило, сумнівався і руки не піднімав, але при цьому починав переминатися з ноги на ногу, крутитися, почухуватися, позіхати і т. ін. Таким чином, було наглядно продемонстровано, як реагує підсвідомість через тіло на підпорогові імпульси, які не доходять до свідомості.

Під час виконання певних завдань у людини домінує або образне, або абстрактно-логічне мислення. Є люди, в яких переважання того чи іншого типу мислення виявляється протягом усього життя: це відомий розподіл на “фізиків” і “ліриків”. Художник може розумітися на математиці: коли він виконує математичні завдання, його мозок переходить на деякий час в інший режим діяльності. Разом з тим відомі випадки, коли творчо обдаровані люди були нездатні до точних наук (як, наприклад, О. С. Пушкін). У переважної більшості людей мислення має “проміжний” характер – тобто в ньому є як логічні, так і образні компоненти. Крайні ж варіанти притаманні або талановитим, або психічно хворим людям.

Більша площа “свідомого” при логічному мисленні (див. рис.) не означає, що людина, яка здебільшого мислить образами, поступається “логіку”. Справа в тому, що кожна схема показує лише якесь певне співвідношення, а не всі існуючі. Усе є відносним і залежить від індивідуальності людини. На нашій схемі показано співвідношення між свідомим і несвідомим, так би мовити, у цілому. А в конкретному випадку сфера свідомого у певного художника може виявитися більшою за таку ж саму сферу в бухгалтера. Але при цьому сфера несвідомого в цього художника буде все одно відповідно більшою за його свідому сферу.

Ось як характеризує взаємодію між свідомим і несвідомим В. О. Межжерін: “Несвідоме – психічна реальність; воно протилежне

свідомому, а тому може з ним комплементарно (за принципом замка і ключа) взаємодіяти; його прояви залежать від людської душі та її функцій; душевна рівновага досягається тоді, коли свідоме і несвідоме комплементарно взаємодіють; розгубленість свідомості... пов'язана з втратою зв'язку зі світом інстинктів, і ця втрата є наслідком духовного існування людини в цивілізованому світі; розрив із природою приводить свідоме до втрати істинних уявлень..." [1, с. 16].

Дослідження співвідношення свідомого і несвідомого у психіці людини утруднюється через слабкий зв'язок між окремими науковими дисциплінами. Як у західній медицині кожна галузь зосереджує увагу на якомусь одному органі, а не лікує організм у цілому і через це системні захворювання складно діагностувати і тим більше лікувати, так і в науці маємо схожу картину. Нейропсихологія вивчає мозок, а психологія – продукт діяльності мозку. Стикаються ці дві галузі науки далеко не в тій мірі, як це було б потрібно для пояснення смислу і причин психічних процесів. Як певний компроміс на цьому тлі постає психофізіологія, але й вона в основному вивчає прояви, а не причини.

Розглядаючи компоненти ідентичності, нагадаємо в контексті досліджуваної проблеми, що існує групова ідентичність й ідентичність групи. Якщо групова ідентичність – це досить вивчений і порівняно добре осмислений феномен, то ідентичність групи вивчена мало. Ідеться про явище, коли група виступає як єдине ціле. Група близьких друзів, однодумців, міцна команда під час вирішення складної задачі, психотерапевтична або супервізійна група іноді діють так, ніби вони мають єдиний колективний розум. При цьому, безсумнівно, задіяні механізми колективного несвідомого. Складається враження, ніби в цій групі функціонує як ресурс цілісне поле несвідомого, з якого кожен учасник бере те, що може усвідомити, і вже з висловлених окремих думок формується свідоме групове поле, яке також стає ресурсом. Вирішення задачі в такій групі – це пісня, це поема за рівнем гармонії.

Очевидно, явище ідентичності групи сильніше проявляється в групі, що досягла високого ступеня розвитку або під час емоційних потрясінь (недаремно так багато сказано про фронтову дружбу). А проте тут задіяні і якісь давні еволюційні механізми (згадаймо, що ефективність колективної роботи мурашок набагато вища за суму роботи окремих мурах), а інстинкти – це справді не тільки людська прерогатива. Сучасна людина звикла зверхньо дивитися на фізіологічні основи життя, проте нам нікуди не подітися від того, що вони основами є і такими залишаються, як на них не дивись. Імовірно, що відомі в історії вожді і диктатори на рівні підсвідомості розуміли дію давніх механізмів психіки і використовували це для своїх потреб. Тож наукове вивчення згаданих механізмів могло б уберегти людство від маніпулювання масовою свідомістю.

На даному етапі дослідження ми розглядаємо поле групи не як соціальне поле в теорії К. Левіна [4], а як більш близьке до поняття “ноосфера” В. І. Вернадського. Тобто поле, що виникає в групі, – це маленька часточка ноосфери. При цьому несвідоме існує завжди – з того моменту, як тільки органи чуття доправили в мозок інформацію про оточення, а свідоме починає формуватися вже на основі висловлювань. Звичайно, деякі судження одних членів групи про інших складаються, навіть якщо ті мовчать, але в такому випадку ці судження будуть дуже суб’єктивними і поповнять собою скоріше скарбничку несвідомого поля групи, ніж свідомого. При формуванні свідомого поля акцент робиться на висловлених думках.

Висновки.

1. Доцільним, на наш погляд, є не пошук компромісів між крайніми підходами в дослідженні феномена ідентичності, а розуміння того, що різні компоненти ідентичності (свідомі, несвідомі, когнітивні, емоційні тощо) – це все складові частини одного цілого.

2. У кожній групі існує спільне поле несвідомого, з якого кожен учасник бере те, що може усвідомити, і вже із спільних думок формується колективне свідоме поле групи.

Література

1. *Межжерин В. А.* Книга для разумения / В. А. Межжерин. – К. : Логос, 2004. – 282 с.
2. *Юнг К. Г.* Сознательное и бессознательное / К. Г. Юнг. – СПб. : Университет. книга, 1997. – 544 с.
3. *Леутин В. П.* Функциональная асимметрия мозга: мифы и действительность / В. П. Леутин, Е. И. Николаева. – СПб. : Речь, 2005. – 366 с.
4. *Левин К.* Теория поля в социальных науках / Курт Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 345 с.

© Грибенко І. В.

І. Г. Губеладзе

**ЗМІСТ І ДІЄВІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ В МІСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ**

Представлено програму організації і проведення експериментального вивчення особливостей трансформації соціальної ідентичності залежно від функціонування різних психологічних механізмів цього процесу. Наведено результати експерименту та визначено сфери соціальної ідентичності, що є найбільш чутливими до дії того чи того психологічного механізму в умовах міграції сільської молоді до міста.

Ключові слова: трансформація соціальної ідентичності, психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності, сільська молодь.

Представлена программа организации и проведения экспериментального исследования особенностей трансформации социальной идентичности в зависимости от функционирования различных психологических механизмов этого процесса. Приведены результаты эксперимента и определены сферы социальной идентичности, наиболее чувствительные к действию тех или иных механизмов в условиях миграции сельской молодежи в город.

Ключевые слова: трансформация социальной идентичности, психологические механизмы трансформации социальной идентичности, сельская молодежь.

The program of organization and implementation of the experimental research on the peculiarities of social identity transformation according to the different psychological mechanisms acting are presented in the article. The results are proposed and the most sensitive spheres of social identity to the psychological mechanisms functioning are discovered.

Key words: social identity transformation, psychological mechanisms of the social identity transformation, rural youth.

Проблема. У науковій літературі трансформацію соціальної ідентичності традиційно трактують як переконструювання її компонентів у результаті впливу на людину різних (біологічних, психологічних, соціальних та економічних) факторів для збереження балансу та сталості в структурі особистості [1 – 4]. Вона постає як одна зі стратегій подолання неузгодженості між внутрішніми прагненнями індивіда і реальною соціальною ситуацією або ж як один із способів запобігання виникненню такої неузгодженості.

Соціальна ідентичність молоді сільського походження в умовах міграції до міста є досить чутливою до змін соціального оточення. Трансформація її структури відбувається за активної участі таких психологічних механізмів, як ідеалізація власної групи, деідеалізація власної групи, активне залучення, групова деідентифікація, ідеалізація образу Я, деідеалізація образу Я, конфронтація та конформізм. Функціонування цих механізмів залежить від соціально-демографічних ознак молоді та її бажання чи небажання стати членом міської громади. Припускаємо, що актуалізація того чи іншого механізму зумовлює різні зміни в ідентифікаційній структурі особистості.

Мета статті: на основі експериментальних даних визначити особливості трансформаційних змін у структурі соціальної ідентично-

сті молоді сільського походження під час міграції до міста в умовах актуалізації різних психологічних механізмів цього процесу.

Експеримент з вивчення особливостей трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті проводився у лютому 2012 р. У ньому взяло участь 213 студентів 2-3 курсів, що живуть і навчаються в місті, утім мають сільське походження. У загальній вибірці за принципом добровільності було утворено 8 експериментальних і 1 контрольну групу.

Виходячи із задекларованої мети та поставлених завдань, експеримент проводився за планом для декількох рандомізованих груп з попереднім і підсумковим виміром [5]. Загалом було проведено 10 занять, у ході яких відбувалася інтенсифікація дії восьми психологічних механізмів. Попереднє і контрольне опитування проводилися з використанням методики “Статуси ідентичності” Дж. Марсія, яка дає змогу визначити не лише статуси ідентичності, а й дослідити рівень сформованості різних сфер соціальної ідентичності: професійної, сімейної, статеворольової, релігійної, політичної, етнічної, територіальної ідентичності, сенсу життя, самооцінки і стосунків з друзями. В анкету було включено питання, що виступали індикаторами кожного механізму. Це дало нам змогу відстежити зміни в активізації відповідного механізму до і після експериментального впливу. Ці твердження й стали контрольними індикаторами ефективності запропонованого стимульного матеріалу.

Згідно з логікою дослідження всіх учасників експериментальних груп було об'єднано в так звані сукупні групи, у кожній з яких актуалізувався один і той самий механізм. Назви цим групам ми дали відповідно до тих механізмів, над актуалізацією яких вони працювали. Ці механізми ми визначили як робочі для конкретної сукупної групи, а всі інші – як додаткові.

Внутрішня валідність у нашому експерименті забезпечувалася завдяки організації міжгрупового порівняння. Кожна окрема сукупна група працювала над своїм експериментальним завданням і не зазнавала інших експериментальних впливів.

Перший етап аналізу отриманих результатів полягав у визначенні тих механізмів, які вдалося актуалізувати на статистично значущому рівні внаслідок експериментального впливу в кожній окремій експериментальній групі. Для порівняння даних і визначення статистично значущих відмінностей у прояві кожного механізму до і після експерименту ми скористалися t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок. Підставою для його використання стали результати за тестом Лівена щодо гомогенності дисперсії.

Так, до сукупної групи "*Ідеалізація образу Я*" увійшло 33 учасники експерименту, з них 6 юнаків і 27 дівчат. Завдання цієї групи були спрямовані на підвищення рівня самооцінки учасників, підкреслення їхніх позитивних рис, посилення впевненості в собі та своїх силах. Як результат, у даній групі після експериментального впливу відбулася активізація на статистично значущому рівні двох механізмів: робочого – "*ідеалізація образу Я*" та додаткового – "*конформізм*" ($p \leq 0,01$).

Механізм "*конфронтація*" було обрано 27 учасниками, що утворили другу сукупну групу з однойменною назвою. Серед них було 3 юнаки і 24 дівчини. Ключове завдання цієї групи полягало в тому, щоб максимально інтенсифікувати у сільській молоді відчуття власної самотності і неповторності, усвідомлення власних позитивних рис, що супроводжується активним захистом власних інтересів і відстоюванням своєї позиції. У результаті роботи цієї сукупної групи на статистично значущому рівні було інтенсифіковано відповідний психологічний механізм, над яким працювали її учасники ($p \leq 0,05$).

Діяльність третьої сукупної групи була спрямована на актуалізацію механізму "*ідеалізація власної групи*". Під час роботи цієї групи ми мали на меті посилити уявлення молоді про позитивні риси села і сільської громади, підкреслити значущість збереження і відтворення цих рис у майбутньому. У результаті роботи цієї сукупної групи, в якій брало участь 26 респондентів (4 юнаки і 22 дівчини), було актуалізовано механізм "*ідеалізація власної групи*" ($p \leq 0,05$) і деактуалізовано "*групову деідентифікацію*" ($p \leq 0,05$). Такий результат нам видається досить закономірним і таким, що не суперечить вимозі щодо експериментального впливу лише на один механізм. Очевидно, що сільська молодь, яка все більше пишається своєю громадою, відчуває задоволення, що є представником саме сільської спільноти і не має необхідності деідентифікуватися зі своєю групою.

Учасники четвертої сукупної групи "*Активне залучення*", до складу якої увійшло 27 осіб, серед яких 6 юнаків і 21 дівчина, виконували вправи на посилення бажання сільської молоді брати активну участь у різних заходах своєї громади, розуміння ними важливості таких заходів для життя села. Ми намагалися інтенсифікувати їхню активну, творчу позицію і розширити уявлення про можливі заходи та засоби їх реалізації, підвищивши пошуковий потенціал молодих людей. Серед учасників цієї групи після експериментального впливу нам вдалося активізувати дію не лише робочого механізму "*активне залучення*" ($p \leq 0,01$), а й додаткового – "*конформізм*" ($p \leq 0,05$). На перший погляд, активна життєва позиція і прояв конформізму вступають у суперечність між собою, оскільки є чи не діаметрально протилежними

стратегіями (способами) поведінки. Однак припускаємо, що активна участь у діяльності громади та можливість реалізації різних проєктів передбачає не лише інтенсивну взаємодію з іншими членами спільноти, а й уміння прислухатися до думки оточуючих, враховувати побажання інших, приймати рішення, орієнтуючись на думку оточення. Тож одночасне посилення в результаті експерименту дії цих двох механізмів вважаємо допустимим.

До складу п'ятої сукупної групи, що дістала назву "*Групова деідентифікація*", увійшло 26 осіб (1 юнак і 25 дівчат). Основним завданням роботи цієї групи було посилити бажання студентів стати членами іншої громади, максимально відсторонитися від діяльності й способу життя своєї спільноти і максимально інтенсифікувати їхнє відчуття себе мешканцями міста. Після експериментального впливу в даній групі було зафіксовано зміни на статистично значущому рівні лише у прояві робочого механізму, тобто групової ідентифікації ($p \leq 0,01$).

Ключовим завданням шостої сукупної групи "*Конформізм*", до складу якої увійшло 11 студентів сільського походження (5 юнаків і 6 дівчат), була інтенсифікація бажання учасників прислухатися до інших, зважати на думку оточення і надавати іншим можливість приймати рішення.

Робота восьмої сукупної групи "*Деідеалізація власної групи*", яку утворило 13 студентів (3 юнаки і 10 дівчат), була спрямована на посилення усвідомлення сільською молоддю негативних рис своєї громади, підкреслювалося відчуття сорому за своє походження.

Після експериментального впливу в учасників сукупних груп "*Конформізм*" і "*Деідеалізація власної групи*", незважаючи на "примусовий" характер роботи представників цих груп, вдалося актуалізувати відповідні робочі механізми (обидва на рівні $p \leq 0,05$).

Провідним завданням сьомої сукупної групи "*Деідеалізація образу Я*" було підкреслити власні негативні риси, які поглиблюють невпевненість сільської молоді у власних силах і можливостях. Враховуючи, що учасники цієї групи визначалися не за близькістю даної ситуації їхнім переживанням, а в довільному порядку, слід зазначити, що лише серед її учасників не вдалося активізувати жоден механізм на статистично значущому рівні. При цьому показники деідеалізації образу Я зменшилися і, навпаки, збільшився прояв механізму "ідеалізація образу Я", хоча і не на статистично значущому рівні. Описаний факт свідчить про те, що студенти сільського походження категорично відмовляються визнавати свої недоліки чи то негативні риси, намагаючись постати в якомога кращому світлі. У такій ситуації виникнення загрози цілісності їх образу Я, на нашу думку, актуалізувався захисний механізм, що забезпечує захист ідентичності та утри-

мання стабільності й цілісності загальної структури уявлень сільської молоді про себе.

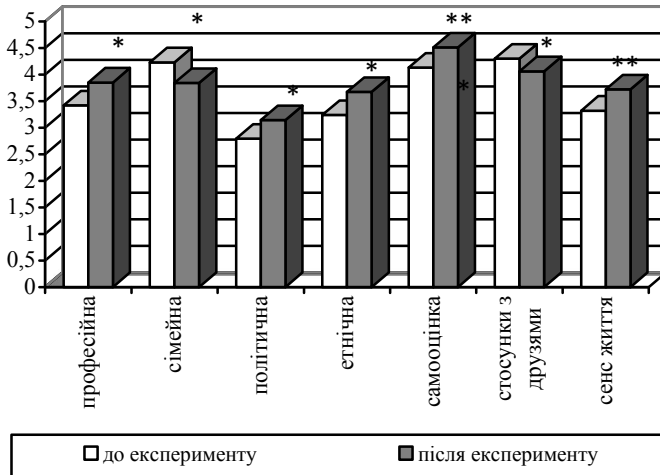
Тож у семи з восьми сукупних груп вдалося актуалізувати робочі механізми, що свідчить про коректну організацію експериментального впливу і можливість подальшого аналізу результатів експерименту. Лише в сукупній групі “Деідеалізація образу Я” дія робочого механізму слабне, при цьому інтенсифікується протилежний механізм “ідеалізація образу Я”, хоча й не на статистично значущому рівні. Тому результати роботи цієї групи до уваги братися не будуть.

Варто підкреслити загалом низький рівень прояву конформізму, деідеалізації образу Я та деідеалізації власної групи (М не перевищує 3,0), що свідчить про неактуальний стан цих механізмів у середовищі студентської молоді і підтверджує факт невибору учасниками експерименту цих текстів. Оскільки в більшості сукупних груп було актуалізовано саме той механізм, на який була спрямована робота цієї групи під час експериментального впливу, то ми маємо всі підстави аналізувати трансформації, що відбулися в різних компонентах соціальної ідентичності, залежно від сукупної групи, за винятком підгрупи “деідеалізація образу Я”.

Наступним етапом інтерпретації результатів експериментального дослідження став аналіз змін компонентів соціальної ідентичності у відповідній сукупній групі. Для цього ми порівняли дані попереднього і контрольного опитувань по кожній групі, у тому числі і контрольній.

У першій сукупній групі “Ідеалізація образу Я” ($n = 33$) в результаті експериментального впливу сім компонентів соціальної ідентичності зазнали змін на статистично значущому рівні (рис. 1). Поряд з підвищенням рівня самооцінки ($p \leq 0,01$) інтенсифікується відчуття своєї професійної ($p \leq 0,05$), політичної ($p \leq 0,05$) та етнічної ($p \leq 0,05$) належності, а також актуалізуються екзистенційні пошуки особистості ($p \leq 0,01$). При цьому знижується рівень сімейної ідентичності ($p \leq 0,05$). Поступово втрачають свою значущість і стосунки з друзями ($p \leq 0,05$).

Ідеалізація образу Я супроводжується формуванням більш активної соціальної позиції, прагненням самореалізації в соціальній сфері, оскільки актуалізується самосприйняття себе в професійній, політичній та етнічній сферах, при цьому близькі взаємини, пов’язані зі створенням сім’ї та наявністю друзів, дещо втрачають свою актуальність. Мігруючи до міста, сільська молодь частіше розмірковує над сенсом життя і переосмислює власні життєві позиції.

Тут і у всіх наступних рисунках * – статистично значуща відмінність на рівні 0,05; ** – статистично значуща відмінність на рівні 0,01.

Рис. 1. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “ідеалізація образу Я”

У другій сукупній групі, що дістала назву “Конфронтація” ($n = 27$), чутливими до дії відповідного механізму виявилися три компоненти соціальної ідентичності (рис. 2). Таке контрпозиціонування і відстоювання своїх переконань спонукає молодь до глибшого переживання сенсу життя ($p \leq 0,01$) та розуміння власної територіальної належності ($p \leq 0,01$). При цьому слабне відчуття своєї політичної належності ($p \leq 0,05$). Наведені дані, на нашу думку, свідчать про те, що сільська молодь, для якої характерним є домінування цього механізму, усвідомлює себе представником сільської спільноти, і для хлопців та дівчат із села це важливо. Вони прагнуть підкреслено демонструвати своє походження, що супроводжується важкими (інтенсивними) екзистенційними переживаннями та усвідомленням (переосмисленням) сенсу власного життя. Враховуючи низьку політичну обізнаність і активність сільського населення, можна припустити, що підвищення рівня усвідомлення своєї територіальної належності, а саме сільського походження, спровокувало зниження рівня політичної ідентичності сільської молоді.

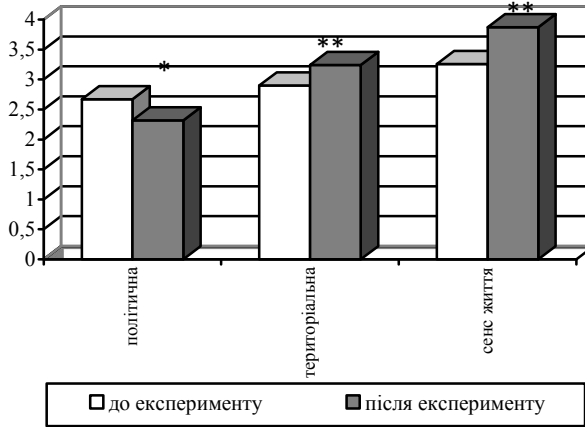

Рис. 2. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “конфронтація”

Аналіз отриманих даних по третій сукупній групі показав, що актуалізація механізму “*ідеалізація власної групи*” (рис.3) детермінує виникнення трансформацій у таких компонентах соціальної ідентичності, як сімейна ($p \leq 0,05$), політична ($p \leq 0,05$), статеворольова ($p \leq 0,05$), етнічна ($p \leq 0,05$), територіальна ідентичність ($p \leq 0,01$), самооцінка ($p \leq 0,05$) і стосунки з друзями ($p \leq 0,05$). Функціонування даного механізму стимулює формування позитивної політичної, статеворольової, етнічної і територіальної ідентичності. Молоді люди сільського походження, які схильні наділяти власну громаду позитивними рисами, сильніше відчують значущість дружніх взаємин, однак при цьому знижується рівень їхньої самооцінки і значущість сімейних стосунків.

Особливо чутливими компоненти соціальної ідентичності виявилися до функціонування механізму “активне залучення” (рис.4). У результаті його інтенсифікації зафіксовано зміни в структурі соціальної ідентичності сільської молоді.

За умов дії даного механізму розвивається професійна ($p \leq 0,05$), сімейна ($p \leq 0,01$), релігійна ($p \leq 0,05$) ідентичності, знижується рівень самооцінки ($p \leq 0,05$) та поступово втрачається важливість дружніх взаємин ($p \leq 0,05$). Водночас функціонування механізму “активне залучення” сприяє формуванню позитивної політичної ($p \leq 0,01$), статеворольової ($p \leq 0,01$), етнічної ($p \leq 0,01$) і територіальної ідентичності ($p \leq 0,01$), що передбачає можливість активної участі в діяльності відповідних спільнот. Для молодих людей сільського походження з активною позицією менш важливими є сфери особистих стосунків, при цьому актуалізується необхідність колективної взаємодії.

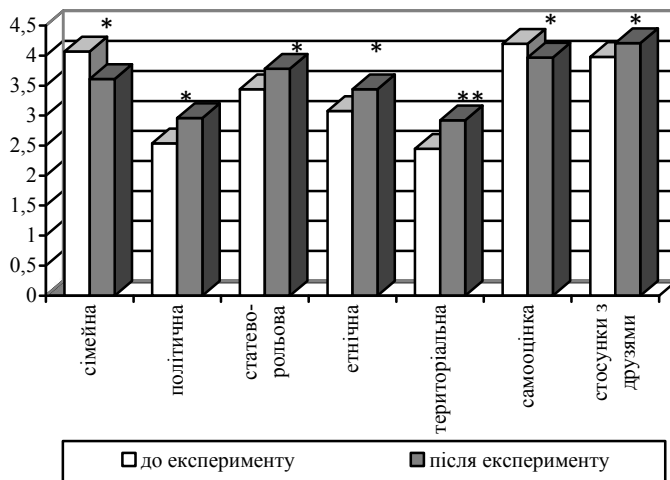

Рис. 3. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “ідеалізація власної групи”

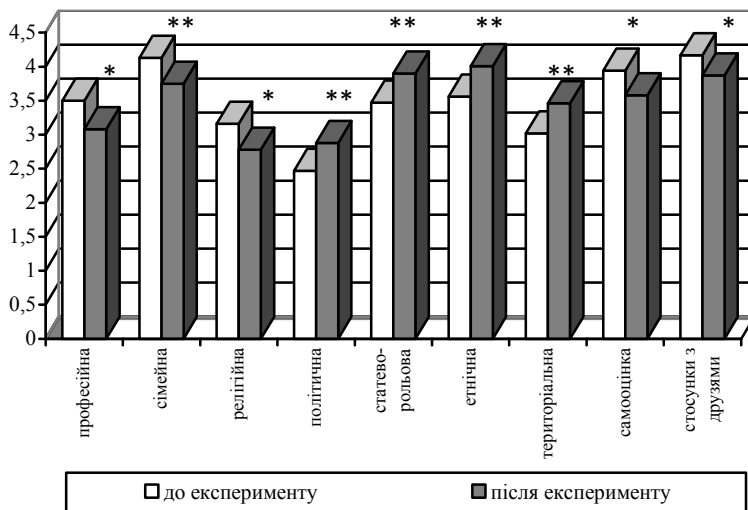

Рис. 4. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “активне залучення”

У нашому експериментальному дослідженні було актуалізовано “Конформізм” як ще один психологічний механізм трансформації соціальної ідентичності сільської молоді, яка мігрувала до міста (рис.5). Найбільш чутливими до його дії виявилися чотири компоненти соціальної ідентичності: статево-рольова ($p \leq 0,01$), етнічна ($p \leq 0,01$), територіальна ($p \leq 0,05$) ідентичності та самооцінка ($p \leq 0,01$); при цьому знижується рівень статево-рольової ідентичності і самооцінки й актуалізується відчуття своєї територіальної та етнічної належності. Очевидно, що необхідність прислухатися до інших, часто пасивно приймати їхню позицію проковує появу в сільській молоді невпевненості у власних силах, певної зневіри. Однак саме невпевнені в собі люди схильні до прояву конформізму, у такий спосіб перекладаючи відповідальність на інших. Посилення етнічної і територіальної ідентичності сільської молоді пояснюється наявністю сильного впливу, який довгий час мала громада на життя молоді людини. А отже, бажання (чи то необхідність) прислухатися до інших, враховувати думку оточення пов’язане з посиленням відчуттям належності до власної громади й етнічної групи.

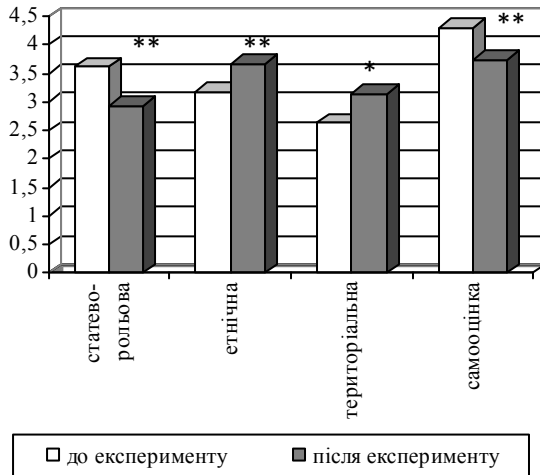

Рис. 5. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “конформізм”

Функціонування механізму “групова деідентифікація” (рис.6) сприяє формуванню позитивних професійної ($p \leq 0,05$), етнічної ($p \leq 0,05$), територіальної ($p \leq 0,05$) ідентичностей, а також підвищенню власної самооцінки сільській молоді ($p \leq 0,05$). За результатами роботи в підгрупі також було зафіксовано зміни в структурі соціальної ідентичності респондентів. Очевидно, що відсторонення молоді від власної громади пояснюється перш за все її прагненням отримати освіту і знайти гарну роботу. Переїзд молоді до міста з метою навчання та отримання професії, а отже, і віддалення від сільського життя, супроводжується професійним самовизначенням і, безумовно, посилює рівень її професійної ідентичності.

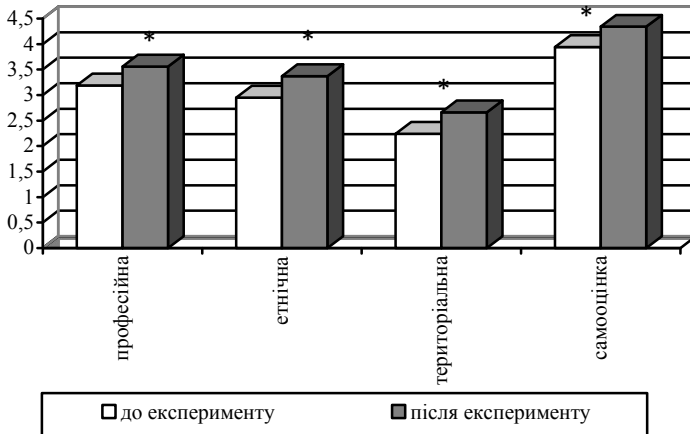

Рис. 6. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “групова деідентифікація”

Переїзд до міста й уникання (відсторонення від) сільського життя сприймаються як певного роду успіх; він позитивно оцінюється громадою, що впливає на рівень упевненості в собі і самооцінку. Зафіксовано певну невідповідність між активізацією групової деідентифікації і посиленням відчуття своєї територіальної належності. При цьому варто зауважити, що в учасників цієї сукупної групи загалом рівень позитивної територіальної ідентичності є найнижчим, що свідчить про несформованість і навіть дифузність цього компонента ідентичності.

Аналіз даних, отриманих у результаті роботи восьмої сукупної групи, показав, що під дією механізму “деідеалізація власної групи” (рис.7) знижується рівень сформованості таких компонентів соціальної ідентичності, як професійна ($p \leq 0,05$), сімейна ($p \leq 0,05$), етнічна ($p \leq 0,05$) ідентичність, а також рівень самооцінки ($p \leq 0,01$) та значущість стосунків з друзями ($p \leq 0,01$). Закономірно, що порушення позитивного образу інгрупи спровокувало нестабільність у певних структурних компонентах соціальної ідентичності. Учасники цієї групи продемонстрували, яким чином знецінення власної групи може сприяти розмиванню окремих компонентів соціальної ідентичності.

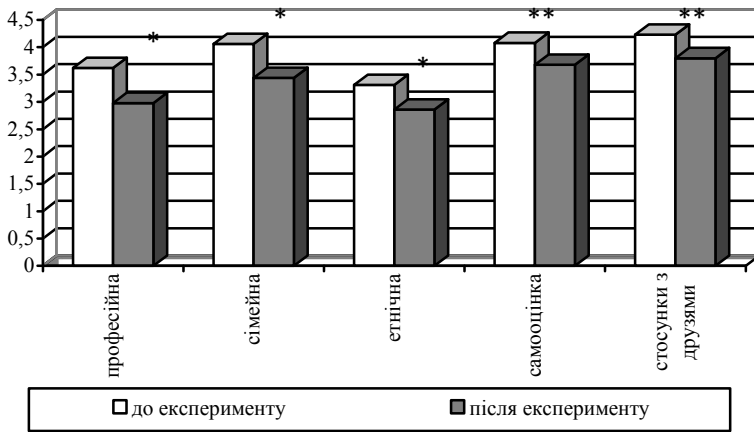

Рис. 7. Трансформація соціальної ідентичності під впливом механізму “деідеалізація власної групи”

Як уже зазначалося, соціальна ідентичність молоді характеризується несформованістю ідентифікаційних структур. Можна констатувати певну розмитість уявлень сільської молоді про власну належність до відповідних спільнот. На думку Е. Еріксона, це є характерною ознакою юнацького віку, що посилюється в кризових ситуаціях [6], якою є міграція із сільської місцевості до міста. Ці компоненти виявляються досить гнучкими і чутливими до змін у соціальному оточенні. Припускаємо, що зафіксована мінливість є ознакою кризи ідентичності, що перебуває на стадії активного становлення.

Результати порівняльного аналізу даних, отриманих в експериментальних і контрольній групах, показали значущість зафіксованих

змін, які відбулися в учасників експериментальних груп, на відміну від контрольної, де такі зміни виявилися незначущими.

Ситуація міграції до міста дійсно є складною для молоді сільського походження і провокує трансформації в багатьох компонентах соціальної ідентичності. При цьому вона не обов'язково стимулює формування позитивної ідентичності. Дія кожного психологічного механізму – надзвичайно складний і далеко не однозначний процес. Функціонування одного і того ж механізму може лежати в основі актуалізації однієї ідентичності і деактуалізації іншої. Лише механізм “групової деідентифікації” сприяє формуванню позитивної соціальної ідентичності, а “деідеалізація власної групи”, навпаки, провокує розмивання різних її компонентів. Природно, що процес трансформації соціальної ідентичності, пов'язаний з переїздом сільської молоді до міста, супроводжується функціонуванням не одного окремого механізму, а цілої їх низки. При цьому домінуючий механізм буде визначати напрям трансформації.

Слід зазначити, що молодь, яка начебто наділяє свою спільноту позитивними рисами, при цьому відчуває невпевненість у собі і своїх силах. І, навпаки, та частина сільської молоді, яка схильна до групової деідентифікації, демонструє вищий рівень самовпевненості. Припускаємо, що зафіксований факт може слугувати підтвердженням щодо існування певної невдоволеності і суперечності між оцінкою ін- та аутгрупи.

Найменш чутливими до дії психологічних механізмів виявилися релігійна ідентичність (її значення втрачається, зменшується серед молоді, яка займає активну життєву позицію і демонструє активне залучення), сенс життя (2 вибори), статеворольова ідентичність (3 вибори). Припускаємо, що ці компоненти соціальної ідентичності, якщо і не є повністю сформованими, то досить стабільними (ригідними) в ситуації міграції із сільської місцевості в місто.

Найбільш чутливими до дії названих психологічних механізмів виявилися етнічна (6), територіальна (5) ідентичності і рівень самоцінки (6). Очевидно, що ці компоненти соціальної ідентичності безпосередньо пов'язані із ситуацією міграції сільської молоді до міста та відчуттям нею власної територіальної належності. В умовах міграції сільська молодь переживає дифузю територіальної й етнічної ідентичностей, які, як уже було доведено вище, перебувають у тісному кореляційному зв'язку. При цьому в їх актуалізації задіяні всі зазначені психологічні механізми. В умовах загрози територіальній ідентичності сільської молоді цей компонент набуває нового значення й актуально-

сті, оскільки молодь, що мігрувала до міста, чіткіше усвідомлює свою територіальну й етнічну належність.

Самооцінка сільської молоді тісно корелює зі ставленням самої особи до ситуації переїзду, яким чином вона оцінює ін- та аутгрупу в контексті міграції. Зазначимо, що при загалом високому рівні самооцінки вона суттєво піддається впливам різних механізмів і підвищується лише за умови функціонування механізмів “ідеалізація образу Я” та “групова деідентифікація”. В умовах функціонування інших механізмів її показники зменшуються, що свідчить про приховану (латентну) невпевненість сільської молоді в собі, у своїх силах. Навіть коли вона ідеалізує сільську громаду, простежується зменшення її впевненості в собі, що може бути індикатором показової, штучної самовпевненості.

Переживання сенсу життя, роздуми щодо свого місця в ньому, переосмислення життєвих позицій зумовлюються дією двох психологічних механізмів – “ідеалізація образу Я” та “конфронтація”. Припускаємо, що такі загострені екзистенційні переживання спровоковані пошуком та утвердженням власного статусу в новій спільноті. Сільська молодь, намагаючись стати повноправним членом міської громади, прагнучи відшукати своє місце в новому суспільстві, переоцінює свої життєві цінності і позиції, спрямована на приписування собі позитивних якостей і відстоювання їх у міському середовищі.

Сімейна ідентичність трансформується під дією чотирьох психологічних механізмів: “ідеалізація образу Я”, “ідеалізація групи”, “активне залучення”, “деідеалізація власної групи”. В усіх випадках ці зміни пов’язані з розмиванням й ослабленням сімейної ідентичності. Зрозуміло, що переїзд до міста супроводжується певного роду відривом, незалежненням від батьківської сім’ї, ослабленням сімейних зв’язків – саме це й могло спровокувати зменшення цінності сім’ї.

Висновки. Отже, на основі результатів, отриманих експериментальним шляхом, можемо припустити, що:

- функціонування психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності сприяє переконструюванню ідентифікаційної структури залежно від домінування того чи іншого механізму;

- актуальними механізмами трансформації соціальної ідентичності студентів сільського походження є ідеалізація власної групи, ідеалізація образу Я, групова деідентифікація, активне залучення, конфронтація;

- найбільш чутливі до дії зазначених механізмів територіальна та етнічна ідентичності, а також самооцінка сільської молоді.

Л і т е р а т у р а

1. *Дмитриева Н. В.* Психологические факторы трансформации идентичности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.03 / Н. В. Дмитриева. – Новосибирск, 1999. – 216 с.
2. *Клочко В. Е.* Самореализация личности : системный взгляд / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский. – Томск : ТГУ, 1999. – 154 с.
3. *Лескова И. В.* Трансформация социальной идентичности в российском обществе : социологический анализ / И. В. Лескова. – М. : Изд-во РГСУ “Союз”, 2008. – 374 с.
4. *Павленко В. Н.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе / В. Н. Павленко, Н. Н. Корж // Психологический журнал. – 1998. – Т.19, №1. – С. 75 – 88.
5. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 391 с.
6. *Эриксон Э.* Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А. В. Толстых]. – М. : Флинта ; МПСИ ; Прогресс, 2006. – 341 с.

© Губеладзе И. Г.

Т. М. Титаренко

ЯК ЖИТТЄВІ ЗАВДАННЯ СПРИЯЮТЬ ОСОБИСТІСНОМУ САМОКОНСТРУЮВАННЮ: СПРОБА ПІСЛЯМОВИ

Розроблено концепцію самоконструювання особистості в постнекласичній парадигмі та запропоновано модель оптимізації особистісного самоздійснення. Обґрунтовано доцільність структурування майбутнього у формі футурологічного нарративу. Визначено моделі завданневого структурування та проаналізовано способи постановки завдань. Розглянуто сфери постановки завдань, діагностичні ознаки сформованого завдання, особистісні характеристики, що впливають на постановку завдань, критерії життєстійкості, що позначаються на самопрогнозуванні; проаналізовано специфіку життєвих завдань проблемної молоді та референти ефективного і неефективного самоздійснення.

Ключові слова: структурування майбутнього, особистість, життєві завдання, самоконструювання, нарація, постнекласична парадигма.

Разработана концепция самоконструирования личности в постнеклассической парадигме и предложена модель оптимизации самоосуществления. Обоснована целесообразность структурирования будущего в форме футурологического нарратива. Определены модели задачного структурирования и проанализированы способы постановки задач. Рассмотрены сферы постановки задач, диагностические признаки сформированной задачи, личностные характеристики, влияющие на постановку задач, критерии жизнестойкости, сказывающиеся на самопрогнозировании; проанализована специфика жизненных задач проблемной молодежи и референты эффективного и неэффективного самоосуществления.

Ключевые слова: структурирование будущего, личность, жизненные задачи, самоконструирование, наррация, постнеклассическая парадигма.

The author has developed a new concept of personality self-construction in the post-non-classical paradigm. The model of self-realization optimizing is proposed. The expediency of future structuring which was realized in the form of futurological narrative was grounded. Life-task structuring models were defined and ways of setting goals were analyzed. Spheres of life which determined the ways of life-tasks setting and the diagnostic features of formed tasks were examined. Personal characteristics which influenced tasks-formulation were highlighted. The criteria of viability, having an effect upon

self-prediction were outlined. Specific life-tasks of troubled youth and referents of effective-ineffective self-realization were analyzed.

Key words: future structuring, personality, life-tasks, self-construction, narration, post-non-classical paradigm.

Проблема. Актуальність дослідження зумовлена недостатньою розробленістю проблеми структурування майбутнього. Розгляд людського життя як побудови себе і свого життєвого світу передбачає вивчення процесів моделювання майбутнього, нерозривно пов'язаних з інтерпретаціями минулого та осмисленням сьогодення. Важливо зрозуміти, як людина ставить перед собою життєві завдання, що забезпечують відповідний рівень самоздійснення, самоповагу і визнання оточення.

Мета статті: проаналізувати, як життєві завдання, котрі ставить перед собою особистість, позначаються на її самопобудові, що ніколи не завершується. Відповідно до методологічних орієнтирів співробітників лабораторії соціальної психології особистості відповіді на це запитання варіюють, і простежити взаємодію авторських текстів – теж важливе завдання.

Структурування життя за допомогою життєвих завдань у яскраво *постмодерністському* дослідженні К. О. Черемних [1] залежить від віри як довіри до невідомого майбутнього, досвіду життєвого реконструювання та жорсткості інтерпретативної системи, що підлягає деконструкції. Спрямованість особистості в майбутнє окреслюється в процесі розповіді, адресованої читачеві. Зворотний зв'язок у такому діалозі людина отримує у формі контекстуального досвіду.

Життєві завдання як механізм життєструктурування вказують на той поворот сюжету історії, що виглядає як найдальший з можливих, який задає своєрідний смисловий “азимут” життя. Оскільки життя сьогодні стає гетерономним, одночасно надаючи людині низку можливостей, які збігаються в часі і просторі, то життєві завдання стають конкурентними одне одному і не вишиковуються у закономірну послідовність.

Зацікавлює запропонований автором континуум завданневого структурування майбутнього від події-догми (події-якоря) до події-можливості (події-маяка). Відповідно завдання, спрямовані на подію-догму, жорстко детермінують активність особистості, а завдання, зорієнтовані на подію-маяк, мають набагато більше векторів життєвого руху. Визначено ряд моделей завданневого структурування майбутнього, що успішно чи не дуже забезпечують професійне самоздійснення, а саме моделі самоконструювання, творчі, неперервні, замісні, інфантильні, скептичні, примітивні.

Життєві завдання як авторський текст складаються з орієнтацією на Значущого Іншого, якого К. О. Черемних слідом за У. Еко називає чарівним словом “Читач”. Ідеальний читач, читач-співавтор здатен до численних тлумачень відкритого завданнєвого нарративу, а діалогічна взаємодія автора з читачем стає співавтором інтерпретативного пошуку. Буває, що людина стрімко тікає з власної життєвої ситуації, відмовляється розгортати її в історію, і тоді вона переміщується у віртуальний простір чужого життя, де героєм стає інший. Так виникають запозичені завданнєві нарративи, в яких автор ховається за своїм кумиром. Отже, питання про життєві завдання повністю переміщується з площини “сутності” у площину “способу”. Принциповим, на думку К. О. Черемних, стає те, у який спосіб ми формулюємо чи то відкриті завдання пошуку, чи закриті завдання фіксації.

Автентична особистість, яку розглядає послідовна *постмодерністка* О. М. Кочубейник [2], втрачає як межі, так і передбачуваний психологами гуманістичного напрямку глибинний центр. Вона перетворюється на процесуальний ризоморф, номадичний проєкт. Розвиток особистості перестає бути односпрямованим, векторним, магістральним процесом, відбуваючись у всіх можливих напрямках. А в перенасиченому інформацією суспільстві тим часом втрачаються стабільні цінності, віртуалізується реальність, театралізується повсякденність, актуалізуються різноманітні стильові ігри. Автентичність у таких умовах стає, так би мовити, “автентуванням”, тобто принципово неперервною активністю, спрямованою на досягнення автентичності.

Життєві завдання як інтенсивні практики, процедури самоконструювання презентують особистість світові, співвідносячись з усіма реаліями, до яких вона долучається. У завданні проявляється міра задіяності особистості в незупинному русі до власної автентичності. Завдання можна визначити як механізм самопрезентування актуального стану й водночас самоозадачування, спрямоване на розв’язання певного базового конфлікту. У модусі персоналізації особистість розв’язує цей конфлікт, вирішуючи проблеми досягнення самототожності та формування меж “Я”, демонструючи власне авторство. У модусі уніфікації особистість теж розв’язує дві проблеми: досягнення типізації та встановлення сепарації. Відповідно при постановці життєвого завдання враховується його соціальна своєчасність, нормативність. У модусі потенціалізації базовий конфлікт оформлюється як полярність конкретного минулого і поліваріантного майбутнього. Основними проблемами, які розв’язуються в цьому модусі, є здатність до перетворень та здатність трансцендування. В ідеалі в ході

постановки життєвого завдання відбувається його “ограновування” одночасно у всіх трьох модулах.

Способи постановки життєвих завдань О. М. Кочубейник описує за допомогою двох вимірів: “продуктового – описового” та “імпульсивного – інтуїтивного-рефлексивного”. Перший вимір віддзеркалює, якою мірою орієнтується особистість у своєму внутрішньому світі. Описовий спосіб означає формулювання завдання за допомогою ключових слів типу “отримати”, “придбати”, “виконати”, чим маркуються певні дії, а не бажані з погляду самоздійснення результати. А продуктивний спосіб передбачає вироблення особистісної стратегії, що дає можливість орієнтуватися у віддаленому майбутньому, ефективно використовуючи наявний ресурс. Другий вимір є проекцією міри орієнтованості особистості в зовнішньому світі. Цей континуум дає підстави говорити про такі способи постановки завдань, як *рефлексивний*, націлений на максимальний особистісний результат; *імпульсивний*, коли завдання задовольняє миттєві ситуативні вимоги, та *інтуїтивний*, коли при постановці завдань людина орієнтується на сліди колишніх емоційних вражень, неусвідомлювані “відчування”. На переконання О. М. Кочубейник, найбільш ефективними стають завдання, спосіб постановки яких є продуктивно – рефлексивним. Такі завдання є новими, адекватними, відкритими, енергетично потужними, довготривалими.

У *феноменологічній* інтерпретації соціологічних досліджень, проведених О. Г. Злобіною [3], індикатором самоздійснення є життєві шанси, а міра самоздійснення визначається взаємодією життєвих шансів і життєвих результатів. Життєві шанси є свого роду матрицями, що дають можливість реалізувати такі ціновані принципи вільного вибору і враховувати водночас суспільні правила гри. У суб’єктивному просторі вони проявляються як очікування, домагання, наміри. Відповідно життєві результати враховують статусні характеристики, повагу оточення, задоволеність життям, позитивний емоційний стан.

Показниками, що характеризують соціальне самопочуття, є сприйняття ситуації в країні і часі, у якому людині доводиться жити; оцінка власної позиції в наявному просторі та оцінка здоров’я, настрою, рівня оптимізму. Виявилось, що коли йдеться про оцінку шансів самореалізації, то українці та населення інших європейських країн істотно не відрізняються, проте на рівні оцінки внутрішнього стану українці, за висновками О. Г. Злобіної, демонструють вищу незадоволеність життям.

За даними Л. А. Лепіхової [4], яка послідовно сповідує цінності наукового *позитивізму*, провідні характеристики особистості, що впливають на постановку життєвих завдань, – це особистісна цілісність, ефективність, цілеспрямованість, рівень зрілості, ієрархія цінно-

стей, стилі саморегуляції. Відповідно до автономного, оперативного, гармонійного стилів молода людина по-різному бачить актуальні життєві завдання. Серед провідних мотивів мотивація прогнозування майбутнього є для юнацтва найбільш актуальною, а засобами наближення до бажаного майбутнього воно вважає соціальну активність, що сприяє самоствердженню, та збереження здоров'я.

У старшокласників, за спостереженнями Л. А. Лепіхової, життєві завдання недостатньо конкретизовані з огляду на невисокий рівень юнацьких амбіцій, нездатність бачити віддалену перспективу і брак стратегій досягнення цілей. На низькому рівні мотиваційної напруженості опинилися творчі запити, проблеми порозуміння з батьками, спілкування з друзями та побудови в майбутньому власної сім'ї. На високому рівні – мотивація навчання та праці, одержання сучасної освіти і престижної роботи.

Для *неоюнганки* Ю. Д. Гундertaйло життєві завдання пов'язані передусім з тактикою життєдіяльності особистості і слугують засобами реалізації життєвих смислів. Спеціальна увага приділяється ініціації як способові постановки життєвих завдань у традиційному суспільстві, де ініціація розглядається як форма роботи особистості над заздалегідь запланованим майбутнім. Відмова від ініціацій у сучасному суспільстві призводить до того, що втрачається значення архетипових матриць, культурних традицій і постановка життєвих завдань зумовлюється передусім власним досвідом (а не досвідом спільноти), референтною групою та, як це не прикро, медіаісторіями. Молодим людям у прогнозуванні майбутнього гостро бракує самостійності, здатності до самоаналізу, розвинутої рефлексії [5].

В. А. Крайчинська, яка будує власне дослідження на *позитивістській* методології, розглядає життєві завдання як форму структурування часу, що відбувається в процесі перетворення когнітивних та емоційно-сміслових побудов у конативні. Етапами формування життєвого завдання є ідентифікація себе як суб'єкта певної сфери життєдіяльності, усвідомлення масштабу завдання, оцінка власних ресурсів, аналіз обмежень та можливих наслідків розв'язання завдання. Окреслено основні сфери, в яких відбувається постановка життєвих завдань: дружба, навчання, кохання, сім'я, робота, гроші. Діагностичними ознаками сформованого завдання, на думку В. А. Крайчинської, є самостійність його постановки, варіантність, ресурсність та процесуальність [6].

Спеціальну увагу в роботі О. Я. Кляпець [7], що розпочиналася в *гуманістичному* ключі, приділено життєвим завданням молоді, пов'язаним із шлюбом та сім'єю. Обґрунтовано тезу щодо значущості раннього дитинства для вибудовування перспективних сімейних зав-

дань та юнацького віку, коли починається свідоме “самоозадачування” і підліткові мрії, фантазії щодо кохання перетворюються на свідомі життєві завдання, пов’язані з пошуком шлюбного партнера. Відповідно до параметрів структурованості образу майбутнього, суб’єктної активності, наявності стратегії розв’язання та цілісності бачення життя дослідниця виділяє адекватну і неадекватну моделі побудови сімейних завдань. Студенти, чиї життєві завдання, пов’язані із шлюбом та сім’єю, більш реалістичні, характеризуються високою рефлексивністю, спрямованістю на самоактуалізацію, спонтанністю, орієнтацією на загальнолюдські цінності, а також середнім рівнем гнучкості.

Новизну дослідження підвищує робота Т. О. Ларіної [8], яка поступово дрейфує від *некласичної* методології до методології *постнекласичної*. Вона досліджує життєстійкість особистості, що впливає на постановку життєвих завдань, даючи змогу передбачати, контролювати значущі події та узгоджувати їх з особистісним змістом життя. Життєстійкість є психологічною передумовою готовності до діяльності за непередбачуваних обставин. Ідеться насамперед про використання копінг-стратегій, а саме когнітивних ресурсів, що дають можливість аналізувати, прогнозувати, оцінювати відповідні смисли діяльності подолання; емоційних ресурсів, які “енергетично” забезпечують діяльність, виступаючи смисловим її наповненням; та особистісних ресурсів, до яких слід віднести надійність, відповідальність та внутрішню внормованість.

Критеріями життєстійкості, що впливають на самопрогнозування, є толерантність до невизначеності, мобільність, здатність використовувати опанувальні стратегії, гнучкість у їх застосуванні. Саме життєстійкість дає змогу підтримувати високий рівень активності, коли планування відбувається в складній життєвій ситуації. Життєстійка людина активно шукає способи подолання труднощів і готова ставити перед собою відповідні ситуації завдання. Високий рівень життєстійкості дає можливість не використовувати жорсткі схеми планування часу, що передбачають визначення для кожної події конкретного терміну її реалізації. Здатність долучатися, активно переживати якомога більше подій у теперішньому дає змогу, на переконання Т. О. Ларіної, позбутися страху майбутнього.

Б. П. Лазоренко в роботі з проблемною молоддю намагається синтезувати *психодинамічні* і *гуманістичні* підходи [9]. Він виявив, що досвід залежності зумовлює несамостійність постановки життєвих завдань молоддю, що вживає наркотики, зорієнтованість передусім на самоствердження в межах відповідних спільнот. Життєві події, які зовнішньо нагадують вирішення важливих життєвих завдань (влаштування на роботу, створення сім’ї, народження дитини), є для

наркозалежної проблемної молоді не результатом свідомого рішення, а наслідком впливу близького оточення та збігу зовнішніх обставин. Життєві завдання наркоманів концентруються навколо досягнення матеріальної забезпеченості, здобуття освіти, саморозвитку. У ВІЛ-інфікованих на перші позиції виходять завдання підтримки здоров'я, досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту. Менш важливими для неї виявилися завдання, пов'язані з досягненням влади, пошуком друзів, життєтворчістю.

Проблемна молодь, яка відмовилася від наркотичних речовин, формує завдання набуття нового досвіду у сфері духовного, соціального та сімейного самоздійснення. Минулий досвід наркозалежності зумовлює, за спостереженнями Б. П. Лазоренка, формування професійних завдань насамперед у сфері соціальної роботи – як пріоритетні розглядаються професії медичного, соціального працівника, лікаря, психолога, юриста, служителя церкви.

На думку Н. О. Татенко, якій близька *екзистенційно-гуманістична* парадигма, референтами ефективного життєздійснення є загальний позитивний емоційний фон сприймання власного життя, що може презентуватися через переживання суб'єктивного благополуччя, щастя, відчуття здійсненості, бажання й далі рухатися в обраному напрямі. Життєві завдання є волевиявленням особистості, а стратегіями їх вирішення стають концентрація і балансування. За інструмент постановки життєвих завдань визначено ступінь зрілості ставлення особистості до себе, ступінь самоприйняття. Самоздійснення, в ході якого людина переживає психологічну залежність у стосунках та професійну нереалізованість, означено як неефективне. Життєві завдання у випадку неефективного самоздійснення, робить висновок Н. О. Татенко, спрямовані на збереження пристосувально-компенсаторної позиції, захист від життєвих реалій, що вимагають змін [10].

У моєму дослідженні [11], що орієнтується на *соціальний конструктивізм*, показано, що постановка життєвих завдань передбачає випробування нових форматів життєконструювання з урахуванням змінної, плінної повсякденності, трансформаційної специфіки сучасного життя, особливостей життєвого етапу і власних можливостей особистості. Постановку життєвих завдань великою мірою зумовлюють соціально-психологічні чинники соціокультурної контекстуальності, діалогічної комунікації, множинної ідентифікації, аксіологічної своєрідності та соціальної семантики.

Завдання є способом самопобудови через конструювання нових життєвих сенсів, моделлю бажаної трансформації життєвої траєкторії та набуття особистістю оновленої ідентичності. Основними властивостями життєвих завдань є процесуальність, несукцесивність, відкри-

тість, невичерпність, нефінальність, наратизованість. Нонфінальні, відкриті, наративні завданнєві практики життєконструювання в міру їх переосмислення змінюють їхніх виконавців.

У життєконструюванні, як ризомі, що розростається, немає головного шляху, який виводив би до єдиної істини, цілкової правди, головної реальності. Завжди залишається чимало проєктів-перспектив, із яких особистість під час самоозадачування обирає одну, найбільш наповнену потенційним смислом, тимчасово надаючи їй напруженої векторності. Завданнєвою практикою життєконструювання стає наратив як спосіб осмислення набутого досвіду та форма випереджальної адаптації до наступного життєвого етапу, що передбачає пошуки нового сенсу.

У цьому контексті особистість не є наратором, який створює власний життєпис, і не ототожнюється з текстом про себе і своє життя. Особистість проявляється як суцільна нарація, у межах якої породжуються різні оповідання, що саме й конструюють як наратора, так і його життя. Минуле, теперішнє і майбутнє в цих персональних наративах перетікають одне в одне, реальні і віртуальні світи рівноправно співіснують, не завжди даючи людині змогу зрозуміти, яка її реальність реальніша. Перебуваючи в перманентному процесі життєконструювання, особистість створює зі світом певну відкриту систему. Продукування завданнєвих наративів передбачає взаємодію з усім культурним полем, в якому перебуває людина: політико-економічною ситуацією, відповідними субкультурами, повсякденною філософією, мистецтвом тощо.

Способами оптимізації особистісного самоконституювання є активізація здатності до світопородження, підвищення адаптивності до різноманітних соціокультурних контекстів, посилення схильності до множинного ідентифікування, зростання толерантності до своєрідності оточення, розвиток схильності до текстуалізації свого життя [11].

Як бачимо, протягом останніх років певна частина співробітників лабораторії намагається працювати в межах постнекласичної наукової парадигми, інша ж здійснює свій пошук у межах парадигми некласично-гуманістичної. Такий еkleктизм ми сприймаємо як продуктивний, адже, за І. П. Ільїним, настанови сучасної постмодерністської теорії – це відначальна орієнтація на змістову багатозначність, на споконвічність внутрішньої суперечливості будь-якого явища, на обов'язкове зіткнення різноспрямованих інтерпретацій [12, с. 200]. Саме така поліфонічність і вимальовується в баченні впливу життєвих завдань на самоздійснення особистості.

Згадаймо, що класична картина світу передбачає умоглядне, абстрактне бачення особистості поза конкретною життєвою ситуацією,

без урахування впливу значущого оточення, постає експериментатора, автора, читача. Так проявляється свята віра в її величність Об'єктивність. Навряд чи серед колег сьогодні знайдеться людина, яка відповідно до такої картини світу саме так аналізує особистість, абстрагуючись від суспільного, професійного, сімейного контекстів. Ніхто не наполягає на лінійній, векторній детермінованості самоздійснення певними життєвими завданнями. Ніхто не думає, що майбутнє штучно вилученої із середовища особистості теоретично можна чітко передбачити, “прорахувати”, а практично – за просто модифікувати.

А ось неklasична картина світу залишається близькою нашим дослідникам. Особистість у межах цієї парадигми сприймається як суб'єкт власної життєдіяльності. У неї є глибинний внутрішній центр, її сутність, і відповідно можна говорити про ключове життєве завдання, якому підпорядковується життєдіяльність. Причини, що визначають самоздійснення, не є абсолютними, вони радше відносні, ймовірнісні. Саме тому колишня лінійна детермінація дій і вчинків певними способами прогнозування майбутнього змінюється на пошук статистичних закономірностей, чому сприяє розроблена в лабораторії методика ЖЗО (“Життєві завдання особистості”). У цьому контексті зрозуміло, що, хоча в кожному конкретному випадку особистість теоретично поводить ся непрогнозовано, загалом траєкторію її самоздійснення з певними припущеннями все ж можна змоделювати.

Згідно з новою – постнекласичною – картиною світу [13] на зміну індивідуалістичній парадигмі з її акцентом на особистісній автономії та персональній відповідальності приходить контекстуальна парадигма поля, простору, ситуації. Реальності конструюються, що стосовно особистості стає самоконструюванням у діалозі зі світом. Постнекласична психологія відмовляється від есенціалістських поглядів на глибинну й незмінну сутність особистості, яка нібито задана від народження або навіть зачаття. Колишня застигла структура особистості перетворюється на ацентровану, динамічну, неієрархічну ризому. Як лаконічно формулює І. О. Погодін, модерн є спробою зупинити хаос, проконтролювати його, а постмодерн – способом цей хаос як процес з усіма феноменами, що його супроводжують, підтримати [14].

Оскільки сьогодні вже неефективна жодна сильна ідеологія, тоталітарно нав'язувана зверху, представлені міні-концепції, з яких складається комплексна тема, звучать як різні контексти рухливого поля наукового пошуку лабораторії, що триває.

Висновки. Отже, завдяки позитивістській орієнтації, пріоритетній для більшості співробітників, визначено індикатори самоздійснення, якими є співвідношення життєвих шансів і результатів;

проаналізовано основні сфери, в яких відбувається постановка життєвих завдань (дружба, навчання, кохання, сім'я, робота, гроші), виділено діагностичні ознаки сформованого завдання (самостійність постановки, варіантність, ресурсність, процесуальність); розглянуто провідні особистісні характеристики, що впливають на постановку життєвих завдань (цілісність, ефективність, цілеспрямованість, рівень зрілості), у тому числі пов'язаних із шлюбом та сім'єю (рефлексивність, спрямованість на самоактуалізацію, спонтанність); обговорено критерії життєстійкості, що впливають на самопрогнозування (толерантність до невизначеності, мобільність, здатність використовувати опанувальні стратегії, гнучкість); з'ясовано специфіку життєвих завдань проблемної молоді – наркоманів (завдання концентруються навколо фінансової забезпеченості, здобуття освіти, самоорієнтування) та ВІЛ-інфікованих (завдання підтримки здоров'я, досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту). Визначено також референти ефективного і неефективного життєздійснення.

Водночас завдяки дослідженням у межах постнекласичної парадигми особистість, яка зрушила з місця, досліджується як процес (діалогічної комунікації, на рації, руху до автентичності), а її життєві завдання – як похідні від численних контекстів способи, практики, процедури життєконструювання. Визначено чинники, що зумовлюють постановку завдань (соціокультурної контекстуальності, діалогічної комунікації, множинної ідентифікації, аксіологічної своєрідності, соціальної семантики). Виділено властивості завдань як способу життєздійснення (процесуальність, несукцесивність, невичерпність, наративізованість). Обґрунтовано доцільність наративного дослідження завданневого структурування майбутнього; наратив визначено як текстову практику життєконструювання, спосіб осмислення набутого досвіду та прогнозування досвіду майбутнього. Визначено моделі завданневого структурування майбутнього (творчі, замісні, інфантильні, скептичні, примітивні тощо); проаналізовано способи постановки завдань (відкриті завдання пошуку – закриті завдання фіксації та продуктові – описові з орієнтацією на світ зовнішній та імпульсивні – інтуїтивні – рефлексивні з орієнтацією на світ внутрішній). У межах розробленої концепції самоконституювання особистості в постнекласичній парадигмі запропоновано та апробовано модель оптимізації особистісного самоконституювання.

Література

1. Черемних К. О. Мотиваційно-сміслові структурування майбутнього як наративний механізм особистісної ідентичності / К. О. Черемних // Наукові

- студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 19 (22). – С. 139–150.
2. *Кочубейник О. М.* Конструювання автентичності особистості: своєрідність життєвих ситуацій / О. М. Кочубейник // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 6. – С. 9 – 13.
  3. *Злобіна О. Г.* Спільне теперішнє – різне майбутнє: суперечливість життєвих орієнтацій в умовах суспільної нестабільності / О. Г. Злобіна // Проблеми розвитку соціологічної теорії: множинні модерності та простори ідентичностей. – К., 2010. – С. 119 – 126.
  4. *Лепіхова Л. А.* Індивідуальні відмінності соціально-психологічної адаптації старшокласників до постановки життєвих завдань у трансформаційному суспільстві / Л. А. Лепіхова // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2009. – №4 (65). – С. 87 – 95.
  5. *Гундертайло Ю. Д.* Ініціація як форма творення життєвих завдань особистості / Ю. Д. Гундертайло // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22 (25). – С. 158 – 166.
  6. *Крайчинська В. А.* Формування життєвих завдань та самонастановлення особистості / В. А. Крайчинська // Соціальна психологія. – №2 (34). – 2009. – С. 114 – 123.
  7. *Кляпець О. Я.* Чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22 (25). – С. 123 – 132.
  8. *Ларіна Т. О.* Модель постановки життєвих завдань життєстійкої молоді / Т. О. Ларіна // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. статей – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 151 – 160.
  9. *Лазоренко Б. П.* Життєві завдання проблемної молоді як чинник її самореалізації в соціумі / Б. П. Лазоренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 105 – 116.
  10. *Татенко Н. О.* Життєві завдання особистості як умова реалізації життєвого успіху / Н. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 299 –304.
  11. *Титаренко Т. М.* Постмодерна особистість у динаміці самоконституювання / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. наук. праць – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 5 – 14.
  12. *Ильин И. П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 256 с.
  13. *Можейко М. А.* Классика – неклассика – постнеклассика [Електронний ресурс] / М. А. Можейко // Энциклопедия – История философии. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru>
  14. *Погодин И. А.* Психотерапия современности: постмодернистские основания [Електронний ресурс] / И. А. Погодин // gestalt. by. – Режим доступа : <http://gestalt.by/143/139-139>

К. О. Черемних

ТЕКСТУАЛЬНЕ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ: ОСОБИСТІТЬ МІЖ ПИСЬМОМ І ЧИТАННЯМ

Розглянуто епістемологічний, методологічний і теоретичний виміри проблеми текстуального життєконструювання. Опозицію репрезентативної і комунікативної функцій мовлення диференційовано як імпліцитний принцип організації простору психологічного міжпарадигмального діалогу та основу епістемологічної варіативності. Виокремлено інтегральні вектори інтерпретації особистості та персонального життя в контексті текстуальних життєпрактик. Показано, що позиція персонолога та аналізована ним особистість утворюють комунікативну єдність. Проблематизовано питання про конституювання особистості метанаративом тексту психологічної інтерпретації.

Ключові слова: лінгвістичний поворот, прагматичне значення, комунікативна функція мовлення, діалог, наукова раціональність, особистість, текстуальне життєконструювання.

Рассмотрены эпистемологическое, методологическое и теоретическое измерения проблемы текстуального жизнеконструирования. Опозиция репрезентативной и коммуникативной функций речи дифференцирована как имплицитный принцип организации пространства психологического межпарадигмального диалога и основа эпистемологической вариативности. Выделены интегральные векторы интерпретации личности и персональной жизни в контексте текстуальных жизнепрактик. Показано, что позиция персонолога и анализируемая им личность образуют коммуникативное единство. Проблематизирован вопрос о конститировании личности метанарративом текста психологической интерпретации.

Ключевые слова: лингвистический поворот, прагматическое значение, коммуникативная функция речи, диалог, научная рациональность, личность, текстуальное жизнеконструирование.

Epistemic, methodological and theoretical dimensions of the problem of textual life-design are discussed. The opposition of representative and communicative functions of speech is treated as an implicit organizational principle of space of psychological cross-paradigmatic dialog and as a background of epistemic variety. General vectors of interpretation of personality and personal life in the context of textual life-practices are distinguished. The position of personologist and the personality that he/she analyzes are identified as a communicative integrity. The problem of constituting of personality by the metanarrative of the text of psychological interpretation is raised.

Key words: linguistic turn, pragmatic meaning, communicative function of speech, dialog, scientific rationality, personality, textual life-design.

Наша мова заздалегідь малює певну картину. Що робити з цією картиною, як її застосувати – це залишається незрозумілим. Очевидно, проте, що її потрібно дослідити, якщо ми хочемо зрозуміти смисл наших висловлювань. Але картина здається нам чимось таким, що знімає з нас необхідність цієї роботи; вона вже вказує нам напевне застосування. Таким чином вона бере нас у полон.

Л. Вітгенштайн

Проблема текстуального життєконструювання не є для психології новою. Більше ніж півсторіччя психологічне знання розвивається і трансформується в епістемологічних умовах, коли основні положення лінгвістичного повороту є артикульованими, а ідеали раціональності і переконливості – множинними. Асимілюючи методологічні презумпції структуралізму, герменевтики, лінгвістичної філософії, психологія відгукується на інтегральну детериторизацію знання появою синтетичних напрямків. Як представники, так і опоненти нових психологічних сьогодні вповні відрефлексували положення “життя є текст” і диференціювали його як предмет міжпарадигмального діалогу. Аналіз текстів укладає самостійний вимір сучасних психологічних досліджень та успішно проєкується на різні площини прагматики [1–5].

Разом з тим зміст трансформацій, яких у межах двох хвиль лінгвістичного повороту зазнали інтерпретації самої мови, тексту і знака, залишається фактично поза межами психологічної рефлексії. Зауважимо, що саме ці трансформації мають прямі методологічні наслідки для психологічного прочитання суб'єктивності і в першу чергу – для психології особистості. Від того, що саме персонолог буде розуміти під текстом, цілком і повністю буде залежати запропонована ним інтерпретація текстуального життєконструювання. При цьому опозиція репрезентативної та комунікативної функцій мовлення досі залишається імпліцитним принципом організації простору психологічного наукового спілкування, що перешкоджає взаєморозумінню і подоланню актуальних для сучасної ситуації категоріальних криз.

Саме *меті* виокремлення умовних векторів інтерпретації особистості та переживання нею власного життя у зв'язку з текстуальними практиками і присвячена ця стаття.

Нагадаємо, що в результаті лінгвістичного повороту оформлюється прагматична концепція значення. У межах останньої значення мовного знака розглядається як таке, що конститується в практиці слововживання. Визнання опосередкованості прийняття того чи іншо-

го значення належністю людини до контексту певної метанарації зумовлює трактування знака як пустого – відкритого нескінченній множині культурних (ситуативних) інтерпретацій. Значення розчиняється в його варіативності, а об'єкт як якісна визначеність самості – у плюральності трактувань. У результаті втрачається денотат як онтологічний гарант семантичної визначеності, а необмежений семіозис розглядається як єдина форма існування будь-якого феномена, включаючи самого суб'єкта [6].

Артикуляція положення про те, що знак набуває свого остаточного і неповторного значення в конкретному вживанні, постає маркером деабсолютизації інструментальної (репрезентативної) функції мови. Мова трактується вже не як засіб вираження смислу, а як форма його конституювання, при цьому вона є такою тотальністю, яка не піддається аналізу ззовні. Тобто нівелюється претензія висловлювання на вираження дотекстового (позатекстового) універсального смислу, а значення мовних знаків забезпечуються і обмежуються комунікативним контекстом їх вживання. Текст так само розглядається як поле методологічних операцій, просторова багатолінійність, яка реалізує свій зміст у практиці говоріння, зверненій на конкретного співбесідника.

Урахування опосередкованості змісту знання залученістю його носіїв до мовних практик (визнання надіндивідуальної мовної гри як квазісуб'єкта пізнання) уможливило артикуляцію альтернативної щодо метафізичного ідеалу переконливості – переконливості герменевтичної. Значення понять опиняються, за формулюванням Бодрійяра, “по той бік істини та хиби” [7, с. 165]. Замість бути інструментами інституціонального примусу, нав'язування вдоволеної згоди щодо істинності бачення “об'єктивної реальності” поняття перетворюються на процедурні засоби консенсусу (засоби пошуку згоди, значущої для всіх учасників комунікації), який належить локальній мовній грі та досягається в дискурсі (діалогічній, прозорій, рівноправній процедурі аргументації). Саме мова як мовлення, як діалог є сьогодні центральною категорією проектів подолання криз ідентифікації та репрезентації і воскресіння суб'єкта в комунікативних практиках.

Повертаючись до питання про текстуальне життєконструювання, зауважимо, що внаслідок розвитку основних положень концепції прагматичного значення в методології соціогуманітарних наук відбувся зсув дослідницького фокуса з текстуального продукту на практику текстовиробництва (або ширше – з ізольованих сутностей на процес комунікації). Останнє зовсім не свідчить про безсенсовність аналізу конкретних фрагментів тексту (які, так чи інакше, будуть фіксованими, кінцевими, обмеженими), але цілковито визначає параметри такого аналізу. “Життя як текст” – це яскравий приклад ілюстрації положення

про процедурність герменевтичного типу раціональності, коли предмет – це метод.

У працях Р. Барта та У. Еко знаходимо диференціацію тексту як твору (кінцевої, цілісної, завершеної структури, що має автора, сюжет, жанр) і тексту як конструкції, що варіює в середовищі ризоморфно організованої мови [8–12]. Ми вбачаємо принципову різницю для психології (незалежно від прийняття чи заперечення презумпції мовної організації життя) у збереженні чи деконструкції трактування персонального життя як твору, оскільки, як зазначалося вище, такі відмінності в інтерпретації вкорінюються у різні епістемологічні контексти.

У випадку збереження означеного трактування ми спостерігаємо ніби “напівлінгвістичний напівповорот” – життя є текст, але текст є твір. З власних позицій зауважимо, що такий розворот не виходить за межі метафізичної раціональності, оскільки не долає суб’єкт-об’єктну опозицію. Розуміння життя як твору відсилає до монологічної претензії на фіксацію смислу в констатуючому мовленні, яка суперечить інтерпретації смислу як такого, що конститується в діалогічній практиці – у процесі “роботи тексту”. Задана у своїх зв’язках, текстуальна структура твору здійснює сугестивний тиск – прагне зафіксувати в собі кінцеве значення елементів, центрувати, а отже – обмежити, простір текстовиробництва. Спроба вжити мовну структуру в тому ж самому значенні (у тих самих зв’язках), у яких її було вжито в попередній комунікації, наперед визначає вислів як штучний, аутичний, монологічний щодо актуальної життєвої ситуації. “Репродуктор” за рахунок ігнорування Іншого “випадає” з комунікації – виявляється ізольованим від процесу власного життя.

Спробуємо розглянути цю суперечність докладніше. Співвідношення людини і її життя з текстом можна зобразити у вигляді трьох основних позицій та відповідних їм практик. Людина може бути героєм тексту, автором тексту та його читачем. Відповідно, з позиції аналітика (персоналога) ми можемо розгортати три відмінних інтерпретації особистості, що, звичайно, неодмінно буде позначатися і на моделях розуміння особистістю себе – на моделях персональної ідентичності.

Розуміючи людину як *героя* (перша модель), ми говоримо про *успішність виконання* головної ролі щодо заданої (нормативної) біографії – *чийогось твору*. Параметрами аналізу тут можуть бути критерії оцінювання проходження приписаного життєвого шляху та риси особистості, що визначають профіль “життєпридатності” та “життєуспішності”. Нема потреби докладно зупинятися на тому, чому така інтерпретація особистості є характерною насамперед для догуманістичного етапу психологічної думки та може бути співвіднесеною з традиційною культурою. Переживання осмисленості життя в

цьому випадку можливе лише за умови абсолютності аксіологічних констант, які задають як простір життя особистості, так і простір життя її аналітика, у зв'язку з чим останньому відводиться функція *вимірювання, діагностики* – звіряння конкретної біографії конкретної особистості з еталоном або “нормою”. У традиційній культурі персонолог та особистість, яку він досліджує, опиняються всередині однієї системи культурного метанаративу, і ніхто з них не виказує йому недовіри, не претендує на його переосмислення.

Традиційна модель життєконструювання не витримує випробування аксіологічною плюральністю сучасності. Разом з тим, усупереч очевидним сьогодні обмеженням, така модель надавала та частково зберігає можливість надавати широке поле для смислородження всередині традиції завдяки невичерпній символічній глибині тексту культурного метанаративу, що трактувався століттями. Особистість як герої, не претендуючи на авторство тексту власного життя, звернена на досягнення смислу метатвору, заданого в символічній формі, тобто звернена на розуміння чогось зовнішнього щодо неї самої. У зв'язку з останнім у традиційній культурі для особистості залишається відкритою практика читання (інтерпретації) і, як наслідок, практика письма (розгортання власного прочитання). Однак ще раз наголошуємо на тому, що інформаційне суспільство залишає мало можливостей для збереження (ізоляції) будь-якого традиційного тексту та руху в його межах.

Друга модель – розуміння особистості як *автора* власного життя, а життя – як *власного твору*. Тут психологічний категоріальний апарат відсилає нас у першу чергу до екзистенційно-гуманістичної традиції та категорії суб'єкта. Артикуляції саме цієї інтерпретації слугує множина категорій самореалізації, унікальності, оригінальності, самоздійснення, екзистенційного і біографічного проєктів, життєвого сценарію тощо. Предметом психологічного аналізу в цьому випадку постає сам “твір життя”, а параметри аналізу можуть бути найрізноманітнішими (залежно від етичних “уподобань” *критика*, в ролі якого опиняється персонолог). *Оцінюючи* життя як твір, психологія говорить про нього мовою гармонійності, цілісності, масштабу, глибини, висоти, краси, задуму та реалізації, а особистість як автора наділяє передусім готовністю до етичного вибору, творчим потенціалом та свободою його розгортання.

З огляду на відносну “легітимність” у науковому психологічному дискурсі критики першої з двох описаних моделей інтерпретації особистості (принаймні на рівні критики теорії рис і класичного експерименту та дискусій щодо детермінізму в психології) саме в цю (другу) звичну та зрозумілу модель знову і знову потрапляє персонолог,

покладаючи особистість як текст, а текст – як твір, ігноруючи суперечність між самим концептом авторства і неперервністю діалогічного варіювання в процесі пошуку комунікативного консенсусу.

Автор для себе (а, наділяючи особистість авторством, психологія неминує пропонувати їй відповідну модель ідентичності) – це фігура суб'єктивного володіння дискурсом. У контексті текстуального життєконструювання людина, що покладає себе автором, претендує на володіння таким знанням про своє життя, яке можна викласти в оповіданні, – знанням повним, несуперечливим, завершеним. Таким чином, з одного боку, “автор” сам підпадає під сугестивну дію констатуючого мовлення (дію розповідних ліній тексту) та виявляється обмеженим необхідністю бути відповідним цьому текстові. З другого боку, особистість як автор життєвого твору виносить цілісність свого життя на суд своїх “читачів”, “глядачів”, “критиків” і потрапляє в ситуацію *оцінки/самооцінки*, що призводить до радикалізації зв'язків, які складають структуру тексту та бінарно-опозиційної організації останнього. “Автор” (усупереч номінальному авторству) практикує не письмо як віднаходження нових зв'язків, породження нових прочитань, а, підкоряючись владі дискурсу соціальної конкуренції, занурюється в практику *репрезентації та захисту зв'язків наявних*. Саме зверненість Я-тексту особистості як автора на себе як героя сукупно з обмеженістю потенціалу варіювання заданої зсередини текстуальної структури не залишає особистості простору для пошуку, сумніву, розуміння, інтерпретації, які ми співвідносимо з читанням та письмом як комунікативними практиками смислопородження.

Як бачимо, спроба зафіксувати смисл у межах структури твору власного виробництва відрізняється від такої фіксації у випадку нормативної біографії тим, що сугестивний тиск Я-центрованого тексту (апріорі більш закритого, жорсткого і плаского) виявляється інтенсивнішим, ніж сугестія культурного метанаративу. Отже, покладання себе автором та героєм одночасно значно більшою мірою, ніж перебування в позиції героя без претензії на авторство, обмежує можливість переживання осмисленості життя через варіювання конфігурації смислових зв'язків. Попри означені вище негативні наслідки для самої особистості у контексті наукової рефлексії ця інтерпретативна модель, безсумнівно, постає як така, що конститує. Саме цілеспрямованій увазі до суб'єкта завдячує сьогодні своїм існуванням психологічний дискурс в усьому багатстві своєї понятійної бази. Розробленість (диференційованість та чутливість) наукового комунікативного простору забезпечує появу множини інтерпретацій та уможлиблює міжпарадигмальний діалог.

Третя модель текстуальної інтерпретації особистості спирається на розуміння тексту як комунікативної практики і пропонує трактування особистості як *читача*. Тут доцільним було б звернутися до Бартової фігури *скриптора*, яка в процесі варіювання зв'язків елементів тексту поєднує в собі практики письма і читання. Переходячи до цього розвороту проблеми, хотілось би акцентувати увагу на такому положенні. Оскільки практика письма передбачає *залучення культурних змістів до нових зв'язків – збагачення їх смислоємності в нових вживаннях*, письмо можливе лише як наслідок читання. Принциповою тут є спрямованість скриптора на *розуміння зовнішнього (щодо Я) тексту*, його прагнення *зрозуміти співбесідника*. Інакше кажучи, семантична цілісність Я – шукане переживання себе живим – відбувається (конфігурується, здійснює власний зміст) унаслідок спрямованості інтерпретативних можливостей на невідоме, що їх збагачує. Я постає як інтерпретативна конфігурація в дії.

Життеконструювання, таким чином, розгортається не як цілеспрямоване структурування наявного досвіду, але як варіювання конфігурації-відгуку в процесі осягнення та переживання фрагмента тексту культури, що досвіду не належить. Лише покладаючи себе читачем і звертаючись назовні, особистість стає відкритою практиці письма та переживанню власної присутності.

Ключами до розуміння особистості як читача (а саме позицію *орієнтованого на розуміння співбесідника* відкриває персонологу прийняття положення про комунікативну генезу знання) можуть бути відкритість (діалогічність) Я-тексту, інтерпретаційні можливості скриптора та механізми їх обмеження. До таких параметрів можна віднести як інтегральне і те, героєм, автором чи читачем життя людина покладає себе в Я-тексті, що також зумовлюватиме інтенсивність сугестивного тиску тексту, жорсткість наявних у ньому смислових зв'язків та багатство (чутливість) інтерпретаційного коду. Серед інструментів аналізу перспективним видається виявлення наявних у Я-тексті метафор, макроструктурних компонентів, засобів його взаємодії з іншими текстами, а також розгорнутості в ньому іронії та гри як прийомів деабсолютизації презентованих смислових зв'язків.

Висновки. Підсумовуючи сказане, хотілось би підкреслити такий зв'язок: виступаючи співбесідником (читачем) особистості, персонолог сам задає метатекст розгортання її життя та локалізує її в ситуацію випробовування як героя, ситуацію виставки та оцінки як творця, або в ситуацію діалогу – як шукача смислу, готового зустрітися з невідомим та зрозуміти інше.

Л і т е р а т у р а

1. Брокмейер Й. Нарратив : проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
2. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. – С. 79–128.
3. Можейко М. А. Воскрешение субъекта / М. А. Можейко // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – С. 134–135.
4. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. ; под ред. Д. В. Скляднева ; послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
5. Филипович А. В. Лингвистический поворот / А. В. Филипович // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – С. 417–418.
6. Можейко М. А. Пустой знак / М. А. Можейко // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – С. 639–341.
7. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М. : Культурная революция ; Республика, 2006. – 269 с.
8. Барт Р. Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – С. 384–391.
9. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – С. 413–423.
10. Эко У. Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике / У. Эко. – СПб. : Академ. проект, 2004. – 384 с.
11. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2006. – 544 с.
12. Эко У. Роль читателя. Исследование по семиотике текста / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 502 с.

© Черемних К. О.

И. В. Кряж

**ЦЕННОСТНЫЕ ПАРАМЕТРЫ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ:
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ**

Наведено результати емпіричного дослідження 336 респондентів. Екологічна складова якості життя утворена двома смисловими сферами – екологічної безпеки та прилучення до природи. Домінуючий ціннісно-смисловий вимір якості життя задано опозицією “контроль над ресурсами – внутрішній ресурс”. Прилучення до природи є духовним ресурсом особистості, тоді як екологічну безпеку віднесено до зовнішньої детермінанти суб’єктивного благополуччя. Показано трансформації параметрів якості життя залежно від макроекономічної ситуації.

Ключові слова: параметри якості життя, ціннісно-смысловий вимір, екологічна безпека, суб'єктивне благополуччя.

Описаны результаты эмпирического исследования 336 респондентов. Экологическая составляющая образа качества жизни образована двумя пересекающимися смысловыми областями – экологической безопасности и приобщения к природе. Доминирующее ценностно-смысловое измерение качества жизни задано оппозицией “контроль над ресурсами – внутренний ресурс”. Приобщение к природе выступает как духовный ресурс личности, в то время как экологическая безопасность относится к внешним детерминантам субъективного благополучия. Показаны трансформации параметров качества жизни в зависимости от макроэкономической ситуации.

Ключевые слова: параметры качества жизни, ценностно-смысловое измерение, экологическая безопасность, субъективное благополучие.

Results of empirical research conducted on sample of 336 respondents are described. Ecological component of an image of quality of life is formed by two crossed semantic areas – ecological safety and unity with nature. The leading value-semantic dimension of quality of life is expressed in the following opposition: control over resources vs. internal resource. Unity with nature acts as a spiritual resource of the person, while ecological safety is the external factor of subjective well-being. Transformations of life quality parameters depending on macroeconomic situation are shown.

Key words: life quality parameters, value-semantic dimension, ecological safety, subjective well-being.

Проблема. В центре нашего рассмотрения находится то, что мы обозначили как “экологическую составляющую” качества жизни – представления о значимости экологического окружения для качественной жизни. Под экологическим окружением в данном случае понимается жизненная среда, рассматриваемая в ее естественном измерении по параметру “культурное – естественное” (Ю. М. Швалб).

В инструментальных целях категория “качество жизни” используется для интегральной оценки состояния дел в стране или жизненных условий отдельных субъектов. Такой показатель может включать как объективные характеристики жизненной ситуации (уровень доходов, уровень потребления, социальное и медицинское обеспечение, распределение времени и т.п.), так и субъективный компонент – удовлетворенность субъекта жизнью в разных ее измерениях. Среди объективных параметров качества жизни в рамках инструментальных подходов устойчиво выделяют экологический параметр, преимущественно связываемый со стабильностью и безопасностью окружающей среды.

В психологических исследованиях качество жизни связывается с переживанием благополучия: экономического, социального, личного – и факторами, обуславливающими его [1]. Среди таких факторов можно выделить объективные параметры жизненной ситуации человека и индивидуально-личностные переменные, определяющие восприятие и субъективную оценку человеком своей жизни. Исследования, проведенные в разных культурных контекстах, показывают высокую зависимость субъективных оценок качества жизни от осмысленности жизни, самореализации, самооценки [там же]. Что касается объективных условий жизни, их влияние опосредовано культурным контекстом, включающим систему культурных ценностей. Поэтому одной из важных исследовательских проблем является связь представлений о качестве жизни с системой ценностей. У этой проблемы есть два аспекта. Первый касается взаимосвязи ценностных ориентаций субъекта с его оценкой качества своей жизни. Этот аспект проработан в ряде исследований, о которых мы упомянем ниже. Второй аспект связан с рефлексией самого понятия качества жизни.

Каково мнение самих субъектов о том, в чем проявляется и чем определяется качество жизни, и как это мнение связано с их ценностными ориентациями, – именно эта проблема определила *цель нашего исследования*.

Связь субъективного благополучия с ценностными ориентациями рассматривалась в работах Ш. Шварца и его коллег [3 – 5]. В серии исследований на различных выборках были проверены гипотезы о взаимосвязи переживания благополучия с ценностями определенных мотивационных типов. С позиций гуманистического подхода в психотерапии, ориентации на ценности саморуководства, благожелательности и универсализма могут быть положительными индикаторами психологического здоровья, в то время как выраженная ориентация на ценности конформности, традиции, безопасности и власти может свидетельствовать о психологическом неблагополучии (по [4]). Также согласно теории самодетерминации (Emmons, Ryan, Deci и др.) субъективное благополучие должно быть положительно связано с ценностями саморуководства, доброты, универсализма, стимуляции и достижения, отвечающими интринсивным побуждениям к автономии и компетентности. Зато в отношении ценностей конформности, безопасности, традиции и власти, как соответствующих экстринсивным – внешним – целям, следует ожидать отрицательных корреляций с удовлетворенностью жизнью.

Исследования когнитивного и эмоционального параметров субъективного благополучия в зависимости от доминирующего моти-

вационного типа ценностей показали неоднозначную картину [3 ; 4]. Рациональная оценка своего благополучия оказалась не связанной со спецификой ценностных ориентаций личности. Эмоциональные показатели благополучия положительно коррелировали с ценностями достижения, саморуководства и стимуляции и отрицательно – с ценностями традиции, безопасности и конформности. Во всех случаях влияние было довольно слабым и затрагивало только эмоциональный, но не познавательный аспект субъективного благополучия [там же]. Выявленная связь ценностных приоритетов с субъективным благополучием может быть объяснена двояко. С одной стороны, личностный акцент на автономии и компетентности может способствовать эффективности личности и усиливать переживание благополучия. С другой – “люди, которые наслаждаются положительным смыслом благополучия, сосредотачиваются на личном росте, а не на самозащите и ... имеют эмоциональные ресурсы, чтобы преследовать автономные, стимулирующие цели” [4, с. 192]. В той же работе было показано, что оба параметра субъективного благополучия связаны с конгруэнтностью ценностных ориентаций личности ценностям референтной группы. То есть благополучие определяется не ценностными приоритетами, как таковыми, а тем, насколько эти приоритеты поддерживаются социальным окружением. Поэтому в западном обществе с его установкой на достижение и открытость изменениям соответствующие ценности могут быть оценены как “психологически благополучные”, но в другой культурной среде удовлетворенность жизнью может быть обусловлена иными ценностными ориентациями.

Если рассматривать субъективное благополучие как параметр качества жизни, то испытываемые личностью беспокойства должны негативно отражаться на этом качестве. В частности, предлагается различать объект и содержание беспокойства при анализе его связи с мотивационными типами ценностей [5]. В зависимости от того, принадлежит объект непосредственному окружению субъекта или выходит за его пределы, выделяются микро- и макробеспокойства. Содержательная специфика беспокойства определяется той сферой жизни, в которой оно локализовано: это здоровье, безопасность, окружающая среда, социальные отношения, жизненные смыслы, достижения, экономика. Как показало исследование, ценности более чем в два раза лучше предсказывают макробеспокойства, чем микробеспокойства. Наиболее мощным предсказателем макробеспокойств оказалось ценностное измерение “самовозвышение – самопреодоление” (самые сильные положительный и отрицательный предсказатели – ценности универсализма и ценности власти). Экологическое беспокойство было положительно связано с ценностями универсализма и отрицательно – с

ценностями власти, достижения, гедонизма, стимуляции. Как подчеркивают исследователи [5], экологические проблемы макро- и микроуровня воспринимались как источник экологического макро-беспокойства либо микробеспокойства о здоровье. В целом, как предсказатели интенсивности беспокойства, ценности более эффективны в отношении объекта беспокойства (микро- или макро-), чем содержательной области жизни [там же]. При этом отмечается, что если микробеспокойства действительно ведут к снижению удовлетворенности жизнью (и добавим – прямо сказываются на ее качестве), то влияние макробеспокойств не так однозначно.

Диапазон применения термина “качество жизни” гораздо шире сферы прикладных и научных исследований. Словосочетание “качество жизни” вошло в повседневный обиход и наполняется субъективными смыслами, становясь инструментом рефлексии при оценке собственной жизни. Задавая себе вопросы: А каково качество моей жизни? Что такое для меня “качество жизни”? – человек оказывается перед задачей определения своих жизненных приоритетов и жизненных смыслов. Такая задача может быть решена и путем использования – от временного заимствования до полного принятия – шаблонных форм, во множестве предлагаемых СМИ (включая поток продвигаемых рекламой “товарных смыслов”). Альтернативный исход – продвижение человека вперед по пути самопознания и самоопределения. Будет ли этот путь вести к “более качественной” жизни? С позиций теории самодетерминации более вероятен положительный ответ, поскольку психологическое благополучие (well-being) связывается здесь с интринсивной мотивацией. Так же и с позиций гуманистической психологии потребности роста (Маслоу) соответствуют позитивным жизненным смыслам, в то время как потребности нужды акцентируют внимание на негативных смыслах и затрудняют переживание психологического благополучия. Таким образом, сами критерии, выделяемые человеком в качестве основных, решающих при оценке общего качества своей жизни, могут служить косвенным показателем субъективного благополучия.

Предмет нашего исследования – связь “экологической составляющей” образа качества жизни с ценностными ориентациями личности. Обращаясь к образу “качество жизни”, мы ставим перед собой задачу не только выявить его экологическую составляющую, но и изучить связь экологического компонента с другими субъективно значимыми параметрами качества жизни. Вторая задача состоит в реконструкции общего пространства актуальных представлений о содержании качества жизни и ценностных ориентаций. Проведенное нами ранее исследование терминальных ценностей выявило экологический компонент в двух базовых измерениях ценностей – это эколо-

гическая безопасность как составляющая ценности “сохранения” и приобщение к природе как составляющая ценности “самотрансцендентности” [2]. В данной работе рассматривается связь между экологическими ценностными ориентациями и экологическим параметром качества жизни.

Представления о качестве жизни выявлялись с помощью письменного опроса. Респондентам предлагалось в свободной форме описать, что означает для них словосочетание “качество жизни”, в чем “качество жизни” проявляется для них. Для исследования ценностных ориентаций был применен список терминальных ценностей из “Опроса ценностей” Ш. Шварца, в который была включена как самостоятельная ценность “экологическая безопасность”.

В выборку вошли 336 человек, из них – 270 студентов Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина в возрасте от 17 до 23 лет и 66 человек в возрасте от 29 до 45 лет, в целом 231 женщина и 105 мужчин. Исследование проводилось в два этапа – в январе-мае 2008 г. и зимой 2008-2009 годов, т. е. в период относительно стабильного экономического развития (134 человека) и в ситуации острого экономического кризиса (202 человека). Все 336 респондентов давали описание качества жизни, из них 272 заполняли “Опрос ценностей”.

При обработке данных были применены: критерий Манна-Уитни, критерий хи-квадрат для таблиц сопряженности, многомерное шкалирование, разведочный и конфирматорный факторный анализ, кластерный анализ, Kruskal-Wallis ANOVA. Статистический анализ проводился в системе Statistica 7.

Критерии качества жизни. По результатам контент-анализа письменных ответов о качестве жизни были выделены 27 категорий, перекрывающих интегральное пространство индивидуальных смыслов “качества жизни” (табл.). Как следует из таблицы, чаще всего качество жизни связывается с удовлетворенностью жизнью, включающей переживания счастья, внутреннего комфорта, положительных эмоций, удовольствия, и с материальным благополучием, выражающемся в имуществе человека. Наряду с материальным благополучием в качестве независимого критерия качества жизни называется уровень жизни. В отличие от материального благополучия, имеющего конкретные формы и проявления (жилье, машина, одежда, еда, возможности и т.п.), содержание уровня жизни раскрывается через сравнение своего образа жизни с образом жизни других (людей, групп, стран).

Представленность субъективных критериев качества жизни

Ранг	Критерии качества жизни	%	N
1	удовлетворенность	39,6	133
2	материальное благополучие	38,7	130
3,5	социальное окружение	35,1	118
3,5	уровень жизни	35,1	118
5	духовный критерий	30	101
6	действия самого человека	26,2	88
7	здоровье	23,2	78
8	самореализация	21,1	71
9	семья	19,6	66
10	удовлетворение потребностей	18,8	63
11	“чистая экология”	17,3	58
12	наличие жизненных целей	16,7	56
13	социальная защищенность	14,6	49
14	финансовая независимость	14,9	50
15	работа	13,4	45
16	разнообразие	12,8	43
17	признание	11,6	39
18	самопонимание	10,7	36
19	условия для развития	10,1	34
20	досуг	9,2	29
21	образование	8,1	27
22	свобода	7,2	24
23	действия политиков	6,3	21
24	природа	7	23
25	будущее	6,3	21
26	быть полезным	5,7	19
27	дети	5,4	18

К критерию “социальное окружение” был отнесен достаточно широкий диапазон ответов – от простого упоминания о “других людях” до восхваления дружбы или описания роли социальной среды. “Духовный” критерий объединил указания на духовные ценности, духовность, нравственность, осмысленность жизни, жизненную позицию.

В качестве отдельного критерия были выделены “действия самого человека”. Собственно, это не столько критерий качества жизни, сколько выражение интернальной установки личности по отношению к качеству жизни. Такая установка, что человек сам обеспечивает себе качество жизни, была отмечена более чем у четверти респондентов. Содержательно к этой установке близок критерий “наличие жизненных целей”, включающий также указания на устремления, идеалы, авторитеты как условия качественной жизни.

Экологическая составляющая представлений о качестве жизни четко выражена в двух отдельных критериях – “чистая экология” (чистые вода, воздух, еда, городская среда, жилье) и “природа”. Хотя последний критерий объединил любые упоминания о природе, природных ландшафтах, природных объектах, ответы такого типа были зафиксированы всего у 7% респондентов. Экологическое беспокойство выражалось в два с половиной раза чаще. В целом по выборке хотя бы один из этих двух критериев назвали 67 человек (19,94 %). Таким образом, экологические (преимущественно средовые) параметры являются актуальными при субъективной оценке качества жизни для каждого пятого респондента. По частоте упоминания это соответствует параметрам: удовлетворение потребностей, семья, самореализация.

Пол, возраст, макроэкономическая ситуация как факторы, определяющие представления о качестве жизни. Для того чтобы выяснить, являются ли половозрастные особенности и макроэкономическая ситуация факторами, влияющими на представления субъекта о содержании качества жизни, был применен критерий Манна-Уитни, а также критерий хи-квадрат для таблиц сопряженности.

Наиболее значимые различия были выявлены для четырех критериев качества жизни: действия человека, здоровье, природа, свобода. Все обнаруженные различия связаны с экономической ситуацией в стране. Половозрастные особенности проявились в специфическом влиянии экономической ситуации на значимость субъективных параметров образа жизни. Резкое ухудшение экономической ситуации в стране ведет к ослаблению экстернальной диспозиции личности и к обострению беспокойства о своем здоровье как условию качественной жизни. В стабильной экономической ситуации старшие респонденты чаще, чем младшие ($p=0,004$), обращаются к природе как условию качественной жизни, однако это различие нивелируется после обострения экономической ситуации. Критерий “хорошая экология” менее подвержен влияниям, но и здесь отмечены слабые различия между младшими и старшими женщинами ($p=0,03$) в “докризисный” период – в старшей группе проблема “хорошей экологии” была более актуальной.

Образ “качества жизни” как системное образование. Как связаны между собой представления о разных параметрах качества жизни? Чтобы ответить на этот вопрос, мы использовали непараметрический корреляционный анализ, статистику таблиц сопряженности и методы многомерного анализа: факторный анализ, дисперсионный анализ, непараметрическое многомерное шкалирование.

Хотя матрицы двоичного типа по определению не отвечают требованию нормального распределения, допускается применение к ним факторного анализа как разведочного метода. Результаты эксплораторного факторного анализа позволяют сказать, что экологическая составляющая образа качества жизни образована двумя пересекающимися смысловыми областями – экологической безопасности и приобщения к природе. Смыслы экологической безопасности раскрываются в контексте самосохранения, в то время как смыслы приобщения к природе связываются с саморазвитием.

В нашем случае факторный анализ выявил относительно устойчивые смысловые сочетания для ряда критериев качества жизни. Один из факторов задан оппозицией материального благополучия – жизненным целям и активной позиции субъекта. Иначе говоря, те, кто считает, что качество жизни определяется позицией и действиями самого человека, не рассматривают материальное благополучие как значимый показатель качества жизни, и наоборот. Отдельный фактор задан сочетанием “экология – природа – здоровье”. Так же устойчиво выделялись фактор “жизнь без ограничений” (досуг – финансовая независимость – разнообразие – самореализация – работа – условия для развития – свобода) и фактор “социальной реализации” (семья – социальное окружение – польза – дети – признание).

Факторные оценки, присвоенные респондентам по всем факторам, были проанализированы с помощью метода ANOVA (для многофакторных комплексов). На рис.1а четко прослеживается влияние экономического кризиса на значимость “жизни без ограничений” (F_1 ; $p=0,005$) и на интернальность в отношении качества жизни (F_5 ; $p=0,001$). На рис.1б видна смена приоритетов в старшей группе: от ориентации на здоровую “природную” жизнь в экономически стабильной ситуации – к ориентации на социальные достижения в экономически сложное время ($p=0,003$).

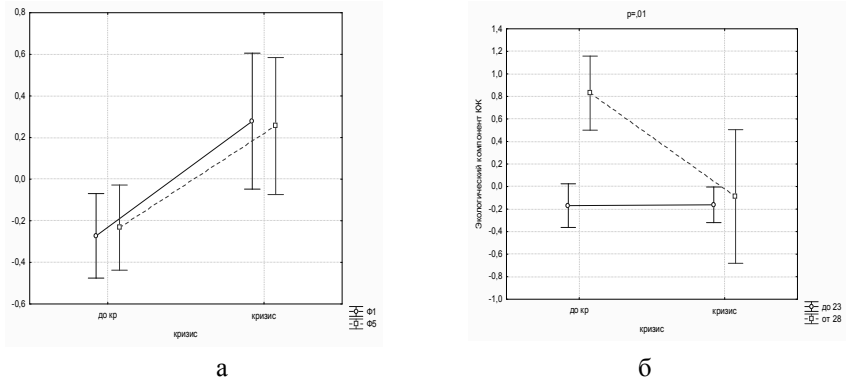

Рис. 1. Зависимость представлений о параметрах качества жизни от социально-экономической ситуации в стране

Еще одна смысловая связка, на которую следовало бы обратить внимание, это “духовность – самопонимание – природа”. Корреляционный анализ показывает, что критерий “природа” значимо связан только с “экологией” (0,31) и “самопониманием” (0,14). Из таблиц сопряженности следует, что 14 из 23 человек, назвавших природу, выделяли также “чистую экологию” как измерение качества жизни. Критерий экологической безопасности (именно в таком – дефицитном – качестве описывается респондентами этот показатель) значимо коррелирует с другими критериями: досуг, будущее, социальная защищенность, политика и здоровье. С критериями “удовлетворенность” и “жизненные цели” экологический критерий связан отрицательно, что подтверждает его дефицитные смыслы. В этом отношении “чистая экология” и “природа”, хотя и имеют значительное смысловое пересечение, тяготеют к разным полюсам: экологическая безопасность – к полюсу самосохранения, а обращение к природе – к саморазвитию.

Параметры качества жизни и ценностные ориентации.

Многомерное непараметрическое шкалирование, проведенное для показателей представлений о качестве жизни и ценностных ориентаций, позволяет говорить о двух относительно самостоятельных смысловых областях: области качества жизни и области жизненных ценностей (рис.2). Однако два параметра качества жизни – цели жизни и интернальность – оказались в области ценностных ориентаций, задавая измерение “внутренняя – внешняя детерминация качества жизни”. Ценностные ориентации расположились по оси самовозвышение (ценности доминирования) – самотрансцендентность (ценности универсализма). Параллельно этой оси выстраивается смысловое измерение

нально-духовная и эстетическая ценность природы – в контексте само-трансцендентности.

Кластерный анализ, проведенный по этим трем базовым ценностным шкалам, позволил выделить три группы респондентов: с относительным преобладанием (по сравнению с другими группами) ориентации на социальное доминирование, ориентации на само-трансцендентность и ориентации на безопасность. Тест Kruskal-Wallis подтвердил значимые различия между этими тремя группами по следующим параметрам качества жизни: природа, духовность, само-понимание (снижение показателей в группе с установкой на социальное доминирование, некоторое повышение – в группе с ориентацией на само-трансцендентность); социальное окружение, дети (более важны в группе с ориентацией на безопасность), финансовая независимость (важна при установке на социальное доминирование и менее значима при установке на самопреодоление).

Многомерное непараметрическое шкалирование, проведенное для этих шести показателей и всех ценностных ориентаций, показало близость выделенных параметров качества жизни к соответствующим им ценностно-смысловым группировкам. Экологический параметр качества жизни занял промежуточное положение между ценностными смыслами безопасности и само-трансцендентности, тяготея к последним.

Выводы. Экологическая составляющая образа качества жизни образована двумя пересекающимися смысловыми областями – экологической безопасности и приобщения к природе. Доминирующее ценностно-смысловое измерение качества жизни задано оппозицией “контроль над ресурсами – внутренний ресурс”. Приобщение к природе выступает как духовный ресурс личности, в то время как экологическая безопасность относится к внешним детерминантам субъективного благополучия.

Изменения в макроэкономической ситуации определяют смысловые трансформации содержания качества жизни. В ситуации экономического кризиса возрастает субъективная значимость материального благосостояния и финансовой свободы как параметров качества жизни. Значение экологического параметра качества жизни, высокое для старших респондентов в период относительно стабильного экономического развития, резко снижается под влиянием экономического кризиса.

Литература

1. Зараковский Г. М. Первая международная конференция “Качество жизни и психология” / Г. М. Зараковский // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – №5. – С. 110 – 115.

2. *Кряж І. В.* Типи ціннісно-диспозиційної структури особистості / І. В. Кряж // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 7. – С. 332 – 343.
3. *Bilsky W.* Values and personality / W. Bilsky, S. H. Schwartz // European Journal of Personality. – 1994. – Vol. 8. – P. 163 – 181.
4. *Sagiv L.* Value priorities and subjective well-being: direct relations and congruity effects / L. Sagiv, S. H. Schwartz // European Journal of Social Psychology. – 2000. – Vol. 30. – P. 177 – 198.
5. *Schwartz S. H.* Worries and values / S. H. Schwartz, L. Sagiv, K. Boehnke // Journal of Personality. – 2000. – Vol. 68. – №2. – P. 309 – 346.

© Кряж І. В.

І. В. Голіна

ФЕНОМЕН НАДІЇ У ВИМІРІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Представлено узагальнення філософських і психологічних підходів до визначення структури й функцій феномена надії. Обґрунтовуються складові психологічної моделі і типології реалізації надії в контексті громадянської активності особистості. Висвітлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку форм реалізації надії з особливостями громадянської активності молоді.

Ключові слова: громадянська активність, надія.

Представлено обобщение философских и психологических подходов к определению структуры и функций феномена надежды. Обосновываются составляющие психологической модели и типологии реализации надежды в контексте гражданской активности личности. Освещены результаты эмпирического исследования взаимосвязи форм реализации надежды с особенностями гражданской активности молодежи.

Ключевые слова: гражданская активность, надежда.

This article presents a synthesis of the philosophical and psychological approaches to determining the structure and functions of hope. The author substantiates components of psychological model and typology of hope in the context of civic engagement of a person. Results of empirical study on interrelationship between the forms of hope and specifics of civil engagement of youth.

Key words: civil engagement, hope.

Проблема. Новий етап суспільно-історичного розвитку України характеризується соціально-економічною нестабільністю, що істотно позначається на формуванні всіх рівнів свідомості, індивідуально-

психологічному стані та властивостях особистості. Суспільна нестабільність зумовлює індивідуально-психологічні прояви тривожності, фрустрованості, агресії, втрати надії і сенсу буття, політичний нігілізм тощо. Кризи, як особистісні, так і соціальні, завжди кидають виклик надії, людській витримці. Проте народна мудрість свідчить, що навіть у складних ситуаціях надія “зникає останньою”. Але тут постає питання про її роль: чи провокує вона людину на активну боротьбу, пошук рішення, чи прирікає на пасивне очікування невідворотних подій?

Дослідження надії в галузях філософії, соціології, культурології, психології дають підстави зробити висновок про те, що надія – складне інтеграційне утворення, яке не може бути зведеним ні до емоційного стану, ні до цінності, ні до настановлення. Вона є водночас раціональним та ірраціональним ставленням до різних аспектів життєдіяльності, сприяє адаптації особистості до нових умов життя і подоланню складних життєвих ситуацій, виконуючи функцію мотивації до дії. Велике розмаїття визначень феномена надії, на наш погляд, викликане, з одного боку, очевидністю цінності надії у скрутних ситуаціях, а з другого боку, складністю визначення соціально-психологічної структури цього феномена, браком інструментарію для його оцінювання.

У наш час з’явилися дослідження, присвячені вивченню надії як диспозиції у зв’язку із задоволеністю життям та соціально-віковим статусом (К. К. Муздибаєв), пов’язаності надії із задоволеністю життям та оцінкою значущих подій (І. С. Мансурова), динаміці зв’язку позитивних і негативних емоцій (у тому числі надії-безнадії) із суб’єктно-діяльним розвитком молоді (О. О. Горбатков) та ін. [1–4].

У цілому вивченню феноменології надії присвячено чимало досліджень останнього часу, але взаємозв’язок почуття надії з громадянською активністю, її роль в активізації громадянської участі досі залишалися поза увагою психологів, а тому є сьогодні актуальним дослідницьким напрямом. Це підтверджують і моніторингові опитування Інституту соціології НАН України [5], які у 2005 р. зафіксували значну (61%) перевагу переживання почуття надії, пов’язаного з майбутнім України, що зберігалась і на початку 2006 р., незважаючи на деяке зниження (до 50%). Але відповіді на запитання, якою мірою надія є спонукальним чинником громадянської активності людей, вони не дають.

Мета статті: аналіз структури феномена надії, оцінка її регуляторних можливостей у просторі громадянської активності молоді під соціально-психологічним кутом зору.

Християнство трактує надію виключно як позитивну цінність. І хоча припускається, що об’єктами надії можуть бути різні блага, її ос-

новний зміст – надія на справедливий суд Христа і спасіння (месіанська надія). У такому сенсі надія постає як одна з основних чеснот поряд з вірою та милосердям.

Узагальнюючи сучасні філософські погляди щодо надії, можна визначити декілька концепцій цього феномена:

1) надія – самообман, що подовжує страждання, перешкода особистісному зростанню, самовдосконаленню (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер та ін.);

2) надія – життєствердна сила, основа самого людського існування, протистояння труднощам буття (Е. Блох, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, Е. Фромм та ін.);

3) надію і відчай слід сприймати як рівноцінні шляхи до істинного існування, що “виривають” людину з повсякденщини (Н. Я. Грот, С. К’еркегор та ін.).

Як зазначається в сучасному словнику загальної психології за редакцією О. В. Петровського [6], **надія** – емоційне переживання, яке виникає під час очікування суб’єктом деякої бажаної події та відображає прогнозну ймовірність її реального здійснення. Надія формується внаслідок пізнання об’єктивних причин, від яких залежать очікувані події, або на основі суб’єктивного емоційного досвіду, накопиченого в подібних ситуаціях у минулому. Передбачаючи можливий розвиток подій за обставин, що склалися, надія відіграє роль внутрішнього регулятора діяльності, який допомагає визначити суб’єктові її наслідки і доцільність. У разі сильної мотивації надія може зберігатися навіть тоді, коли немає умов, які її об’єктивно зумовлюють.

З-поміж російських дослідників одним з перших до вивчення структури почуття надії звернувся К. К. Муздибаєв [2]. Він розглядає надію як диспозицію особистості, як готовність до оцінювання можливого, що виникає в разі очікування якогось важливого і важкодоступного блага, а також як готовність до послідовного поведінкового акту заради досягнення мети. Головними характеристиками надії Муздибаєв вважає такі: часова відкритість, терпіння, неприйняття капітуляції, віра в реальність очікуваного, воля і активність.

Ми поділяємо погляди Е. Фромма [4] на цей феномен. Дослідник наголошує, що в самій суті надії вже закладено активний початок. Щоб розмежувати поняття внутрішньої і вимушеної активності, Фромм звертається до терміна “продуктивна активність”. Коли людина відчуває себе суб’єктом власної діяльності, зберігаючи зв’язок із тим, що вона створює, розуміючи, що ця діяльність є проявом її спрямувань, бажань, вона реалізує невідчужену, або продуктивну, активність. Продуктивні особистості реалізують власні потенції та наділяють жит-

тям усе навколо себе, тобто є самоактуалізованими, або зрілими, особистостями.

Особливості різновидів надії, проблему шкідливості чи корисності явища переживання надії для здійснення життєвих виборів розглядає у своїх працях сучасна українська дослідниця Т. М. Титаренко [7]. Вона зазначає, що надія дає людині свіжість суб'єктивності, структурує та ієрархізує поле бажань, прагнень, потягів. Але при цьому надія має бути не абстрактно-ілюзорною, а конкретно-буттєвою, вистражданою, тоді вона стає ланкою, яка зв'язує внутрішнє і зовнішнє, свідоме і несвідоме, невичерпним джерелом життєтворчості.

Узагальнюючи напрацьовані на цей час соціально-психологічні теорії, можемо виокремити *два психологічні конструкти надії*: перший – *емоційний стан надії*, що характеризує загальне позитивне світосприймання особистості, оцінювання нею негативних подій як необхідного досвіду; другий – *диспозиція надії*, яка визначає невідчужену, активну позицію (залученість) особистості щодо різних сфер життя, у першу чергу громадянської, її готовність до розумного ризику, подолання перешкод, активних дій задля досягнення суспільно значущих цілей, здатність до саморозвитку і самореалізації, уміння “активно” очікувати. Під “активним” очікуванням ми розуміємо здатність людини обстоювати власну точку зору в міжособових відносинах, спираючись на внутрішню автономну активність, яка є результатом самовизначення особистості та забезпечує її від підпорядкування зовнішньому впливу. Психологічний зміст цих конструктів особистості визначає особливості їхнього функціонального призначення. Основною функцією надії є повернення людині почуття контролю над обставинами власного життя, зміцнення її волі, стійкості, здатності терпіти, тобто надія надає діям людини сенсу [3].

В основу нашого дослідження покладено уявлення, що надія як складне інтегральне утворення являє собою відчуття чогось як можливого. Воно виникає, коли людина сподівається отримати, здобути якесь важливе й важкодоступне благо, і є **неодмінною умовою для активної дії**. При цьому в структурі надії як соціально-психологічного феномена можна виділити три компоненти: 1) емоційно-мотиваційний (емоційний стан індивіда); 2) когнітивний (раціонально-гносеологічне ставлення до цінностей, постійна спрямованість до пізнання); 3) поведінковий (планування і пошук шляхів для подолання перешкод).

Залежно від суб'єктивного оцінювання індивідом імовірності події та її модальності можемо виділити певні емоційні стани людини, у тому числі місце надії в цьому емоційному просторі (рис. 1).

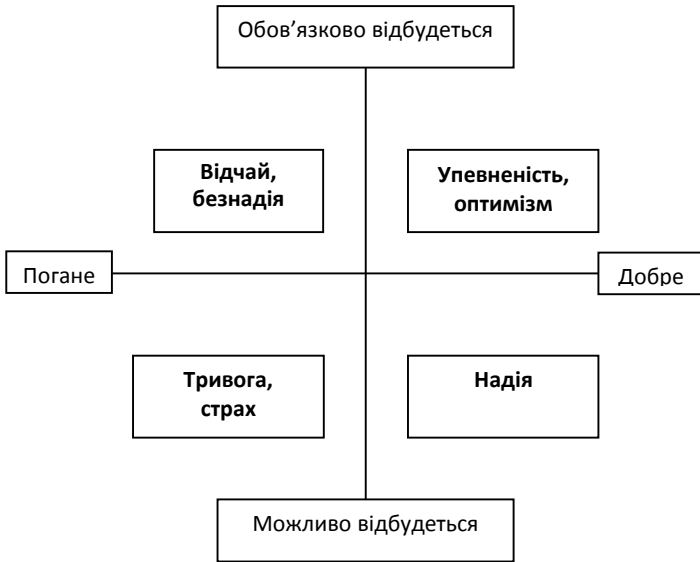

Рис. 1. Типологія емоційного переживання залежно від модальності і прогнозної ймовірності очікуваної події

Якщо людина не докладає хоч якихось, бодай найменших, зусиль для реалізації своїх надій, її емоційні переживання не стають глибокими, тому що внутрішня енергія при цьому не витрачається. Якщо надія реалізується випадково, під впливом обставин, людина відчуває радість і приплив оптимізму, але цей оптимізм насправді сприяє пасивності. Коли ж надія з якихось причин не справджується, вона або переживає розчарування і підкоряється обставинам, або розцінює це як досвід переживання безнадії і шукає нові шляхи реалізації своїх сподівань.

Тип громадянської поведінки особистості визначають такі характеристики, як її емоційний стан (від переживання надії до повної безнадії) і рівень її залученості до діяльності (від високої активності до повної пасивності) (рис. 2).

Наведена типологія узгоджується з положеннями когнітивістських концепцій емоцій (когнітивного дисонансу Л. Фестінгера) та інформаційною теорією емоцій П. В. Симонова. Стан когнітивного дисонансу людина переживає зазвичай як дискомфорт, якого намагається позбутися або змінюючи свої очікування на більш реалістичні, або намагаючись отримати новий інформаційний ресурс, який відповідав би актуальним очікуванням.

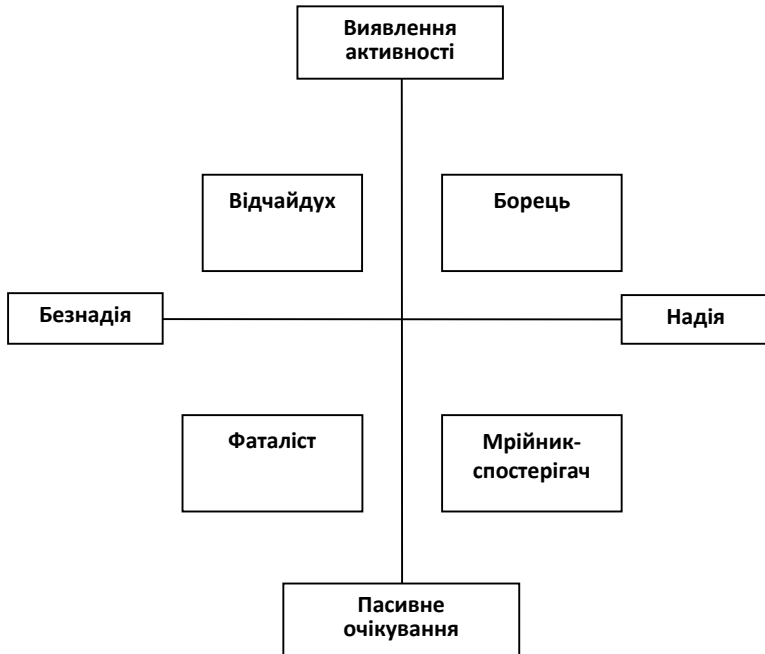

Рис. 2. Типологія громадянської поведінки особистості залежно від прояву власної активності та інтенсивності надії

Оскільки ми розглядаємо надію як стан очікування бажаного результату у сфері громадянської діяльності, то маємо підстави припустити, що потреби в цій сфері є більш чи менш актуальними для людини. Тоді основна проблема реалізації надії зміщується в площину пошуку необхідної інформації (знань, умінь, навичок) для ефективного задоволення потреби та пошуку нових цілей для підтримки оптимального емоційного балансу, який сприятиме постійній пошуковій активності (реалізації когнітивного компонента надії).

Імовірність реалізації надії можна подати у вигляді формули:

$$P_{\text{реал.над.}} = A * I_{\text{над.}} / (M_{\text{н.}} - M_{\text{реал.}}),$$

де $P_{\text{реал.над.}}$ – імовірність реалізації надії; $I_{\text{над.}}$ – інтенсивність надії, яка визначається значущістю об'єкта надії для особистості; A – рівень громадянської активності, який особистість готова виявити для досягнення мети; $M_{\text{н.}}$ - $M_{\text{реал.}}$ – різниця між реальними і необхідними для досягнення мети можливостями особистості (потенціал особистості).

Тоді прогнозу громадянську активність особистості можна оцінити за формулою:

$$A = \text{Реал.над.} * \text{Інад.} / (M_n - M_{\text{реал.}})$$

Соціальна активність як родове поняття, до складу якого належить громадянська активність, – це сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення завдань, що стоять перед суспільством, соціальною групою в даний історичний період. Розглядаючи громадянську активність як результат сформованого суб'єктивного ставлення особистості до громадянських цінностей, вважаємо, що визначальним у цьому процесі є саме емоційний компонент. Він відіграє також стимулювальну або гальмувальну роль у закріпленні конкретних форм поведінки і діяльності, в яких проявляється громадянська активність особистості. На цій основі можемо припустити наявність позитивного зв'язку між рівнем громадянської активності і формою реалізації надії.

Маємо зазначити, що громадянська активність за своїм змістом є: 1) функціонально-динамічною якістю особистості, що виконує інтеграційну і регулятивну функції в її структурі, забезпечуючи особистості можливість враховувати вимоги суспільства і проявляти самостійність у ролі суб'єкта громадянських відносин і діяльності; 2) її рівень – якісним показником, критерієм соціальної та особистісної зрілості під час вирішення суспільних завдань; 3) показником рівня дієздатності особистості у сфері громадянських відносин, який реалізується як в адаптації, так і в інтенсивній, перетворювальній діяльності.

Для реалізації громадянської активності має бути сформований певний рівень громадянської зрілості – ідентифікація самосвідомої особистості з провідними громадянськими цінностями. Аналізуючи процес формування громадянської активності, можемо подати його у вигляді функціональної моделі (рис. 3).

Для диференціації випробуваних на групи за рівнем (низьким, середнім і високим) громадянської активності, діагностики особливостей громадянської активності на основі локалізації спонукальних регуляторів, типу самовизначення було використано розроблений І. А. Дідук “Тест-опитувальник політичної ідентичності”. Він складається з п'яти тенденцій, які дають змогу визначити міру залученості особистості до політичного життя країни та рівень усвідомлення нею себе як суб'єкта політичних відносин.

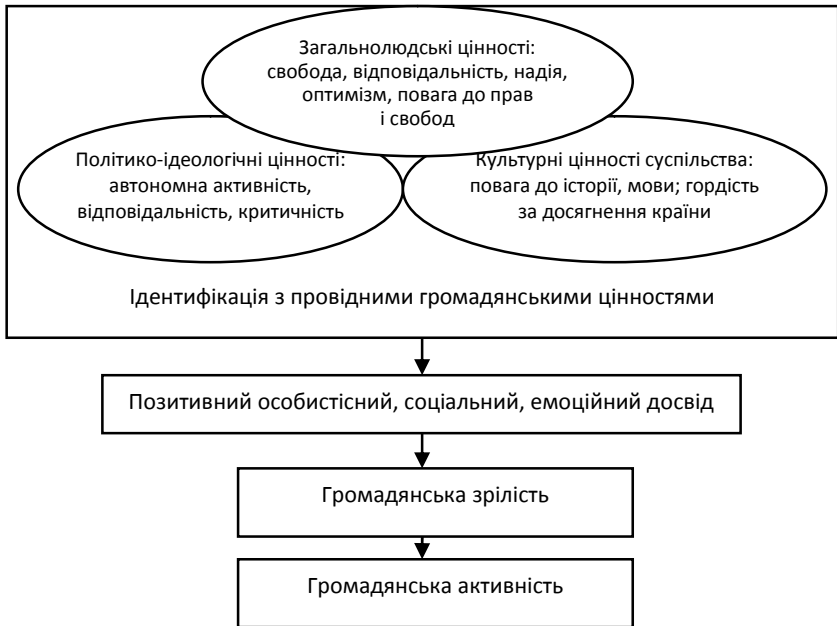

Рис. 3. Функціональна модель розвитку громадянської активності

За індикатори рівня громадянської активності ми взяли такі показники: **політичну включеність**, що визначає міру політичної залученості особистості до суспільно-політичної взаємодії; **культурну ідентифікацію**, тобто ступінь ідентифікації особистості з громадянськими цінностями суспільства; **ідентифікацію з демократичними цінностями**, яка дає можливість оцінити ступінь ідентифікації з європейськими демократичними цінностями (свободою, відповідальністю, правом на самовизначення та індивідуальність); **орієнтацію на власний політичний вибір**, що визначає міру усвідомлення себе суб'єктом громадянських відносин; **прагматичну залученість** – визначає рівень автономної активності, незалежності суспільно-політичної поведінки від зовнішніх факторів.

Оскільки ця методика, на думку її авторки І. А. Дідук, оцінює лише когнітивний компонент громадянської активності, за другий критерій оцінювання рівня громадянської активності було взято кількість типів політичної активності, які молодь реалізує у своїй поведінці, та рівень цієї активності. Останній визначався за “Опитувальником рівня політичної активності”, розробленим Л. О. Кияшко і О. В. Полу-

ніним. Ця методика дає змогу визначити як загальний рівень політичної активності особистості, так і типи цієї активності – суспільно-соціальний, електоральний, протестний, а також представленість у структурі політичної активності вербально-комунікативного, когнітивного і поведінкового компонентів. Інтегральним показником рівня громадянської активності був сумарний показник, визначений за цими методиками [8–10].

Узагальнюючи наведені вище соціально-психологічні погляди на громадянську активність, пропонуємо таку структурну модель громадянської активності (рис. 4).

Рис. 4. Структурна модель громадянської активності

Громадянське ставлення реалізує головним чином емоційно-оцінну функцію громадянської активності, громадянська участь – регулятивно-поведінкову. Але жодна з них не може реалізовуватися окремо. З одного боку, громадянське ставлення спонукає до певної форми громадянської участі: реалізуючи свою громадянську позицію,

людина не може залишатися байдужою до суспільних проблем. З другого боку, конкретна громадянська участь водночас реалізує громадянське ставлення особистості і формує його залежно від ступеня задоволеності цією діяльністю.

Взявши за основу викладені уявлення про надію та її функції в контексті громадянських відносин, ми зробили спробу визначити її основні індикатори, що можуть правити за регулятори прояву громадянської активності молоді. Такими індикаторами стали: 1) оптимізм, 2) контроль; 3) прийняття ризику, 4) залученість; 5) ініціативність; 6) толерантність; 7) відповідальність; 8) автономність; 9) синергічність.

Як інструменти вивчення *надії* були використані:

- опитувальник життєстійкості С. Мадді, адаптований Д. О. Леонтєвим, який у ролі індикаторів фіксує залученість, контроль, прийняття ризику;

- опитувальник зрілості особистості (ОЗО) О. С. Штепи (шкали синергічності, автономності, толерантності, відповідальності, глибини переживань);

- шкала надії і безнадії Бека;

- шкала диспозиційної надії М. Снайдера;

- опитувальник толерантності І. В. Жадан (шкала життєвого оптимізму).

Загальна вибірка емпіричного дослідження становила 520 осіб віком від 15 до 35 років. Аби оцінити достовірність відмінностей індивідуально-психологічних особливостей реалізації надій, вибірку було побудовано таким чином, щоб вона рівномірно репрезентувала основні вікові і соціальні групи молоді. Отриманий у ході дослідження первинний матеріал було піддано статистичному аналізу із застосуванням пакету комп'ютерної обробки даних SPSS.

У дослідженні, спрямованому на розроблення типології реалізації надій, було використано комбінацію засобів багатовимірного аналізу даних: факторного – для визначення рівня значущості окремих характеристик, і кластерного – для деталізованої класифікації.

Виокремлюючи фактори, ми скористалися методом головних компонент, що полягає в послідовному пошуку факторів. Перші п'ять факторів пояснюють 52% дисперсії. Ми назвали їх так: “надія” (оптимізм), “активність” (залученість), “контроль”, “внутрішній локус спонукання” (автономність), “зовнішній локус спонукання” (залежність). Навантаження інших факторів становило менш як 5%.

Після первинної класифікації за допомогою факторного аналізу було визначено ряд ознак аналізу, що мають найбільше навантаження, без виділення структурних основ. Для подальшої класифікації ми обрали метод кластерного аналізу, що полягає у виокремленні класів

об'єктів, найбільш схожих один з одним за достатньо великою кількістю ознак.

У методиці форм реалізації надії особливості емоційної складової цього утворення представлено поєднанням показників надії (оптимізму) та контролю. Спонукальні особливості компонента надії, що виконує когнітивно-регулятивну функцію, відображає поєднання показників активності та локусу (внутрішнього чи зовнішнього) спонукування до реалізації надій.

За шкалами “надія”, “активність”, “контроль” сума балів з додатніми значеннями діагностує рівень вираженості позитивного полюса шкали. Від’ємне значення суми балів інтерпретується як протилежний полюс шкали – відповідно безнадія, пасивність, відчуття неконтрольованості подій життя (зовнішній контроль).

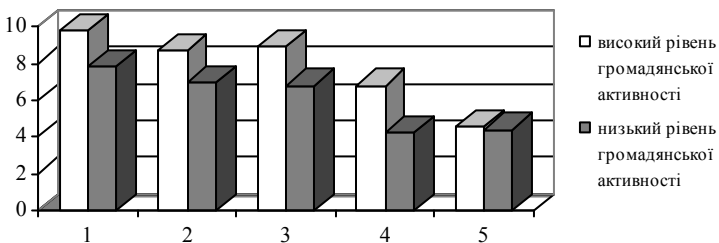
Внутрішній локус спонукування до реалізації надій інтерпретується як здатність особистості до перетворення, ініціативність, як автономна, внутрішня потреба до прояву суспільно корисної активності. Зовнішній локус характеризує спроможність особистості пристосовуватися до вимог зовнішнього соціального оточення, її готовність сприймати зовнішній вплив, “пливти за течією”, змінювати свої погляди (корелує з мобілізаційною активністю).

На основі поєднання показників надії та активності було виділено чотири основні різновиди надії. Перша і друга форми переживання надії пов’язані з пасивністю, нездатністю боротися з труднощами. При цьому для першого типу – “Фаталіста” – характерні безнадія, втрата сенсу буття, нерозвинутість навіть адаптивної форми активності; він сприймає життя як нецікаве, кероване ззовні існування, уникає контактів з людьми. Другий тип – “Мрійник” – це людина, що усвідомлює і може вербалізувати свої надії, очікування, але не бажає або не може в даний момент реалізувати їх, почуватись безпорадною в складних чи незнайомих обставинах життєдіяльності. При цьому вона життєрадісна, оптимістична, конформна, спонукається до активності ззовні, схильна займати позицію очікування дива, пристосовуватися до обставин, а не впливати на них. Третій і четвертій формам переживання надії властивий високий рівень активності, причому переважає внутрішнє спонукування до прояву активності (ініціативність) над зовнішнім (адаптивність) або обидві форми активності на однаково високому рівні. Третій тип – “Відчайдух” – при цьому переживає безнадію, з осторогою або страхом очікує майбутнього, у нього переважає песимістичне сприйняття світу та людей; він не завжди спроможний керувати подіями свого життя, але у власних негараздах схильний звинувачувати передусім себе. Проте цей тип завжди готовий до активних дій, завжди намагається бути в курсі всього, що відбувається у світі, готовий запропонувати свою допомогу іншим.

Такий тип надії можна порівняти з несвідомою надією в типології Е. Фромма. Четвертий тип надії – “Борець” – характеризується оптимістичним сприйняттям світу, людей, майбутнього; він упевнений у власних силах, при цьому не лише усвідомлює свої надії та очікування, а й готовий до активного, дієвого втілення їх у життя і має досвід такого втілення; ніякі життєві труднощі не можуть змусити його відмовитися від оптимізму і позитивного ставлення до людей, світу і себе самого. До цього типу належать люди з високим рівнем особистісної зрілості.

Кожна з чотирьох форм реалізації надій у поєднанні з додатковими шкалами контролю та локусу спонукання до реалізації надій дає змогу прогнозувати рівень самостійності і відповідальності особистості в реалізації надій у сфері громадянських відносин. Це допомагає реалізовувати диференційований підхід у формуванні громадянської активності молоді.

Щоб визначити індивідуально- і соціально-психологічні особливості молоді з різними формами та рівнями громадянської активності, учнівську та студентську молодь і молодь, що працює, було розподілено на три групи – з низьким, середнім та високим рівнями громадянської активності. Порівняння цих підгруп за компонентами форм реалізації надії показало, що у представників групи з високим рівнем громадянської активності порівняно з групою, де цей рівень низький, значно більше виражені: надія (оптимізм) – 9,8 проти 7,8 бала, активність – 8,7 проти 7 балів, контроль – 8,9 проти 6,8 бала, внутрішній локус спонукання активності – 6,8 проти 4,2 бала, зовнішній локус активності – 4,6 проти 4,4 бала, відповідно (рис. 5).

1 – надія (оптимізм); 2 – активність; 3 – контроль; 4 – внутрішній локус спонукання активності; 5 – зовнішній локус спонукання активності

Рис. 5. Розподіл показників емоційно-вольових компонентів надії в підгрупах з високим та низьким рівнями громадянської активності

Відтак було визначено й розподіл досліджуваних у підгрупах за формою реалізації надії (рис. 6).

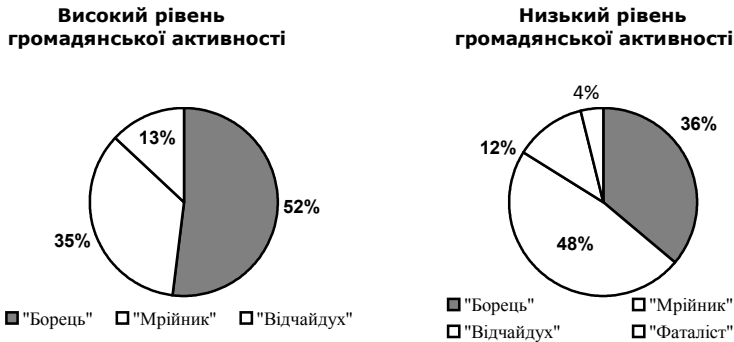

Рис. 6. Співвідношення форм реалізації надії в підгрупах з високим і низьким рівнями громадянської активності

Щоб перевірити емпіричну валідність нашої методики, ми провели кореляційний аналіз зі Шкалою надії і безнадійності Бека, Шкалою диспозиційної надії М. Снайдера. Отримані результати дають підстави стверджувати, що між ними існує значуща кореляція ($r=0,89$).

Висновки. Результати дослідження показали, що:

1) громадянська активність молоді пов'язана з її віком і соціальним статусом. Найнижчий рівень громадянської активності виявлено в учнівської молоді, найвищий – у молоді, що працює; студентська молодь займає проміжну позицію. Отже, з розширенням видів діяльності, набуттям досвіду цілепокладання, усвідомленням себе суб'єктом громадянських відносин, освоєнням нових соціальних ролей молоді усе більш активно долучається до громадянської взаємодії;

2) переживання надії (оптимізму), відчуття спроможності контролювати події власного життя, відповідальність позитивно корелюють з рівнем громадянської активності;

3) для осіб з різними рівнями громадянської активності, що склали вибірку нашого дослідження, найбільш типовими формами реалізації надії виявилися "Борець" і "Мрійник". Але якщо в осіб з низьким рівнем активності переважає позитивний емоційний компонент і в них не сформовані навички боротьби, то в осіб з високим

рівнем громадянської активності компонент активної боротьби, зацікавленості суспільними подіями зростає на фоні збереження позитивного емоційного світосприймання.

На цій підставі можемо констатувати, що залучення потенційно активної молоді до тренінгів реалізації надій дає змогу через розвиток навичок громадянської участі, рефлексії власних можливостей сформувати в неї невідчужену громадянську позицію, готовність до активної громадської діяльності. Для перевірки ефективності впливу на реалізацію надій у сфері громадянських відносин було розроблено розвивальний комплекс вправ. В основу розвивальної програми покладено модифікований варіант каузометрії, метод фіксованих ролей.

Література

1. Мансурова И. С. Особенности выраженности надежды в связи с удовлетворенностью жизнью и оценкой значимых событий : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / И. С. Мансурова. – Ростов-на-Дону, 2008. – 30 с.
2. Муздыбаев К. Феноменология надежды (статья первая) / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 18–27.
3. Селиванов В. И. Воля и ее воспитание / В. И. Селиванов. – М. : Знание, 1996. – 48 с.
4. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Э. Фромм. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 352 с.
5. Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
6. Общая психология : словарь / под ред. А. В. Петровского : в 6 т. – М. : ПЕР СЭ, 2005. – Т. 1. – 251 с.
7. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
8. Кияшко Л. О. Вплив ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 19(22). – С. 186–196.
9. Кияшко Л. О. Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23(26). – С. 252–261.
10. Краснякова А. О. Полімотивація політичної участі сучасної української молоді / А. О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23(26). – С. 279–290.

© Голіна І. В.

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБОВИХ СТОСУНКІВ ЛЮДЕЙ, СХИЛЬНИХ ВИКОРИСТОВУВАТИ РІЗНІ РЕЛІГІЙНІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ

З'ясовано, що особливості міжособових взаємин визначають схильність людини використовувати різні релігійні копінг-стратегії. Встановлено, що доброзичливі відносини пов'язані з прагненням християнина залучити Бога до процесу долання труднощів, тоді як недовірливі взаємини – із переконаністю, що Господь покинув особу у важку хвилину. Виявлено, що прагнення незалежності від оточення детермінує невизначеність людини щодо вибору релігійних способів розв'язання проблем.

Ключові слова: міжособові взаємини, релігійні копінг-стратегії, християни, дорослі особи.

Вьяснено, что особенности межличностных отношений определяют склонность человека к использованию разных религиозных копинг-стратегий. Установлено, что доброжелательные отношения связаны со стремлением христианина привлечь Бога к процессу преодоления трудностей, в то время как недоверчивые отношения – с убежденностью, что Господь покинул человека в трудную минуту. Вывявлено, что стремление к независимости от окружающих детерминирует неопределенность человека относительно выбора религиозных способов решения проблем.

Ключевые слова: межличностные отношения, религиозные копинг-стратегии, христианин, взрослые люди.

The author found out that specifics of interpersonal relations determine person's inclination to use different religious coping strategies. It is stated that kind relations are linked to the urge of a Christian to engage God into overcoming the difficulties. On the other hand, distrustful relations are connected to the assurance that God left a person in an hour of need. The author proves that striving for independence from the others determines uncertainty of a person concerning his/her choices of the religious ways to solve the problems.

Key words: interpersonal relations, religious coping strategies, Christian, adults.

Проблема. Упродовж свого життя кожна людина, хто частіше, а хто – рідше, стикається з певними труднощами, проблемами. Застосовувані особою способи розв'язання проблем позначаються у психологічній літературі копінг-стратегіями. Специфіка долання

труднощів релігійною людиною полягає в тому, що індивід звертається до тих способів опанування негараздів, які йому пропонують церква або релігійні спільноти. Існує чимало досліджень, присвячених вивченню взаємозв'язку між схильністю особи звертатися по допомогу до Бога з її ранніми взаєминами з батьками. Недостатньо вивченим, однак, залишається питання, як способи долання труднощів релігійною людиною пов'язані зі специфікою її міжособових взаємин у дорослому віці.

Метою дослідження є аналіз інтерперсональних стосунків дорослих християн, схильних використовувати різні релігійні копінг-стратегії.

Людина, здобуваючи досвід у сфері міжособових стосунків, визначається щодо того, як до неї ставиться оточення. Хтось сподівається в разі потреби на допомогу близьких, а хтось виявляє незадоволення через те, що всі покинули його у важку хвилину життя. Окрім матеріальної або духовної підтримки оточення, людина також може розраховувати на допомогу Бога. У психологічній літературі надибуємо на ряд теорій, які пояснюють залежність специфіки ранніх взаємин людини з батьками із її схильністю долучати Господа до процесу розв'язання проблемних ситуацій. Зокрема, актуальними є теорії об'єктних відносин А.-М. Різзутто [1], символічної взаємодії П. Хілл і Т. Халл [2], а також теорії прихильності П. Хілл, Т. Халл, Л. Кіркпатріка та П. Шефера [2 – 4].

Розвиваючи теорію об'єктних відносин, А.-М. Різзутто висловлює думку про те, що релігійна людина уявляє Бога як такого, що допомагає їй подолати власну безпорадність. На думку дослідниці, когнітивна репрезентація оточення, насамперед батьків, становить основу “репрезентаційної системи” особи. Ця система, крім образу дорослих, об'єднує також емоції, насамперед страх перед близькими, а також уявлення про взаємини з іншими [1]. Сукупність цих складових, на думку А.-М. Різзутто, визначає в дорослому віці особливості соціальної взаємодії людини. Патернів інтеракції людина, на думку Г. Міда, навчається; завдяки використанню символів та мови вона може передбачити, як інші будуть реагувати в тому чи іншому випадку, а також визначити, як загалом оточення сприймає її особу [5]. На підставі цього П. Хілл та Т. Халл стверджують, що особливості взаємодії з оточенням у ранньому віці тісно пов'язані з очікуваннями людини отримати від близьких та Бога необхідну допомогу [2]. Виходячи з цього положення теорії символічної взаємодії, можна припустити таке. Наприклад, людина з раннього віку постійно отримувала підтримку з боку оточення. У дорослому віці в її житті раптом виник-

ли економічні проблеми, і особа зазнала чималих фінансових втрат. На підставі досвіду, отриманого в ранньому віці, вона сподівається, що близькі нададуть їй матеріальну, інформаційну та духовну допомогу. До того ж релігійна людина очікує отримати підтримку і від Бога, вважаючи себе такою, що особливо її потребує. При цьому досвід, який особа отримала, намагаючись долучити Господа до процесу розв'язання проблем, можливо, справляє зворотний вплив на специфіку її інтеракцій з оточенням. Зокрема, релігійна людина, яка не дістала під час економічної кризи необхідної допомоги від Бога, може розчаруватися в Ньому, що призведе до зростання в цієї особи недовіри до близьких людей.

Уявлення про те, чи можна розраховувати на підтримку Господа, Л. Кіркпатрік, П. Шефер, П. Хілл та Т. Халл пов'язують із патернами прихильності, які засвоює особа ще в ранньому віці. Підґрунтям для такого розуміння стали погляди Дж. Боулбі, який вважав, що особа розвиває когнітивну репрезентацію себе та інших на основі взаємодії з дорослими впродовж усього свого життя [6]. На основі досліджень його колег – М. Ейнсворт, М. Блехара, Е. Вотерса та С. Вола – було виділено патерни прихильності, а саме патерн безпеки, патерн уникнення та патерн амбівалентності [7]. Патерн безпеки характеризується тим, що опікун є джерелом почуття безпеки під час дослідження середовища; у період сепарації неспокій в особі може виникати, так само як і може загалом не виникати. У випадку патерну уникнення контакти між індивідом і дорослим мінімізовані, особа не відчуває неспокою за відсутності останнього і не прагне відновити зв'язок з ним. Що стосується патерну амбівалентності, то індивід максимізує потребу в контактах з дорослим, переживає сильний неспокій за його відсутності, а прагнення поновити взаємини супроводжується одночасно і злістю, і потребою в близькості [7].

Відтак Л. Кіркпатрік, П. Шефер, П. Хілл та Т. Халл висловили припущення про те, що звернення по допомогу до Бога пов'язане із задоволенням потреби релігійної людини в почутті безпеки та комфорту [2–4; 8]. Наприклад, особа з патерном уникнення прагне компенсувати характерний для неї вид прихильності, завдяки чому вона зазвичай уявляє Бога турботливим і доброзичливим щодо себе. Якщо в людини домінує патерн амбівалентності, вона вважає, що Господь має бути послідовним у своїх діях і Йому можна довіряти. Особа з патерном безпеки, як стверджують Л. Кіркпатрік, П. Шефер, П. Хілл та Т. Халл, вважає Бога відповідальним за виникнення різноманітних ситуацій у її житті, а також що він посилає людині певні випробування задля перевірки її сили віри і терпеливості.

Отже, особливості ранньої взаємодії з оточенням визначають

схильність релігійної особи звертатися по допомогу до Бога. Постає питання, однак, щодо того, які міжособові взаємини характерні для дорослих осіб залежно від їхньої схильності надавати перевагу певним релігійним способам розв'язання проблемної ситуації.

Для того щоб проаналізувати схильність особи використовувати певний спосіб долання труднощів, в емпіричному дослідженні було використано методику “Релігійні копінг-стратегії” (RCOPE) (автори К. Паргамент, Г. Кюнїг, Л. Перез; адаптація М. Єсип) [9]. Для вивчення особливостей інтерперсональних взаємин застосовувалася методика “Діагностики міжособистісних відносин” (Т. Лірі) [10].

У дослідженні взяло участь 100 дорослих осіб християнського віровизнання. Вік опитаних становив від 21 до 35 років. Це період, коли, як стверджує о. Ю. Макселон, людині притаманна відносна сталість релігійних поглядів. Аналізуючи конфесійну належність, ми з'ясували, що 45% досліджуваних сповідують греко-католицизм, 43% – православ'я, 4% – римо-католицизм, 2% – протестантизм; 6% опитаних зазначили, що є християнами без жодного конкретного віровизнання.

На підставі результатів кластерного аналізу методом k-середніх було виокремлено три групи осіб залежно від того, які релігійні способи розв'язання проблемної ситуації вони схильні використовувати у своєму житті: тих, хто віддає перевагу позитивному або негативному типові релігійних копінг-стратегій, а також тих, кому важко визначитися щодо цього.

Значимо, що *позитивний* тип релігійних копінг-стратегій свідчить про сприйняття людиною труднощів як способу набуття корисного для себе досвіду. Щоб вирішити проблему, особа залучає до співпраці Господа або “передає” справу в Його руки. Прагнучи наблизитися до Бога, людина звертається до різноманітних релігійних практик: молиться, відвідує богослужіння, просить прощення за гріхи, намагається духовно відродитися завдяки релігії. Окрім допомоги, яку особа розраховує отримати від Господа, вона також звертається по підтримку до інших парафіян чи духовенства або надає таку підтримку оточенню. Людина почуває тісну взаємопов'язаність із Богом, який постійно супроводжує її в житті.

Негативний тип релігійних копінг-стратегій базується на переконаності особи, що саме диявол відповідальний за виникнення проблемної ситуації. Це призводить до переосмислення сили Бога, який уже не може змінити ситуацію на краще. Господь, на думку людини, перестає супроводжувати її у скрутні хвилини життя, а релігійна спільнота, яка б мала підтримувати її, не звертає уваги на складність ситуації, у якій перебуває особа. Усяке випробування сприймається як

покарання, бо в людини є багато гріхів, на які, як вона вважає, спокусив її диявол.

Невизначеність щодо вибору певного типу релігійних способів розв'язання проблемної ситуації свідчить про те, що особа виявляє невпевненість щодо того, якій копінг-стратегії слід надати перевагу задля успішного подолання труднощів. Часом людина прагне отримати допомогу від Бога, а часом почувається покинутою Ним у важкій ситуації. Сповнена сумнівів щодо того, якому типу копінг-стратегій – позитивному чи негативному – слід було б віддати перевагу, релігійна особа схильна використовувати окремі способи додання труднощів кожного з них.

Відсоткове співвідношення груп опитаних залежно від того, яким стратегіям розв'язання проблем вони віддають перевагу, показало таке: 30% респондентів віддають перевагу позитивному, 36% – негативному типу релігійних копінг-стратегій; кожному третьому (34%) опитаному важко визначитися щодо вибору конкретного типу, коли йдеться про способи додання труднощів. Проаналізуємо особливості інтерперсональних взаємин осіб, схильних використовувати різні релігійні копінг-стратегії. На підставі результатів однофакторного дисперсійного аналізу можна зробити певні узагальнення (рис.). Ті опитані, які віддають перевагу позитивному типу релігійних копінг-стратегій, демонструють вищі бали за шкалами “Відповідально-великодушний тип відносин” ($M=11,167$; $F=8,704$; $p=0,000$) та “Доброзичливість” ($M=8,760$; $F=14,313$; $p=0,000$) порівняно з іншими групами досліджуваних. На відміну від них для осіб, які схильні використовувати негативний тип релігійних способів розв'язання проблемної ситуації, характерні вищі бали за шкалами “Незалежно-домінуючий тип відносин” ($M=8,028$; $F=4,609$; $p=0,012$) та “Недовірливо-скептичний тип відносин” ($M=7,972$; $F=7,458$; $p=0,001$). У релігійних людей, яким важко визначитися щодо вибору конкретного типу релігійних копінг-стратегій, виявлено нижчі бали за шкалами “Відповідально-великодушний тип відносин” ($M=8,059$; $F=8,704$; $p=0,000$) та “Доброзичливість” ($M=0,309$; $F=14,313$; $p=0,000$) порівняно з тими, хто схильний використовувати позитивний тип цих способів додання труднощів.

Отож релігійна людина, яка прагне долучити Бога до процесу розв'язання проблемної ситуації, виявляє схожу позицію щодо оточення – вона готова допомагати іншим у складних життєвих ситуаціях. Така особа часто відгукується на прохання близьких надати їм матеріальну чи духовну підтримку. Прагнучи наблизитися до Бога, опитані християни роблять “добрі справи”: виявляють щедрість, співчуття та милосердя щодо оточення. Імовірно, здійснення альтруїстичних вчинків має певною мірою прагматичний характер. Релігійна людина усвідомлює, що,

будучи доброзичливою до близьких, вона здобуде прихильність Господа, особливо в ситуаціях, які потребують Його втручання.

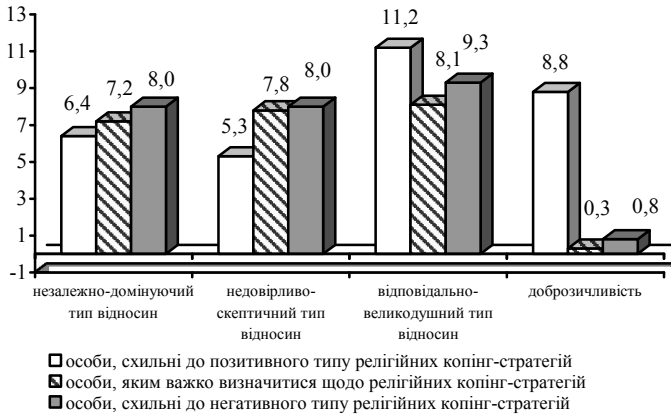

Рис. Середні показники для груп релігійних осіб, схильних використовувати різні релігійні копінг-стратегії, залежно від типу їхніх міжособових стосунків

Детальніший аналіз особливостей міжособових стосунків можна провести, звернувшись до результатів кореляційного аналізу (r -Пірсона) при $p < 0,05$. З'ясовано, що шкали, які відображають схильність особи використовувати позитивний тип релігійних копінг-стратегій, взаємопов'язані зі шкалами, які спрямовані на діагностику інтерперсональних взаємин. Зокрема, показники за шкалами "Прохання про пряме заступництво", "Релігійне очищення та прощення" та "Пошук духовної підтримки" демонструють тенденцію зростання зі збільшенням показників за шкалами "Залежно-слухняний тип відносин" ($r=0,223$; $r=0,204$; $r=0,229$, відповідно) і "Конвенціональний тип відносин" ($r=0,244$; $r=0,203$; $r=0,205$, відповідно). При цьому шкали "Оцінка проблемної ситуації як корисної" ($r=-0,215$) та "Співробітництво" ($r=-0,249$) взаємопов'язані зі шкалою "Прямолінійно-агресивний тип відносин".

Отож релігійні особи, які часто звертаються до різноманітних релігійних практик (моляться, просять прощення за гріхи), стають усе більш залежними від поглядів оточення. Вони прагнуть постійно брати участь у діяльності референтної для них групи, бажаючи при цьому задовольнити свою потребу у визнанні з боку інших. Однак людина, яка співпрацює з Богом задля успішного розв'язання проблемної ситуації, стає все менш наполегливою щодо досягнення бажаної мети,

розраховуючи отримати допомогу від Господа. Можливо, вона лише декларує, що здійснила все можливе у своєму житті задля подолання труднощів, вважаючи, що саме Бог зробить чудо в її житті.

На відміну від описаних вище релігійних осіб опитані християни, які сумніваються щодо здатності Господа допомогти їм у важкій ситуації, частіше за інших виявляють незалежність та критичність у поглядах. Такі особи здебільшого самовпевнені та егоїстичні. Не довіряючи близьким, вони все частіше переживають незадоволення через байдуже ставлення до них з боку Бога. Поява цих негативних почуттів до Господа, який, на думку людини, покинув її у скрутній ситуації, посилює вороже ставлення до близьких, яких особа постійно підозрює в недобррозичливості щодо себе.

В осіб, які сумніваються щодо могутності Бога щось змінити в їхньому житті, може з'явитися все-таки прагнення долучити Його до розв'язання проблем. Так, графі факторного навантаження показали, що зростання показників за шкалою "Позитивний тип релігійних копінг-стратегій" відбувається разом зі зростанням показників за шкалами "Відповідально-великодушний тип відносин", "Залежно-слухняний тип відносин" та "Конвенціональний тип відносин". Отож, здійснюючи соціально значимі вчинки, наприклад, допомагаючи близьким, а також змінюючи власні погляди відповідно до тих, які є прийнятними в конкретній спільноті, релігійна людина таким чином зміцнює переконаність у тому, що Бог підтримає її та вкаже вихід із важкої ситуації.

Розгляньмо специфіку інтерперсональних взаємин осіб, яким важко визначитися щодо релігійних способів долання труднощів (див. рис.). Опитані християни, які сумніваються, чи слід їм розраховувати на підтримку Бога, чи, можливо, Він покине їх у важкій ситуації, рідше за інших прагнуть допомагати іншим. Вони вважають, що щедрість, співчуття та милосердя щодо близьких є необов'язковою складовою їхніх взаємин з оточенням. Для осіб, яким важко визначитися щодо вибору релігійних копінг-стратегій, характерна більша впевненість у собі та незалежність у своїх поглядах порівняно з іншими групами опитаних.

Висновки. Особливості міжособових взаємин визначають схильність релігійної людини докладати зусиль, щоб залучити Бога до розв'язання проблемної ситуації. Добррозичливі та щирі відносини з оточенням свідчать про те, що християнин буде очікувати на допомогу від Господа у важкі хвилини життя. Людина, яка прагне налагодити та підтримувати такі взаємини з близькими, виявляє залежність у поглядах задля того, щоб її особу визнали в референтній для неї групі (наприклад релігійній спільноті). Взаємини, які ґрунтуються на бажанні

домінувати над іншими, складаються тоді, коли християнин недооцінює могутність Бога, Його здатність щось змінити в цьому житті. Релігійні особи, для яких характерні такі відносини з близькими, рідко довіряють іншим та критично ставляться до думок і вчинків оточення. Опитаним християнам, які виявляють незалежність у поглядах, частіше за інших важко визначитись, чи слід їм розраховувати на підтримку Господа в проблемній ситуації. Особи, сповнені сумнівів щодо того, чого слід їм очікувати від Бога, рідко підтримують доброзичливі взаємини з близькими та допомагають їм.

Література

1. Rizzuto A.-M. The birth of the living God: A psychoanalytic study / A.-M. Rizzuto. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – P. 29–37, 54–84.
2. Hill P. C. Relational schemas in processing one's image of God and self / P. C. Hill, T. W. Hall // Journal for Psychology and Christianity. – 2002. – Vol. 21. – № 4. – P. 365–373.
3. Kirkpatrick L. A. An attachment-theory approach to the psychology of religion / L. A. Kirkpatrick // International Journal for the Psychology of Religion. – 1992. – Vol. 2. – P. 3–28.
4. Kirkpatrick L. A. God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students / L. A. Kirkpatrick // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1998. – Vol. 24. – P. 961–973.
5. Mead G. H. Mind, self and society / G. H. Mead. – Chicago : University of Chicago Press, 1934. – 660 p.
6. Bowlby J. Attachment / J. Bowlby. – New York : Basic Books, 1969. – Vol. 1: Attachment and loss. – 199 p.
7. Ainsworth M. D. Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation / M. D. Ainsworth, M. C. Blehar, E. Waters, S. Wall. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1978. – 391 p.
8. An empirical exploration of psychoanalysis and religion: Spiritual maturity and object relations development / T. W. Hall, B. F. Brokaw, K. J. Edwards, P. L. Pike // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1998. – Vol. 37. – P. 303–313.
9. Єсип М. З. Адаптація методики “Релігійні копінг-стратегії” (RCOPE) К. Парамента, Г. Кюніга і Л. Перез / М. З. Єсип // Соціальна психологія. – 2010. – № 2 (40). – С. 150–160.
10. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2001. – С. 288–297.

© Єсип М. З.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

І. В. Жадан

СОЦІАЛЬНЕ НАУЧАННЯ: МЕХАНІЗМИ ТА РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Узагальнено результати дослідження за темою “Соціальне навчання як механізм політичної соціалізації молоді в умовах модернізації освіти” (2007 – 2010 роки). Визначено особливості впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді на соціальному та індивідуальному рівнях. Окреслено проблемні зони політичної соціалізації, описано механізми та напрями модернізації освітнього процесу для оптимізації соціалізаційних впливів.

Ключові слова: політична соціалізація, соціальне навчання, механізми, особливості, моделювання.

Обобщены результаты исследования по теме “Социальное научение как механизм политической социализации молодежи в условиях модернизации образования” (2007 – 2010 годы). Определены особенности влияния социального научения на процесс политической социализации молодежи на социальном и индивидуальном уровнях. Очерчены проблемные зоны политической социализации, описаны механизмы и направления модернизации образовательного процесса с целью оптимизации социализационных влияний.

Ключевые слова: политическая социализация, социальное научение, механизмы, особенности, моделирование.

The article presents summary of the research findings on the theme “Social learning as mechanism of youth political socialization in the conditions of education modernization” (2007 – 2010). Peculiarities of social learning impact on the process of youth political socialization at societal and individual levels are determined. Problem zones of political socialization are outlined; mechanisms and trends of educational process modernization aimed at socialization influence optimization are described.

Key words: political socialization, social learning, mechanisms, particularities, modeling.

Проблема. У переважній більшості досліджень з проблем політичної соціалізації [1 – 4] увага зосереджується на формуванні політичних уявлень та настановлень у процесі взаємодії з агентами

соціалізації. При цьому поза межами соціально-психологічного аналізу залишаються умови та механізми формування системи політичних ставлень та “матеріалізації” їх у соціальні дії, без яких неможливий політичний вибір, а отже, і перетворення, реконструювання, трансформації та розвиток політичної культури.

Мета статті: на основі узагальнення результатів дослідження особливостей впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації визначити ресурси, здатні оптимізувати процес формування політичних ставлень молоді.

Соціальне навчання, як процес опанування суб’єктом нових способів здійснення поведінки і діяльності, їх фіксації та/чи модифікації, є основним соціально-психологічним механізмом політичної соціалізації в будь-якому суспільстві. У сталих суспільствах процес соціалізації забезпечується механізмами наслідування, навіювання, зараження, переконування, ідентифікації; у перехідних, де практично всі агенти соціалізації перебувають у стані ресоціалізації, традиційні механізми не забезпечують досягнення поставлених цілей, тож виникає потреба в залученні спеціальних механізмів і технологій розвитку політичних ставлень. Уявлення про проблемні зони та ресурси соціального навчання в трансформаційному суспільстві можна скласти на основі аналізу наявної соціалізаційної ситуації.

Простір і спрямування політичної соціалізації визначають соціально-психологічні феномени: *домінуючий політичний дискурс* (прийняті або ті, що мають шанси бути прийнятими суспільством, ідеї та цілі); *політичні цінності* (ті, що були відтворені і пережиті, усвідомлені, визначають світосприймання і політичну поведінку, а відтак формують політичне життя, а також ті, які наразі лише декларуються); *зразки політичної діяльності та політичної поведінки*, які представлені в суспільстві, і ті, що репрезентують соціальні очікування. Процес і результат політичної соціалізації регламентовані також динамічними характеристиками політичної взаємодії: *формами політичної взаємодії, прийнятими в соціумі; нормами політичної поведінки та критеріями її оцінювання; політичною компетентністю агентів соціалізації; способами соціалізаційних впливів, легітимними в межах даної культури; політичною залученістю, напруженістю актуальних політичних потреб громадян; ефективністю наявних соціалізаційних інститутів тощо.*

Програмою дослідження передбачалося виявлення особливостей впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді на макро- і мікро- рівнях. Дослідження макрорівня представлено аналізом політичного дискурсу основних агентів політичної

соціалізації. На мікрорівні вивчалися особливості ціннісних пріоритетів, нормативно-правових настановлень, громадянських ставлень, компетенцій і стереотипів молоді, особливості громадянських ставлень учасників освітнього процесу, а також уявлення про цілі політичної соціалізації в сім'ях, де виховуються діти молодшого шкільного віку.

На основі теоретичного аналізу і даних емпіричних досліджень визначено найбільш істотні особливості впливу соціального навчання на процес розвитку політичних ставлень на соціетальному рівні. Зокрема, встановлено, що політичному дискурсу цього рівня властиві:

- внутрішня суперечливість і різновекторність ціннісних моделей (декларованих і діючих; представлених у різних регіонах, соціальних групах, політичних силах тощо);

- високий рівень стереотипності і міфологізованості (з домінуванням схем, спрямованих у минуле, та міфів, що гальмують вирішення завдань розвитку);

- брак зрозумілих сценаріїв змін (уявлення про цінності, механізми та способи демократичної політичної взаємодії схематичні; образ бажаного майбутнього вкрай розмитий, а технології його досягнення взагалі не представлені);

- “підміна” смислів (нові категорії ілюструються наявними контекстами, а нові смисли “розчиняються” в стереотипних уявленнях і натяках);

- насиченість сценаріями катастроф і зорієнтованість на формування синдрому вивченої безпомічності;

- постійні апеляції до переконань, які на когнітивному і емоційному рівнях утверджуються в ситуативному досвіді і спрямовані в минуле або сучасне, але не орієнтовані в майбутнє, що істотно ускладнює їх переформулювання і якісні зміни.

Окрім того, на дискурсі макрорівня позначаються незацікавленість основних агентів політичної соціалізації в зміні ціннісних пріоритетів суспільства і суперечності між природними факторами розвитку (такими як схильність людей до егоїзму, ксенофобії, агресії, прагнення до авторитарної влади, готовність до певних типів очікувань тощо) і тими, що визначають бажаний рівень соціалізованості.

Соціалізаційні впливи цього рівня орієнтовані на актуалізацію механізмів навіювання, зараження, наслідування, ідентифікації.

Узагальнення результатів емпіричних досліджень щодо впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації на індивідуальному рівні дало змогу виявити особливості, які значною мірою відзеркалюють соціетальний рівень, зокрема такі:

- для переважної більшості студентської молоді (близько 64%) пріоритетними є матеріальні цінності (цінності виживання), тоді як

індикаторами зорієнтованості на розвиток є ініціативність, уміння жити в нових умовах, рішучість у досягненні цілей, довіра і якість життя. Водночас можна констатувати наявність потенційного ресурсу для формування ціннісних пріоритетів розвитку, позаяк потреби, що відповідають матеріальним цінностям, як і потреби в розвитку якостей особистості, що забезпечують самореалізацію (динамічна складова цінностей), віднесені молоддю до найменш напружених;

- у когнітивній складовій нормативних ставлень молоді найвиразніше представлені корисність та вигода, проте бракує готовності здійснювати самостійний вибір, протистояти зовнішньому тиску. Водночас корелятами розвитку правових ставлень молоді є орієнтація на саморозвиток та самореалізацію, готовність впливати на детермінанти подій, прийняття соціальної норми як способу досягнення згоди із соціумом, автономна мораль (прагнення самостійно оцінювати та приймати рішення щодо меж власного права)[5];

- семантика громадянських ставлень учнівської молоді визначається факторами лояльності до влади та національною ідентичністю, орієнтацією на державу як основного, якщо не єдиного співучасника громадянської взаємодії (ставлення реалізуються в площині “громадянин – влада”). Натомість метою політичної соціалізації є утвердження соціальної довіри, толерантності, готовності до обстоювання своїх прав у взаємодії з іншими (реалізація громадянських ставлень у площині “громадянин – інші люди”)[6];

- ставлення молоді до подій і явищ політичного життя ґрунтується на схематизованих уявленнях (стереотипах та упередженнях), ключовими смисловими ядрами яких є відчуженість влади, нетерпимість, сприйняття та інтерпретація політичних подій в опозиціях “ми – вони”, тема боротьби за майбутнє, зорієнтованість у минуле, апелювання до моралі. Політичні інтерпретації ірраціональні та упереджені, наслідком чого є: некритичне ставлення до влади, негативне ставлення до інших політичних ідей, поглядів та “інакшості” загалом, категоричність в оцінюванні тих, хто не належить до “своїї” групи [7];

- переважання в структурі політичних ставлень студентства емоційно-оцінних ставлень унеможлиблює довіру і визнання політики як необхідного інструменту регулювання життя суспільства; відносини між “Я” і державою інтерпретуються в опозиції домінування/підпорядкування. Рівень когнітивних компетенцій, пов’язаних з уміннями здобувати й опрацьовувати, аналізувати і оцінювати отриману інформацію суспільно-політичного характеру виявився найнижчим у системі політичних компетенцій студентської молоді [8];

- структура громадянських уявлень агентів цілеспрямованої політичної соціалізації (розробників і вчителів) істотно різниться: розробники, які визначають змістову та технологічну складові навчально-виховного процесу, зорієнтовані на формування активної, патріотичної, законослухняної і політично ефективної особистості; тоді як учителі націлені на виховання позитивного, порядного і доброзичливого учня, що істотно знижує ефективність цілеспрямованого навчання [6];

- уявлення батьків щодо рис, які мають бути сформовані у молодших школярів для успішної політичної соціалізації на наступних етапах розвитку, загалом відповідають моделі потребового майбутнього – це здатність до конструктивної взаємодії з іншими, налаштованість на діалог, самоконтроль, емпатія, відповідальність і самостійність. Водночас реальні виховні впливи, до яких вдаються молоді батьки, не адекватні заявленим цілям)[9].

Отже, емпірично виявлені особливості процесу і результату соціального навчання підтверджують тезу про те, що механізми, здатні забезпечити успішність політичної соціалізації у сталих суспільствах, не зорієнтовані на зміну та розвиток політичних ставлень. З огляду на це доцільно звернутися до ресурсів розвитку, теоретично і технологічно обґрунтованих у теорії соціального навчання та когнітивних концепціях, а також зосередитися на використанні в ході формування соціалізаційних впливів ширшого спектру механізмів, зокрема проєкції, самокатегоризації, рефлексії, ототожнення, реконструкції, самоствердження, соціального порівняння, переконування, переоцінки цінностей, уніфікації та конструювання реальності.

З огляду на викладене постає проблема побудови системи цілеспрямованих соціалізаційних впливів, яка б охоплювала як індивідуальний, так і соціетальний рівень, адже відносно швидкі зміни якісних параметрів політичної соціалізації можливі лише за умови узгодженості дій усіх акторів соціалізаційного процесу. Беручи до уваги взаємозв'язок дискурсу і суспільства, освітні впливи навряд чи будуть ефективними без змін у політичному дискурсі. Перші кроки на шляху таких змін потребують аналізу дискурсивних практик на засадах соціокогнітивного підходу та вироблення способів їх корекції.

Результати проведених досліджень вказують на необхідність концептуалізації засад політичної соціалізації, зокрема конкретизації її цілей, основних напрямів та засобів. Потребують уточнення уявлення про ціннісні пріоритети, які мають бути сформовані, критерії ефективності політичної взаємодії, прийнятні процедури та норми політичної поведінки, форми та межі політичної відповідальності політичних акторів тощо.

Результати проведених досліджень дають змогу визначити спрямування соціалізаційних впливів на мікрорівні. Найбільш важливими для розвитку політичних ставлень молоді є:

- раціоналізація уявлень про політичну взаємодію, насамперед про цілі та цінності її учасників;
- утвердження соціальної довіри, толерантності, готовності до обстоювання своїх прав у взаємодії з іншими;
- зміна ставлення до влади (насамперед зниження авторитету влади й очікувань щодо неї) та зростання довіри до інших, об'єднавшись із якими можна досягти бажаних цілей;
- перенесення акцентів з відповідальності особистості перед державою і за державу на відповідальність кожного перед членами громади, добробут якої і забезпечує можливість вибору та самовираження її членів;
- формування настановлення на здійснення самостійного вибору, здатність протистояти зовнішньому тиску;
- формування мотивації до набуття політичних компетенцій, необхідних для ефективної політичної взаємодії, підвищення продуктивності політичного мислення (акцент на глибокому розумінні сутності і наслідків проблем, а не на запам'ятовуванні фактів і правил);
- засвоєння навичок активної політичної участі для захисту інтересів (особистості, групи, нації);
- зміщення пріоритетів з цінностей виживання на цінності розвитку і самореалізації.

Окремим завданням є технологічне забезпечення процесу соціалізації, яке задовольняло б потреби різних рівнів соціального навчання і різних його агентів. Продуктивним напрямом цієї діяльності видається адаптація доробку когнітивної психології, зокрема використання технологій моделювання, схематизації, конструювання політичної реальності та інших прийомів. Відповідно до завдань, які вирішуються в процесі навчання, може бути використаний широкий спектр схематизацій: когнітивні – для категоризації, абстрагування, інтерпретації, оцінювання в процесі опрацювання політичної інформації; емоційні – для генерування почуттів, розвитку емпатії, довіри тощо; інструментальні – для засвоєння вмінь, процедур, окремих політичних дій; рефлексивні – для розвитку здатності до самоаналізу та самоконтролю. Однею з перспективних технологій соціального навчання є також аналіз найбільш поширених стратегій політичної поведінки і формування власних смислових конструктів, які в майбутньому можуть вирости у стратегії, що сприяє засвоєнню і надалі – інтеріоризації цінностей політичної взаємодії.

Висновки:

1. Сутність, цілі та механізми політичної соціалізації в перехідних суспільствах відмінні від тих, що властиві сталим суспільствам. З урахуванням цих відмінностей та з огляду на завдання модернізації освіти політичну соціалізацію пропонуємо розглядати в річищі підходу, згідно з яким визначальним фактором розвитку є інтеракція. За такого розуміння сутності розвитку останній має єдину природу з навчанням як процесом набуття суб'єктом нових уявлень, смислів та опанування нових способів реалізації поведінки і діяльності.

2. Соціальне навчання здійснюється на соціальному й індивідуальному рівнях, однією з основних його функцій є забезпечення процесу політичної соціалізації молоді і таким чином відтворення (у сталих суспільствах) або трансформація (у перехідних суспільствах) політичної культури.

3. Соціальне навчання – універсальний механізм політичної соціалізації, потенціал якого у сталих суспільствах лише частково затребуваний. В умовах перехідних суспільств помітно зростає запит на технологічні ресурси соціального навчання, які здатні істотно підвищити ефективність соціалізаційних впливів.

4. Перспективними напрямками розвитку політичних ставлень молоді є широке застосування моделювання в процесі цілеспрямованого навчання та розширення спектра психологічних механізмів у ході формування соціалізаційних впливів.

5. Перенесення акцентів у політичній соціалізації на розвивальні стратегії можливе за умови застосування технологій, орієнтованих на посилення когнітивних мотиваторів політичної взаємодії. Використання в освітньому процесі когнітивних моделей сприятиме раціоналізації політичної активності, формуванню якісно нових стратегій політичної поведінки, зміні ціннісних пріоритетів.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Розум И. С. Психология социализации и социальной адаптации человека / И. С. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
3. Торни-Пурта Дж. Политическая социализация подростков в изменяющемся контексте: Международное исследование в духе Невитта Сэнфорда / Дж. Торни-Пурта // Политическая психология: Хрестоматия / сост. Е. Б. Шестопал. – М. : Аспект Пресс, 2007. – С. 316 – 329.
4. Хегенхан Б. Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с. – (Серия “Мастера психологии”).

5. Дідук І. А. Психологічна готовність молоді до нормативної взаємодії / І. А. Дідук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – Т. 11. – Ч. 1. – С. 118 – 126.
6. Позняк С. І. Перспективи розвитку громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти / С. І. Позняк // Вища освіта України. Темат. вип. “Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – 2008. – Дод. 3. – Т. 2 (9). – С. 477 – 482.
7. Вольфовська Т. О. Особливості впливу упереджень та стереотипів на процес політичної соціалізації молоді / Т. О. Вольфовська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / К., 2010. – Т. 12. – Ч. 6. – С. 67 – 75.
8. Скнар О. М. Базові компоненти системи політичних компетенцій молоді: результати емпіричного дослідження / О. М. Скнар // Соціальна психологія. – 2010. – №3 (4). – С. 55 – 66.
9. Келепко О. В. Сімейне навчання як чинник політичної соціалізації дитини / О. В. Келепко // Психологічні перспективи. – К., 2010. – Спец. вип. – С. 41 – 48.

© Жадан І. В.

Л. О. Кияшко

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ І ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Розглянуто можливості, умови та механізми впливу освітнього середовища на формування учня як суб'єкта громадянського суспільства, який здатен брати участь у громадсько-політичних процесах. Представлено структурно-функціональну модель розвитку соціальної зрілості молодшої людини, програму та етапи формування в рамках навчально-виховного процесу готовності до політичної участі.

Ключові слова: політична участь, соціальна зрілість, громадянська відповідальність.

Рассмотрены возможности, условия и механизмы влияния образовательной среды на формирование учащегося как субъекта гражданского общества, способного принимать участие в общественно-политических процессах. Представлены структурно-функциональная модель развития социальной зрелости молодого человека, программа и этапы формирования в рамках учебно-воспитательного процесса готовности к политическому участию.

Ключевые слова: политическое участие, социальная зрелость, гражданская ответственность.

Possibilities, conditions and mechanisms of the influence of the educational environment on the formation of the student as a subject of civil society, able to participate in political processes, are considered in the article. Structural-functional model of development of social maturity of a young man is presented. Stages and the program of formation of readiness for political participation within the educational process are provided.

Key words: political participation, social maturity, civic responsibility.

Проблема. В одній із щорічних доповідей Державного інституту розвитку сім'ї та молоді “Про становище молоді в Україні”, представленій Президентові України, Верховній Раді та Кабінетові Міністрів України, зазначено, що найбільш важливими і незмінними передумовами підготовки молоді до життя, її соціалізації, прилучення до духовних надбань людства є:

- оптимізація системи позанавчальної виховної роботи в навчальних закладах різного рівня, спрямована на розвиток особистості учня, студента, їхнє громадянське, патріотичне виховання;
- удосконалення діяльності органів шкільного і студентського самоврядування, ширше їх залучення до розв'язання проблем соціального становлення молоді [1, с. 311].

Виховання майбутнього громадянина держави, спроможного брати участь у громадсько-політичному житті країни, необхідне і можливе в умовах навчально-виховного процесу. Це не обов'язково потребує додаткового навчального часу чи фахівців зі спеціальною підготовкою, але не може обійтися без розроблення та впровадження відповідних психолого-педагогічних технологій.

Метою нашого дослідження є аналіз психологічних умов та механізмів, які можна було б упровадити в навчально-виховний процес і таким чином вплинути на формування навичок соціально-політичної взаємодії та готовності молоді до участі у політичному житті суспільства.

Готовність до політичної участі, на нашу думку, поєднує небайдужість та інтерес молодої людини до суспільно-політичного життя країни, розвинуте почуття громадянської відповідальності, володіння навичками соціальної взаємодії та настановлення на реалізацію їх у суспільно корисній діяльності. Наявність у молодої людини цих якостей може свідчити не тільки про її готовність до політичної участі, а й загалом про рівень її соціальної зрілості. Під кутом зору теорії настановлень готовність до ефективної дії передбачає наявність психологічного настановлення на досягнення бажаного результату. Сам процес формування психологічної готовності до дії охоплює ряд стадій – від

не визначеного спочатку настрою до більш визначеного стану, від нього – до психологічного настановлення. Психологічне настановлення має також бути підкріплене відповідною здатністю до його практичної реалізації. Усе це загалом можна розглядати як інтегральну характеристику психологічної готовності до ефективної соціальної дії.

Згідно із засадами діяльнісного підходу розвиток навичок соціально-політичної взаємодії та політичної участі можливий лише в процесі суспільної діяльності суб'єкта. Тому важливим завданням дорослого населення є допомога у створенні умов для такої діяльності, що сприяло б здійсненню політичної соціалізації молоді, зростанню її інтересу до соціально-політичних процесів у країні та готовності брати в них участь. Отже, варто вести мову про впровадження, точніше гармонійне вбудовування, цих механізмів у навчально-виховний процес освітніх закладів.

У межах традиційного підходу, де мета навчання і виховання – передавання студентові або школяреві знань, накопичених людством, пріоритетні позиції в підготовці молоді до політичної участі посідає викладання циклу суспільствознавчих дисциплін. Сучасна ж концепція освіти виходить з того, що навчання і виховання мають становити єдиний педагогічний процес. Отож проблема полягає в тому, як ці два аспекти поєднати в одне ціле, в успішний для практики політичного виховання союз.

Відомий український психолог М. Й. Боришевський виявив, що психічні механізми розвитку особистості можуть активно функціонувати “за наявності у свідомості та підсвідомості людини інтегруючого та стимулюючого начала або чинників, у ролі яких виступає певна життєво важлива ідея. Якщо ця ідея визначається соціально позитивним змістом, має морально-ціннісне навантаження, вона спричиняє розвивальний ефект у свідомості, а також може впливати на систему особистості загалом” (цит. за: [2, с. 69]). Під життєво важливою ідеєю Боришевський мав на увазі скаутинг – виховний рух, спрямований на розвиток дитини як члена суспільства, на особистісне становлення та громадянське виховання молоді людини. Як бачимо, головною метою долучення дитини до цієї системи є особистісний розвиток, який повинен забезпечуватися такими механізмами, як командна взаємодія, життя в гармонії з природою, наявність певної символіки, навчання через справу, скаутський закон та обіцянка, підтримка дорослих [там само, с. 70].

Коли йдеться про розвиток у молоді соціальної зрілості та її підготовку до участі в соціально-політичному житті суспільства, до механізмів, запропонованих у концепції М. Й. Боришевського, слід додати, на наш погляд, такі чинники, як організація суб'єкт-суб'єктної взаємо-

дії всіх учасників навчально-виховного процесу та створення позитивної психологічної атмосфери в процесі спільного розв'язання життєво важливих завдань (рис. 1).

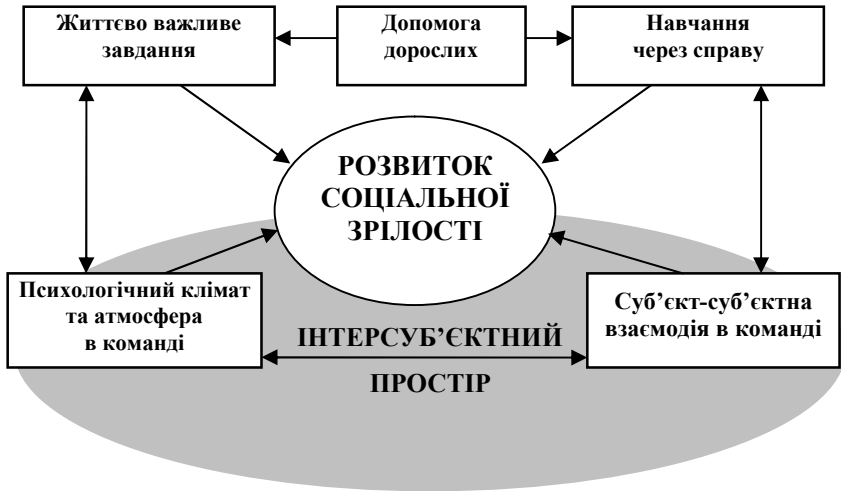

Рис. 1. Структурно-функціональна модель розвитку соціальної зрілості

Навчання через справу, на відміну від теоретичного навчання, означає розвиток як результат особистого досвіду. Воно відображає активний шлях набуття молоді людиною знань, умінь та соціальних настановлень.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія в команді – це не просто спілкування та обмін інформацією. У цій взаємодії кожен учасник проявляє свою суб'єктність через причетність до створення надіндивідуального, інтеріндивідуального простору, що породжує спільні для суб'єктів взаємодії і нові смисли, своєрідну психологічну атмосферу та клімат.

Входження учнів в *інтерсуб'єктний простір* можливе шляхом удосконалення системи самоуправління, зокрема розроблення та застосування методів партисипативного управління. Перспективним підґрунтям для підвищення ефективності управління навчальним закладом може бути адаптація до його умов продуктивних ігор, що спрямовані не на імітацію проблем, а на пошук рішення реальних проблем, які неможливо розв'язати традиційними способами. До цього розряду можна віднести насамперед такі ігри: організаційно-діяльнісні (Д. П. Щедровицький), інноваційні, практично-ділові (А. І. Пригожин), проблемно-ділові та ін.

Якщо традиційна ділова гра впевнено займає своє місце серед дидактичних методів, то ігрові форми колективної розумової діяльності, спрямовані на розв'язання реальних проблем, формуються в так звану продуктивну ланку ділової гри. За допомогою продуктивних ділових ігор, з одного боку, можуть бути розв'язані реальні проблеми навчальних закладів (посилення інтересу учнів до навчання, удосконалення шкільного самоврядування, поліпшення екологічного чи патріотичного виховання тощо). З другого боку, може бути побудована така модальність освітнього середовища, яка сприятиме розвитку суб'єктності та соціальної зрілості учнів [3 ; 4].

За концепцією Г. І. Сороки, *модальність освітнього середовища* може бути представлена за допомогою методики векторного моделювання. Як критеріальний показник розглядається наявність чи відсутність у тому чи іншому освітньому середовищі умов і можливостей для розвитку активності (чи пасивності) дитини та її особистісної волі (чи залежності) [5]. Освітнє (виховне) середовище можна віднести до одного з чотирьох основних типів, виділених Я. Корчаком (рис. 2) :

- догматичне освітнє середовище, що зумовлює пасивність і залежність дитини;
- кар'єрне освітнє середовище, що сприяє розвитку активності, але водночас і залежності дитини;
- безтурботне освітнє середовище, що сприяє вільному розвитку, однак одночасно зумовлює пасивність дитини;
- творче освітнє середовище, що сприяє вільному розвитку активної дитини.

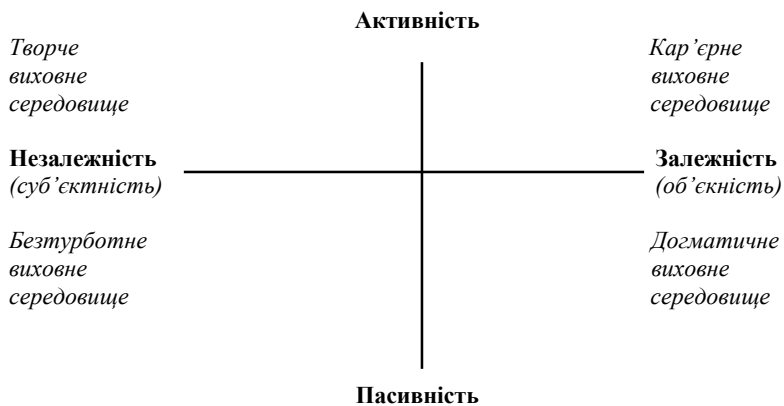

Рис. 2. Система координат для векторного моделювання освітнього середовища

“Активність” розуміють при цьому як наявність в особистості таких рис, як ініціативність, прагнення до певної мети, завзятість у цьому прагненні, здатність боротися за свої інтереси, відстоювати власні погляди і т. ін. Відповідно “пасивність” розглядають як брак, несформованість таких рис. Інакше кажучи, полюс “пасивності” на даній шкалі можна розглядати як нульову активність. “Незалежність” пов’язується тут з незалежністю суджень і вчинків, волею вибору, самостійністю тощо, а “залежність” – із пристосовництвом, підпорядкованістю чужій волі, браком особистої відповідальності і т. ін.

Якщо викладання суспільствознавчих дисциплін може забезпечити поінформованість учнів щодо основ демократичного устрою, громадянської та політичної участі, то саме творче виховне середовище, налагоджена система самоуправління сприяють засвоєнню відповідних способів діяльності (компетентностей) і, урешті-решт, формуванню суб’єктності учня (рис 3).

Рис. 3. Модель формування суб’єктності в освітньому середовищі

Цікавим з погляду розроблення технологій формування готовності до політичної участі є змістове наповнення складових моделі (табл).

Формування як метод педагогічної психології реалізує діяльнісний підхід у вивченні психологічних явищ, обґрунтований у працях Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва та ін. Основою цього напряму психологічних досліджень є вивчення зумовленості психічної діяльності людей їхньою зовнішньою, матеріальною діяльністю. Методом психо-

логічного дослідження тут виступає формування конкретних психологічних явищ і процесів із заздалегідь запланованими, визначеними властивостями.

Таблиця

Складові формування готовності молоді до політичної участі

Зміст діяльності	Компетенції, що надаються	Методи й процедури
Просвіта (знання)	Поширення знань у сфері: – психології політичної участі особистості; – психології малих груп; – політичної культури особистості; – форм політичної участі; – особливостей політичної ролі в команді; – типів політичної активності;	Форми психологічної просвіти: – лекції; – бесіди; – семінари; – виставки; – відбір літератури; – процесинги; – перформанси; – метод кейсів; – метод проектів; – мозковий штурм
Формування (вміння, навички)	Поширення знань у сфері: – формування мотивації соціальної діяльності; – підвищення рівня відповідальності; – надання можливості оцінювати власний потенціал (здійснювати самооцінку); – формування навичок командної взаємодії Розвиток навичок політичної участі особистості: – комунікативних; – емоційних; – когнітивних; – конативних	Організація самоуправління: – групова (командна) робота з розв'язання завдань; – продуктивні ділові ігри; – рольові ігри; – метод проектів

У своїй роботі проблему формування ми розглядаємо у зв'язку із системою поетапного формування психічних утворень П. Я. Гальперіна. Теорія планомирного формування виходить з того, що предметом психології є процес орієнтування суб'єкта в ситуації. Структура і динаміка орієнтаційної діяльності визначають її якості, характер та можливості процесу формування.

Орієнтаційна діяльність охоплює чотири основних моменти:

1) побудова образу тієї ситуації, в якій перебуває і відтак діяти-ме суб'єкт;

2) виділення в ситуації предмета актуальної потреби, тобто мети дії;

3) складання плану дії;

4) контроль і корекція виконуваної дії.

Кожен з названих моментів може розростатися до самостійної діяльності. У загальному вигляді орієнтаційна діяльність поєднує два основні її елементи – побудову образу (в широкому сенсі цього слова) ситуації і дію з огляду на цей образ. І все ж головною структурною і генетичною одиницею орієнтування є дія або взаємодія.

Механізмами долучення молоді до такої взаємодії в контексті проблем формування готовності до соціальної активності можуть стати інтерактивні техніки навчання та виховання, наприклад: ігри-процесинги, перформанси, кейси. Їхнім основним змістом мають бути конкретні події та ситуації в суспільстві та політикумі, зокрема події в регіоні, місті або навчальному закладі. *Процесинг* – це ігри, у яких задаються стартові умови; причому їх небагато, іноді вони оговорюються одним реченням. Головне у процесингу – сам процес дії і взаємодії учасників. *Перформанс* – це той же процесинг, але виконаний методами арт-терапії. *Кейс* також є соціальною грою, але відрізняється від процесингу і перформансу тим, що в ньому не лише ставляться чіткі завдання для групи в цілому, а й кожний учасник має свою особисту мету, яку він повинен реалізувати в ході гри.

Кейс-метод є методом посткласичної методології й одночасно результатом якісного оновлення освітньої “класики”. Цей метод розвиває вміння розв’язувати складні проблеми, аналітично мислити і робити раціональні висновки. У сучасних умовах цей метод разом з іншими методами (імітаційні ігри, методи розвитку творчого потенціалу особистості тощо) виступає як “спосіб утвердження в суспільстві посткласичної моделі освіти” [6, с. 31]. Метод навчання за допомогою ситуаційних вправ базується на описі конкретної проблеми або ситуації. При цьому ситуаційна модель не містить у собі ні матеріалів аналізу, ні висновків, а тільки факти та події, викладені у хронологічній послідовності. Більшість ситуаційних вправ відтворюють реальні ситуації, концентруючи увагу на головній дійовій особі в момент прийняття нею кардинального рішення щодо даної проблеми (ситуації).

Мета цього методу – поставити учасників у таку ситуацію, в рамках якої вони повинні приймати ефективні рішення. При цьому їм слід:

- визначити провідні, основні та вторинні факти;
- вибрати з декількох проблем ключові;
- розробити адекватну стратегію і рекомендації щодо подальших дій.

Найбільш ефективною технологією формування компетентності та готовності до політичної участі, на наш погляд, є *метод проектів*, який останнім часом активно впроваджується в практику навчання і виховання. Він дає змогу формувати дослідницькі навички, активізувати їх застосування, впроваджувати отримані знання в практику. Метод проектів – це форма організації заняття, яка передбачає комплексний характер діяльності всіх його учасників з отримання конкретної “продукції” за заданий проміжок часу. Цей метод зазвичай відносять до розряду додаткових технологій навчання чи виховання, хоча ніщо не заважає поширити його і на базовий навчальний процес, як це робиться в ряді зарубіжних країн. Як форма виховання, проектна форма дуже органічна, оскільки орієнтується не тільки на засвоєння певного обсягу знань, а й на відчуття практичної значущості заходів. Учні мають навчитися орієнтуватися у світі політики, використовувати численні джерела інформації, що допомагають зробити певний політичний вибір.

На відміну від традиційних форм навчання та виховання (збори, лекції, доповіді, читальські конференції, диспути, зустрічі, усні журнали, бесіди, екскурсії, конкурси, тематичні стенди тощо) метод проектів долає дефіцит деяких умінь, на які часто немає запиту. До їх числа належать:

1) прогнозування майбутнього стану, майбутньої конструкції на основі наявних даних. Прогнозовані перспективні досягнення можуть стати реальними тільки в тому випадку, якщо учасникам проектної діяльності вдасться при цьому відчутти фрагмент майбутнього, побачити прообрази нових образів проєктованих конструкцій, передбачити можливі шляхи розвитку подій, вийти за рамки наявних уявлень;

2) уміння відстежувати події у зворотному порядку – від очікуваного результату до витoku задуму проєкту;

3) вибір перспективних способів розв’язання проблеми в умовах поліваріантності. У ході простежування перебігу подій на одному з проміжних етапів виявляються нові, більш сприятливі можливості, варіанти, ідеї.

Висновки. Відповідна організація процесу самоуправління навчальним закладом та розширення системи викладання за рахунок суспільствознавчих дисциплін, спеціальних інтерактивних технологій – продуктивний спосіб розвитку соціальної зрілості, суб’єктності, громадянської відповідальності школярів, а відтак їхньої здатності до подальшої ефективної участі в суспільно-політичному житті країни. Умови формування готовності до політичної участі: творче моделювання виховного середовища, побудова інтерсуб’єктного простору взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу, організація

спільної діяльності для розв'язання реальних життєво важливих завдань, навчання через справу. Механізмами включення молодого людини у формувальну дію мають стати інтерактивні техніки навчання та виховання (продуктивні ділові ігри, кейси, процесинги, перформанси, проектні методи), які базуються на засадах орієнтаційної діяльності.

Література

1. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молодого сім'ї, посилення соцзахисту дітей та молоді у 2001 – 2006 рр.) : щоріч. доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т. В. Безулік, А. І. Білий, Є. І. Бородин та ін. – К. : Гопак, 2006. – 360 с.
2. *Євдокимова Н. О.* Психологічні чинники становлення національної самосвідомості підлітків-членів скаутського руху / Н. О. Євдокимова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. IV. – Ч.7. – С. 69 – 74.
3. *Воровщиков С. Г.* Продуктивные деловые игры во внутришкольном управлении: Теория, технология : учеб. пособие / С. Г. Воровщиков. – М. : ЦГЛ, 2005. – 320 с.
4. *Загашев И. О.* Критическое мышление: технология развития / И. О. Загашев, С. И. Заир-Бек. – СПб. : Дельта, 2003. – 284 с.
5. *Сорока Г. І.* Організація вихованої роботи: планування, аналіз, методичне забезпечення / Г. І. Сорока. – Х. : Основа, 2005. – 128 с.
6. *Мирошниченко О. В.* Кейс-метод как основа обучения и обновления образования / О. В. Мирошниченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №12. – С. 22 – 28.

© Кияшко Л. О.

О. В. Келепко

СІМЕЙНЕ НАУЧАННЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Представлено індикатори та показники політичної соціалізованості для молодшого шкільного віку. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей соціального навчання в молодшому шкільному віці, виявлено “проблемні зони” сімейного навчання.

Ключові слова: соціальне навчання, соціалізація, самоконтроль, відповідальність, толерантність.

Представлены индикаторы и показатели политической социализированности для младшего школьного возраста. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей социального обучения в младшем школьном возрасте, выявлены “проблемные зоны” семейного обучения.

Ключевые слова: социальное научение, социализация, самоконтроль, ответственность, толерантность.

Characteristics and indicators of political socialization of junior pupils are presented. The results of the empirical research of specifics of social learning as a method of junior pupils political socialization are described. Furthermore, the author shows problematic zones of family learning.

Key words: social learning, socialization, self-control, responsibility, tolerance.

Проблема. Першою соціальною групою, до якої долучається дитина, є сім'я. Вона має свій устрій, свої принципи, правила, норми, традиції, способи та культуру взаємодії, які почасти не усвідомлюються батьками, але являють собою мініатюрну модель держави, в якій має жити дитина. Саме батьки є для неї найавторитетнішим об'єктом спостереження, і ті моделі поведінки, які вони пропонують дитині, стають основою побудови майбутньої картини політичного світу. Провідним соціалізувальним засобом у контексті політичної соціалізації є навчання через спостереження і засвоєння моделей поведінки, які демонструють батьки, що в майбутньому й визначає арсенал моделей політичної поведінки їхньої поведінки. Аналізуючи та осмислюючи ті моделі, які пропонуються дитині, батьки можуть впливати на процес її соціалізації. Тому така велика увага приділяється саме особистості батьків, котрі мають бути носіями адекватних соціальному запитові моделей поведінки, які переймають діти [1; 2].

За результатами теоретичного аналізу проблем політичної соціалізації молодших школярів у процесі сімейного навчання і моделювання ми виділили ознаки успішності політичної соціалізації особистості: повноцінність, самоконтроль, самостійність, відповідальність і толерантність.

Метою дослідження є виявлення рівня сформованості базових ознак політичної соціалізації в молодшому шкільному віці.

Для реалізації поставленої мети був розроблений методичний інструментарій. Було визначено показники та індикатори ознак політичної соціалізації (табл. 1) і складено дві анкети: 1) анкету для батьків; 2) анкету для дітей. Формулювання питань і альтернатив відповідей здійснювалося на основі пошукового дослідження, здійсненого методом анкетування, у якому взяли участь 20 студентів ВНЗ.

Передбачалось, що анкета пропонуватиметься для заповнення батькові чи матері, однак до участі в анкетуванні долучилися лише матері. У той час як вони самостійно відповідали на запитання анкети, проходило інтерв'ювання їхньої дитини. У дослідженні взяли участь 39 сімей. За змістом більшість запитань в анкетах для батьків і дітей перегукуються між собою, що дало змогу порівняти відповіді батьків

та дітей, погляди батьків на свою поведінку в певних життєвих ситуаціях та їх безпосередню оцінку дітьми.

Таблиця 1

**Показники та індикатори політичної соціалізації
для молодшого шкільного віку**

	Показники	Індикатори
Повноцінність	безумовність любові батьків	відчуття того, що тебе люблять за будь-яких обставин
	виявлення любові	виявлення любові батьків до дітей і відчуття дітьми проявів батьківської любові
	знання здібностей і вразливих сторін дитини	конструктивність опису здібностей дитини конструктивність опису вразливих сторін дитини
	реакція батьків на невдачу дитини	крик, сварка
		підтримка
		допомога
		кепкування
	проведення вільного часу	активне
пасивне		
право на помилку	визнання такого права	
	невизнання такого права	
долучення батьків до розв'язання проблем	допомога у розв'язанні проблем	
	переключення дитини на іншу діяльність	
	допомоги немає	
Самоконтроль	прийняття норм і правил	присоромлення
		пояснення
		ігнорування
	ставлення до незадовільних оцінок	діалог, допомога
		покарання
		ігнорування
	зауваження	присоромлення
		пояснення
		уникання зауважень
	висловлення невдоволення з боку дитини	висловлення у формі протесту
		спокійне висловлення, обґрунтування своєї позиції
		не висловлює, ображається
не висловлює		
висловлення невдоволення з боку батьків	крик, сварка	
	спокійне пояснення	
	відмова від взаємодії	
	регулярного контролю немає	
спосіб батьківського контролю за переглядом дитиною ТВ	опертя на внутрішній контроль дитини	
	опертя на зовнішній контроль	
	регулярного контролю немає	
		контролю немає

	Показники	Індикатори
Самостійність	самообслуговування	самостійність
		з нагадуванням
		з допомогою
	спосіб виправлення помилок	самостійний пошук помилки
		вказування на помилку
		допомога дитині
		інше
Відповідальність	невиконання обіцяного батьками	виправдовування
		вибачення, пояснення
	виконання доручень	невизнання своєї провини
		спектр доручень для молодшого шкільного віку
Толерантність	кепкування дитини з інших дітей	кепкує з інших
		не кепкує
	ставлення до вибору іншого	відвертість, діалог
		неприйняття своєї інакшості
		неприйняття інакшості іншого
	емпатія	розуміння, співчуття
		байдужість
готовність допомогти іншому	готовність допомогти	
	нерозуміння	
	байдужість	

Було також проведено порівняльний аналіз (за одномірними розподілами) відповідей батьків і дітей щодо кожної з виділених ознак політичної соціалізації. Нас цікавили насамперед ті розподіли, які найяскравіше демонструють розбіжності в сприйнятті своєї поведінки батьками та сприйнятті їхньої поведінки дітьми (табл. 2). Найпоширенішим виявом любові, за свідченням батьків і дітей, є похвала. Як видно з таблиці, діти значно рідше відчують любов через слова любові, ніж це схильні думати батьки. Батьки рідше обирали подарунок як вияв любові, ніж цього хотілося б дітям. Імовірно, батьки вважають подарунки винагородою чи підкупом, тоді як діти, навпаки, схильні бачити в подарунках вияв любові батьків. Менше третини дітей відзначають як вияв любові батьків їхню підтримку, підбадьорення в складних ситуаціях. Водночас більш як 41% батьків стверджують, що підтримують своїх дітей (можливо, не в тій формі, якої очікують діти?).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання анкети
щодо вияву (відчуття) любові (у%)**

Альтернативи через...	Батьки	Діти
слова любові	51,3	35,9
подарунки	30,7	48,7
похвалу	53,8	48,7
підтримку	41,0	28,2

На відкрите запитання про сильні і вразливі сторони дітей дуже мало батьків відповідали справді про здібності і справді про вразливі сторони. Проведений контент-аналіз відповідей батьків виявив, що конструктивну і повну оцінку сильних сторін дитини змогли дати 12,8% батьків, а вразливих сторін – лише 5,1%. Деякі батьки, оцінюючи здібності дитини, обмежувалися висловами “гарно вчиться” чи “слухняний”. Так оцінювали здібності своєї дитини 15,4% батьків, її вразливі сторони – 28,2%. Разом з тим 30,8% батьків констатували лише наявність здібностей у своїх дітей, однак назвати їх не змогли, а оцінка вразливих сторін у 43,6% батьків взагалі не представлена. Більш як третина батьків (35,9%) не відповіли на поставлене запитання, а обмежилися загальними роздумами, причому характер цих роздумів мав конструктивний характер лише у 5% відповідей батьків (“Я вважаю, що дитині слід надавати свободу у виборі тих секцій, які вона хоче відвідувати”).

Таблиця 3

**Результати контент-аналізу оцінювання батьками сильних
і вразливих сторін дитини (у%)**

Контент-аналіз відповідей батьків	Сильні сторони	Вразливі сторони
загальна поверхова оцінка	30,8	0
комплексна конструктивна оцінка	12,8	5,1
комплексна некоректна	2,6	7,7
часткова конструктивна	28,2	17,9
часткова некоректна	12,8	20,5
неозначена	25,6	43,6
невизначена (непряма відповідь на запитання, роздуми)	38,5	

Більшість батьків стверджували, що намагаються вислухати дитину і допомогти їй, коли та отримує погану оцінку. Більше половини дітей очікують від батьків того, що їх вислухають. Тобто дорослі пропонують дитині певну модель ставлення: людину, роботу якої оцінили незадовільно, слід вислухати і допомогти їй. 7,7% батьків визнають, що для них важливішим є не пояснення дитини, не її переживання, а те, як оцінено виконану нею роботу. Більш як третина дітей (36%) у разі незадовільної оцінки очікують покарання. Модель соціального навчання: результат важливіший за переживання і труднощі; якщо результат незадовільний – людина має бути покарана. Байдуже ставлення до оцінювання трапляється рідше: 5,1% батьків і 7,7% дітей обрали альтернативу, що відображає відсутність реакції батьків на незадовільну оцінку, отриману дитиною.

Відповіді дітей і батьків на запитання про улюблений спосіб проведення вільного часу дітьми відрізнялися неістотно, тому висвітлюються як середнє арифметичне відсотків відповідей батьків та дітей. Так, улюблені заняття дитини вдома – грати на комп'ютері (62%), дивитися телевізор (45%), спілкуватися з друзями (55%). Четверта частина опитаних дітей люблять малювати, тоді як читати люблять лише 18% дітей, а допомагати по дому – 16%. Як бачимо, діти надають перевагу пасивним формам відпочинку.

Як не прикро, 34,2% матерів демонструють дітям своє невміння контролювати власні емоції, крик і сварка є звичним методом спонукання дитини виконати те, чого хочуть від неї дорослі. Тобто мами пропонують дитині моделі поведінки людини, що не вмє справлятися зі своїми емоціями і конструктивно взаємодіяти. Значно більше (42,1%) матерів намагаються пояснити дитині своє прохання через діалог. Модель: якщо на прохання відмовляють, значить тебе не зрозуміли і варто пояснити свій запит. Самі ж і виконують своє прохання без спроб роз'яснення його дитині 23,7% опитаних матерів. Модель: якщо відповіддю на прохання стає відмова, значить справу слід виконати самостійно.

По-різному оцінюється мотивація дітей у ситуаціях, коли ті не погоджуються з діями або вимогами батьків. Так, 30,8% дітей вважають, що вони намагаються висловити, обґрунтувати свою позицію, щоб дійти згоди; ще стільки ж дітей висловлюють свою незгоду, пасивно ображаючись, тобто незгода стає закритою емоцією, яка не переходить у дію. Батьки частіше за все сприймають незгоду дітей як протест (44,6%) або образу (42,1%), а прагнення висловити свою позицію вбачають у незгоді дітей лише 13,2% батьків. 18% дітей зізнались, що вони взагалі не висловлюють незгоди з батьками, просто змовчують, придушуючи вияв як своїх емоцій, так і волі. Слід зазначити, що

жодна з матерів не обрала альтернативу мовчазної незгоди, тобто вони недооцінюють здатність дітей до контролю негативних емоцій у конфліктній ситуації.

Виходить, що батьки на когнітивному рівні почасти знають, якою мала б бути їхня поведінка щодо дитини, але не застосовують на практиці свої знання. Результати анкетування свідчать про те, що насправді батьки не дотримуються тих норм і правил, які вони декларують дитині.

Дорослі схильні сприймати дітей менш самостійними, ніж вважають себе самі діти. Батьки стверджують, що нагадують і допомагають насправді більше, а ніж це визнають їхні діти (табл. 4). Кожна четверта опитана дитина демонструє готовність враховувати і поважати простір іншого, 23% – дотримуються правил самообслуговування (прибирають за собою зі столу) через страх покарання; ще 28, 1% відповіли, що за них прибирає мама; 23,8% дітей самостійно прибирають за собою зі столу, але не одразу, тобто самостійність зберігається, але, напевно, у сім'ї прибирати за собою зі столу не стало нормою.

Таблиця 4

Зіставлення розподілів відповідей дітей і батьків на запитання анкети про самообслуговування (у%)

Що саме виконують	Як виконують					
	самостійно		після нагадування		з чисюнь допомогою	
	батьки	діти	батьки	діти	батьки	діти
застеляє ліжко	56,8	76,3	29,7	23,7	13,5	0
збирає портфель	66,7	73,7	12,8	13,2	20,5	13,2
вибирає самостійно, що одягнути	48,7	55,3	8,1	5,3	43,2	49,5
складає свої речі в шафу	25	42,1	50	36,8	25	21
прибирає у себе в кімнаті	8,6	35,1	54,3	35,1	37,1	29,7

Одним із показників соціального наочання відповідальності є пояснення справжніх причин невиконання своїх обіцянок батьками. Головне тут – звертати увагу на почуття дитини, дати їй знати, що батьки розуміють її переживання, очікування і готові виправити чи компенсувати свою провину. У такий спосіб діти навчаються не маскувати свою безвідповідальну поведінку, а сміливо визнавати свої помилки і відповідати за них. Так, більше половини (53,9%) батьків визнають, що

важливо вибачитися перед дитиною, а не ігнорувати можливе незадоволення, викликане невиконанням обіцянки. Решта ж опитаних батьків оминала зазначений момент і говорила лише про довгострокові обіцянки або посилалася на обставини, які змусили відмовитися від виконання обіцяного.

Насмішки, кепкування з когось є сигналом неприйняття інакшості іншої людини чи браку упевненості в собі, хиткості власної позиції, прагнення самозвеличитися за рахунок приниження іншого. Згідно з отриманими даними, 38,5% дітей можуть посміятися з одягу іншого, 41% – з невдачі іншого, 25,6% – із чиєсь слабкості. Тобто більшість молодших школярів ще не готові до прийняття інакшості іншого, їм важко розмежувати сфери доцільності дотримання норм та правил і ті сфери, де людина може проявляти свою свободу бути іншою, мати свої погляди, обирати свої способи виконання певної справи, виявляти індивідуальні особливості. Дітям бракує розуміння того, що цей пошук неодмінно веде через помилки, випробування себе, що шлях до досягнення успіху в кожного може бути різним: хтось швидко і технічно виконує завдання, комусь потрібно більше часу на опанування (причому він може бути вправнішим у деталях) і т. п.

Результати дослідження показують, що в сімейному соціальному навчанні бракує таких моделей, як:

- підтримка та підбадьорення дитини в ситуації невдачі, отримання незадовільної оцінки чи допущення помилки (три чверті дітей не відчувають підтримки батьків у таких ситуаціях). На незадовільну оцінку батьки частіше реагують, демонструючи модель допомоги (56%), але все ж досить поширеними залишаються моделі покарання (38%) як стимулу поліпшення навчання;

- спостереження та аналіз особистості дитини – її сильних та вразливих сторін (лише 13% батьків обізнані щодо сильних сторін своєї дитини і 6% – щодо вразливих її сторін);

- активне проведення вільного часу, культура відпочинку, зокрема відвернення уваги від комп'ютера і телевізора як домінуючого способу проведення вільного часу молодших школярів;

- допомога дітям у спілкуванні з однолітками (третина дітей не очікує допомоги в цих питаннях від батьків);

- пояснення, спільний аналіз, визнання за дитиною права свідомого вибору прийняття або неприйняття тієї чи іншої соціальної норми чи правила, до якого батьки прагнуть долучити дитину (майже половина опитаних батьків не вдаються до пояснень норм і правил поведінки, а застосовують методи присоромлення чи взагалі ігнорування). У цьому питанні виявилися “соціальна бажаність” відповідей

батьків: лише 16% опитаних дорослих зізналися, що не бачать нічого поганого в тому, щоб присоромити дитину, а 7% можуть проігнорувати недотримання дитиною норм і правил;

- уміння слухати, опанування своїх емоцій та конструктивне висловлення своєї точки зору, якщо вона суперечить позиції іншого. Значна частина батьків демонструє дітям своє невміння контролювати емоції, крик і сварка є звичним методом спонукання дитини до виконання того, чого від неї вимагають. П'ята частина дітей зізналися, що вони взагалі не висловлюють незгоди з батьками, просто змовчують, придушуючи вияв як своїх емоцій, так і волі. (Нагадаємо, що жодна з матерів не обрала альтернативу мовчазної незгоди дитини, тобто одним із наслідків невміння батьків контролювати свої емоції є “закриття” дитиною свого світу емоцій та власної позиції від оточення, оскільки вона не має надії бути почутою);

- сприяння самостійності в самообслуговуванні дитини. (Більше половини опитаних батьків і далі нагадують або допомагають дитині в тих справах, які в молодшому шкільному віці вона вже цілком спроможна виконувати без нагадувань і сторонньої допомоги).

Висновки:

1. У сімейному навчанні дітей молодшого шкільного віку афективні компоненти взаємодії переважають над когнітивними.
2. Матері демонструють переважно батьківські моделі спілкування з чітко вираженою орієнтацією на успіх дитини.
3. Більшість моделей взаємодії батьків і дітей не спрямовані на забезпечення відчуття психологічної захищеності дітей, що шкодить формуванню в них демократичних ставлень.
4. Найбільш поширені моделі сімейної взаємодії не забезпечують формування самостійності у дітей, при цьому батьки виявляють схильність до гіперопіки, не довіряють дітям і прагнуть надмірного контролю над їхнім життям.

Література

1. Бандура А. Теорія соціального навчання / А. Бандура. – СПб. : Евразія, 2000. – 320 с.
2. Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель (науково-методичний посібник) / за ред. І. В. Жадан. – К., 2006. – 190 с.

© Келепко О. В.

Ж. В. Сидоренко

ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМОВАНОСТІ МОЛОДІ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я

Досліджуються особливості постановки молоддю життєвих завдань щодо самоактуалізації, життєздатності, людяності, самопізнання. Розглянуто структуру прагнень молоді до психологічного здоров'я. За допомогою кількісного та якісного аналізу визначено соціально-психологічні чинники постановки молоддю завдань щодо досягнення різних компонентів психологічного здоров'я.

Ключові слова: життєві завдання, психологічне здоров'я, самоактуалізація, життєздатність, людяність, самопізнання.

Исследуются особенности постановки молодежью жизненных задач по самоактуализации, жизнеспособности, человечности, самопознанию. Рассмотрена структура стремлений молодежи к психологическому здоровью. С помощью качественного и количественного анализа определены социально-психологические факторы постановки молодежью задач по достижению различных компонентов психологического здоровья.

Ключевые слова: жизненные задачи, психологическое здоровье, самоактуализация, жизнеспособность, человечность, самопознание.

The peculiarities of vital tasks production by youth such as self-actualization, viability, humanity and self-knowledge are researched. It was considered the structure of youth focus on psychological health. The social-psychological factors of tasks production on achievement the different components of psychological health by youth are determined with using qualitative and quantitative analysis.

Key words: vital tasks, psychological health, self-actualization, viability, humanity, self-knowledge.

Проблему здоров'я провідні сучасні науковці визнають за одну з глобальних проблем людства. Психологічне здоров'я розглядають як складову загального здоров'я, пов'язану з "проявами людського духу" [1, с. 35]. Сучасна психологія трактує його як інтегральний, багатокomпонентний феномен, який можна вивчати за допомогою таких критеріїв, як "соціальний барометр" (А. Адлер), самоактуалізація (А. Маслоу), суб'єктність особистості (К. О. Абульханова, Б. С. Братусь, О. В. Шувалов), здатність до соціально-психологічної адаптації (А. Адлер) [2–6].

Соціально-психологічні дослідження свідчать про підвищений рівень невротизації молоді [7], високі показники її емоційної дезадап-

тації [8], про те, що вікова група 15–24 років залишається вразливою з точки зору суїцидального ризику [9]. На переконання представників психології здоров'я [9; 10], важливим чинником збереження здоров'я є ціннісне ставлення до нього з боку особистості, її готовність вести здоровий спосіб життя. Тож виникає потреба в дослідженні чинників, які спонукають молодь до свідомого досягнення та збереження психологічного здоров'я.

Мета статті: визначити особливості постановки молоддю життєвих завдань щодо самоактуалізації, життєздатності, людяності і самопізнання як запоруки досягнення нею належного рівня психологічного здоров'я.

У сучасній психології тривають дослідження становлення психологічного здоров'я як наукової категорії [1; 6], вивчається вплив травмівних ситуацій на психологічне здоров'я юнаків і дівчат [1; 7] (зокрема, розглядається вплив антиципаційних властивостей особистості на формування невротичних станів [7]), провадяться пошуки щодо корекції стану психологічного здоров'я дітей та підлітків [1; 8]. Проте, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється мотиваційним чинникам у плані постановки молоддю життєвих завдань щодо досягнення психологічного здоров'я, як свідомої та енергетичної форми самопрогнозування. На сьогоднішній день важливим видається розуміння життєвих завдань як способу самоздійснення особистості. Так, Т. М. Титаренко вбачає в життєвих завданнях способи операціоналізації життєвих домагань, що сприймаються як низка усвідомлюваних, структурованих, енергетично заряджених інтенцій [11].

Вивчаючи процес досягнення особистістю психологічного здоров'я (ПЗ), доцільно проаналізувати аспект спрямованості на його найважливіші компоненти, що є взаємопов'язаними між собою, висвітлити її зумовленість поєднанням різних соціально-психологічних чинників. Щоб уточнити, як впливають теоретично визначені соціально-психологічні передумови на постановку молоддю завдань щодо психологічного здоров'я, ми провели пілотне дослідження. Його результати стали підставою констатувати, що в більшості молодих людей уявлення щодо зазначеної категорії здоров'я зазвичай повністю не сформовані, а процес постановки завдань щодо психологічного здоров'я має квантований характер [12].

Аналіз досліджень в означеній галузі [1; 3; 5; 6] показує, що досягнення людиною психологічного здоров'я можна розглядати як процес гармонійного особистісного опрацювання життєвого досвіду під кутом зору самоактуалізації, людяності, самопізнання та життєздатності. Масштабний процес оздачування щодо психологічного здоров'я в

нашому баченні є квантування окремих завдань щодо реалізації певних компонентів психологічного здоров'я, спрямованих саме на самоактуалізацію, людяність, самопізнання, життєздатність. Розробляючи емпіричну модель дослідження, ми розглядали постановку життєвих завдань щодо психологічного здоров'я як процес свідомого самоконституювання особистості в майбутньому через послідовність змін, яких вона зазнає в певному соціокультурному контексті з урахуванням набутого досвіду, уявлень про себе та своє психологічне здоров'я.

Отже, на основі теоретичного аналізу літератури [13] було виокремлено складові процесу озадачування:

- **самоактуалізація**, що охоплює низку критеріїв: мотивацію до самоактуалізації; цілісність, автентичність, доступ до внутрішніх ресурсів; конструктивність міжособових стосунків; задоволеність життям, прийняття себе, емоційне благополуччя; вищі цінності; креативність;

- **життєздатність** виявляється в ціннісному ставленні до здоров'я та орієнтації на здоровий спосіб життя; життєстійкості; суб'єктності, здатності до цілепокладання; узгодженості життєвої практики із системою цінностей особистості; прогностичності;

- **самопізнання** передбачає: наявність сенсу життя; прагнення до самопізнання; знання себе; рефлексивність;

- **людяність** розуміють як спрямованість на просоціальні цінності, альтруїзм; благотворний вплив на оточення; готовність до налагодження глибоких, довірливих стосунків, діалогічного спілкування; схильність до емпатії, позитивні антиципації щодо спілкування. Зауважимо, що на відміну від О. В. Шувалова, який пропонує розуміння людяності, близьке до суб'єктності, ми використовуємо у своєму дослідженні дану категорію, роблячи наголос саме на просоціальній, альтруїстичній налаштованості людини [6].

Емпіричне дослідження проводилося на базі Вінницького національного технічного університету та Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Було опитано 200 осіб, серед яких 102 юнаки і 98 дівчат. Для дослідження соціально-психологічних передумов постановки завдань щодо психологічного здоров'я ми підбрали інструментарій, що дав можливість охопити виділені вище емпіричні категорії. Було використано: опитувальник САМОАЛ, розроблений Е. Шостромом та модифікований Л. Я. Гозманом, Ю. А. Альшиною, М. В. Загікою, М. В. Кроз; для вимірювання індексу задоволеності життям, тест, адаптований Н. І. Паніною; методику вивчення життєстійкості, розроблену С. Мааді, адаптовану Д. О. Леонтьєвим, О. І. Разказовою; авторську анкету, побудовану на основі методу незакінчених речень: "Як я дбаю

про своє психологічне здоров'я"?; тест рефлексивності В. А. Карпова; методику оцінювання особистих прагнень Р. Еммонса, адаптовану М.-Л. А. Чепую; нарративний аналіз розповіді [12].

Щоб з'ясувати загальну специфіку спрямованості молоді на психологічне здоров'я, було використано частотний аналіз даних авторської анкети "Як я дбаю про своє психологічне здоров'я?". При цьому нас передусім цікавила інформація, отримана з відповідей респондентів на питання анкети: 1. "Сенс мого життя я вбачаю..." та 2. "У майбутньому задля психологічного здоров'я на рівні життєвого завдання я буду...". Перше питання анкети дало змогу виявити уявлення молоді про сенс життя та її сенсові орієнтації, проаналізувати, якою мірою вони пов'язані зі спрямованістю на компоненти психологічного здоров'я.

Таким чином за результатами частотного аналізу респондентів було поділено на кілька груп: 1) випробувані, які не визначилися щодо сенсу життя (3% від загальної кількості респондентів); 2) молодь, життя якої має егоцентричне забарвлення; її об'єднують матеріально-споживачькі інтереси та спрямованість на соціальне визнання (33%); 3) молодь, орієнтована на гарних друзів, створення щасливої сім'ї (33%); 4) респонденти, які пов'язують сенс життя із самореалізацією, самовдосконаленням та самопізнанням (24%); 5) юнаки і дівчата, що виявили альтруїстичне спрямування, з вираженим бажанням "допомогати іншим", "покращити життя людей, суспільства", "дарувати людям свою творчість" (7%).

Згідно з нашим розумінням психологічного здоров'я до категорії студентів, спрямованих на психологічне здоров'я, умовно можна віднести тих із них, чий життєві смисли орієнтовані на гармонійні стосунки (3), самореалізацію, самовдосконалення та самопізнання (4) та смисли альтруїстичного характеру (5). Звідси можемо робити висновок, що смислова сфера молоді на 64% представлена смисловими орієнтаціями, тією чи іншою мірою пов'язаними із психологічним здоров'ям.

На основі аналізу запропонованих респондентами формулювань до незакінченого речення "Задля досягнення психологічного здоров'я в майбутньому на рівні життєвого завдання я буду..." було визначено структуру прагнень молоді до психологічного здоров'я. При цьому ми отримали такий розподіл:

1) юнаки і дівчата, що ставлять життєві завдання, які можна пов'язати зі збереженням загального здоров'я, тобто згідно з нашою теоретичною моделлю слід говорити про прагнення до життєздатності. Сюди належать відповіді, спрямовані як на уникання життєвих проблем ("не нервувати", "не сприймати подразники"). так і на ведення

здорового способу життя (“більше відпочивати”, “знаходити час для спорту”, “вести здоровий спосіб життя”, “частіше бувати на природі”). Таких серед опитуваних виявилося 47,5%;

2) молодь, що пов’язує свої життєві завдання щодо психологічного здоров’я з покращенням міжособових стосунків. спілкування: “більше часу приділяти близьким людям”, “сприймати людей такими, якими вони є”, “спілкуватися з позитивними людьми”, “менше конфліктувати”. Частка таких респондентів становила 20%;

3) молодь, спрямована на формування позитивного мислення і ціннісного ставлення до життя. Її частка – 14,5% від загальної кількості опитуваних;

4) молоді люди, що ставлять завдання, спрямовані на самопізнання і самореалізацію. Усього таких респондентів виявилося 11,5%;

5) опитувані, які взагалі не ставлять життєвих завдань з досягнення психологічного здоров’я, інколи коментуючи це так: “нічого не буду робити, я здоровий(-а)”. Таких респондентів виявилося 6,5% від загальної кількості респондентів.

Зазначимо, що згідно з теоретичною моделлю студенти третьої групи, спрямовані на позитивне мислення, можуть бути, віднесені до категорії осіб, що ставлять завдання з досягнення життєздатності. Але ми виділили їх окремо з огляду на емпіричний матеріал, оскільки їхні завдання вирізняються більшою змістовністю, передбачають більш значущі особистісні зміни, ніж сформульовані у вигляді поширених штампів твердження щодо збереження загального здоров’я.

Як бачимо, переважна більшість опитаних студентів спрямована на життєздатність, при цьому частіше їхні завдання мають опосередкований зв’язок із психологічним здоров’ям, адже в першу чергу стосуються поліпшення загального і фізичного самопочуття. Разом з тим значна частина молоді виявляє спрямованість на стосунки, що підсилюється її життєвими смислами. Найменшою мірою молодь, як виявилося, орієнтована на самопізнання, що, можливо, пояснюється сучасними інтенсивними інформаційними потоками, які змушують людину задля адаптації віддаватися зовнішньому світові, приділяючи менше часу власне рефлексії. Молодих людей цікавить не так те, якими вони є насправді, як те, наскільки вони відповідають очікуванням оточення. Частина опитуваних не ставить завдань щодо психологічного здоров’я взагалі.

Дані, отримані на основі аналізу вищерозглянутих питань анкети, стали підставою, щоб об’єднати також відповіді студентів, спрямованих на самореалізацію, самовдосконалення та самопізнання. Це пояснюється тим, що, по-перше, спрямовані на самопізнання відповіді траплялися найрідше; по-друге, респонденти через такі відповіді вод-

ночас визнавали значимість завдань щодо самореалізації та самовдосконалення.

Отже, беручи до уваги спрямованість молоді на різні компоненти психологічного здоров'я, можна також говорити про різний ступінь особистісної трансформації, усвідомлюваний молоддю при постановці завдань щодо досягнення психологічного здоров'я. Як бачимо, для більшості студентів такі завдання пов'язані із захисними стратегіями уникання проблем, життєвих труднощів та конфліктів або ж із загальними деклараціями щодо здорового способу життя. Важливими характеристиками усвідомлення молоддю завдань щодо психологічного здоров'я є широта діапазону прагнень, спрямованих на психологічне здоров'я, та мотиваційна інтенсивність процесу його досягнення. Ці характеристики було отримано на основі модифікованої методики Р. Еммонса. За допомогою даної методики ми визначили також кількісні показники спрямованості молоді на основні компоненти психологічного здоров'я. Так, опрацьовуючи результати за методикою Р. Еммонса, кожне з намагань, пов'язане з ПЗ, ми диференціювали як таке, що має відношення до покращення стосунків, життєздатності, самореалізації та самопізнання. При цьому для кожного респондента підраховувалася кількість намагань за спрямованістю на кожен із зазначених компонент у межах від 0 до 15 (табл.).

Таблиця

Характер прагнень молоді за компонентами психологічного здоров'я

Компоненти ПЗ	N	Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
Гармонійні стосунки	200	0,00	8,00	2,9400	1,53236
Самопізнання	200	0,00	2,00	0,2600	0,53275
Життєздатність	200	0,00	9,00	3,0350	1,76617
Самореалізація	200	0,00	8,00	1,4000	1,41066

Як бачимо, отримані показники особистого прагнення до ПЗ узгоджуються з результатами попередньо проведеного на основі авторської анкети аналізу щодо сенсової спрямованості та готовності молоді до постановки завдань щодо психологічного здоров'я. Найбільшою мірою молодь прагне підвищити свою життєздатність і покращити міжособові стосунки, найменшою – ставить завдання щодо самопізнання. Як нам здається, переважну орієнтацію на життєздатність ще можна пояснити тим, що завдання щодо її досягнення набували широкого змістового наповнення. Так, прагнення до життєздатності, як і у випадку описаних вище результатів аналізу ан-

кети, для значної частини опитуваних пов'язане з важливістю дбати про загальне здоров'я, долати різні стресові ситуації, вирішувати повсякденні життєві проблеми, а ще краще – уникати їх. Часто характер їхніх прагнень набуває гедоністичного забарвлення: “бути щасливим(-ою)”, “відчувати задоволення від життя”, “досягати успіху”. Разом з тим молоді люди виявляють прагнення до розвитку певних рис характеру, удосконалення певних умінь, що сприятимуть їхній життєстійкості, суб'єктності: “бути сильним(-ою), упевненим(-ою)”, “позитивно мислити”, “проводити час із користю” тощо.

Отож можна говорити, що молодь, спрямована на життєздатність і гармонійні стосунки, демонструє різний рівень усвідомлення завдань та готовності до особистісних змін. А втім, прагнення до самореалізації та самопізнання зазвичай демонстрували респонденти з більш високою готовністю до внутрішньої роботи. Так, завдання щодо самопізнання пов'язувалися з прагненнями “зрозуміти свої почуття”, “знайти в собі талант”, “зрозуміти своє призначення”, “відкрити сенс життя”; завдання щодо самореалізації часто стосувалися професійної сфери життя, а також реалізації та розвитку власного особистісного потенціалу, можливостей пізнання світу, здобуття нових можливостей самоздійснення. Безумовно, слід визнати, що розподіл завдань щодо спрямованості до різних компонентів ПЗ мав дещо умовний характер, оскільки кожен із зазначених компонентів пов'язаний з іншими.

Завдяки однофакторному дисперсійному аналізу та критерію χ^2 Пірсона було виявлено чинники, що впливають на векторну специфіку завдань щодо ПЗ, тобто спрямованість на його певні складові: гармонізацію стосунків, самореалізацію, самопізнання та підвищення життєздатності. При цьому спрямованість на *міжособові гармонійні стосунки* була пов'язана з максимальною кількістю чинників: визнанням вищих цінностей ($F=4,77^*$), поглядами на природу людини ($F=8,430^*$), автономністю ($F=3,040^*$), стилем подолання життєвих труднощів ($\chi^2=15,535^*$), схильністю позитивно ставитися до нового досвіду (ризик: $8,943^*$); особливостями автонаративу, такими як вид дискурсу ($\chi^2=20,281^{**}$), емоційне тло, провідний мотив ($\chi^2=19,00^{**}$), а також креативністю ($F=3,764^*$) гендерним чинником ($\chi^2=9,118^*$), стилем прогнозування майбутнього ($\chi^2=14,867^{**}$) та ціннісним ставленням до часу життя ($\chi^2=8,683^*$).

Постановка завдань щодо *життєздатності* зумовлена загальним прагненням до самоактуалізації ($\chi^2=7,464^*$), поглядами на природу людини ($F=3,090^*$), життєстійкістю молоді ($\chi^2=15,244^{**}$), зокрема такими її складовими, як “включення” ($\chi^2=7,505^*$), схильність до ризику ($\chi^2=7,715^*$); задоволеністю життям ($\chi^2=7,016^*$), такою особливістю автонаративу, як стиль дискурсу ($\chi^2=4,343^*$), а також індивідуально-

типологічними властивостями – спонтанністю ($F=3,287^*$) та інтенціональністю ($\chi^2=6,599^*$).

Спрямованість на самореалізацію зумовлена внутрішньою мотивацією молодих людей ($\chi^2=13,875^{**}$), прагненням до самоактуалізації ($F=6,062^*$), гнучкістю в спілкуванні ($F=4,344^*$), креативністю ($F=3,681^*$), такими особливостями автонаративу, як стиль подолання життєвих труднощів ($\chi^2=30,526^{**}$), відповідність особистості стилю прогнозування майбутнього ($\chi^2=23,783^{**}$) та ціннісне ставлення до часу життя ($\chi^2=11,904^{**}$), вид дискурсу ($\chi^2=6,755^*$), емоційне тло ($\chi^2=7,315^*$).

Спрямованість до самопізнання пов'язана з дією таких чинників, як визначеність сенсу життя ($\chi^2=35,337^{**}$); рефлексивність особистості ($F=10,966^{**}$), відповідальність особистості за своє психологічне здоров'я ($\chi^2=11,590^*$), внутрішня мотивація ($\chi^2=11,786^*$), ціннісне ставлення до часу життя ($\chi^2=4,736^*$), а також із гендерним чинником ($\chi^2=4,161^*$).

Спрямованість на певні компоненти ПЗ знаходить своє відображення в наявності відповідної тематики в автонаративах. Ми розглянули тексти крізь призму таких тем, як міжособові стосунки, життєздатність, творчість і самореалізація, самопізнання та самовдосконалення. Найбільшою мірою в студентських наративах була представлена тема стосунків та життєздатності, що узгоджується з результатами кількісного аналізу. Що ж до домінуючої тематики, пов'язаної з певними компонентами психологічного здоров'я, то було виділено такі сприятливі для його досягнення автонаративи, як ціннісний, самоконститууючий, героїчний, продуктивний, креативний, професійної самореалізації та самопізнання. Слід зазначити, що опитувані, які виявляють спрямованість на самопізнання і самореалізацію, як правило, ставлять завдання, пов'язані з покращенням стосунків та життєздатності. Можна говорити, що для таких автонаративів характерна певна спорідненість, оскільки йдеться про молодь, яка ставить завдання різної спрямованості з високою мотиваційною інтенсивністю та змістовим наповненням, що передбачає глибокі особистісні зміни. Найбільш важливими ознаками, що поєднують дані типи дискурсу, є висока рефлексивність, суб'єктність, реалістичне сприйняття себе та позитивні очікування від майбутнього, що забезпечують прагнення до вдосконалення себе в багатьох аспектах психологічного здоров'я.

Висновок. Отримані емпіричні дані свідчать про те, що на мотиваційному рівні більшість респондентів (97%) демонструють спрямованість на досягнення психологічного здоров'я. А проте слід враховувати різний рівень усвідомленості, змістовності, адекватності та енергетичного наповнення цих завдань. Ми з'ясували, що життєві завдання молоді щодо психологічного здоров'я найбільшою мірою

пов'язані із життєздатністю та людяністю; меншою мірою молодь спрямована на самореалізацію і самопізнання. Наративний аналіз дає підстави стверджувати, що вираженість у мотиваційній сфері спрямованості на самореалізацію та самопізнання, як правило, передбачає постановку завдань щодо інших компонентів психологічного здоров'я – життєздатності і налагодження міжособових стосунків, оскільки вимагає від особистості таких якостей, як рефлексивність, реалістичне прийняття себе та висока суб'єктність.

Література

1. Практическая психология образования / под. ред. И. В. Дубровиной. – 4-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2004. – 592 с.
2. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер ; пер. с англ. Е. О. Любченко; пер. с нем. А. А. Юдина. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
3. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу ; пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
4. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології / К. О. Абульханова // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 37–51.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности / Борис Сергеевич Братусь. – М. : Мысль, 1998. – 298 с.
6. Шувалов А. В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья / А. В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 18–33.
7. Лосієвська О. Г. Вплив психотравмуючих ситуацій на психологічне здоров'я особистості в юнацькому віці / О. Г. Лосієвська // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія : зб. наук. праць. – Житомир, 2009. – Т. 7. – Вип. 21. – С. 125–130.
8. Петалла О. А. Моніторинг та корекція психологічного здоров'я учнів в умовах навчання / О. А. Петалла // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія : зб. наук. праць. – Житомир, 2009. – Т. 7. – Вип. 19. – С. 172–178.
9. Ананьев В. А. Психология здоровья / Виктор Алексеевич Ананьев. Кн. 1 : Концептуальные основы здоровья. – СПб. : Речь. – 2006. – 384 с.
10. Психология здоровья : учеб. для вузов / под. ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
11. Титаренко Т. М. Життєві завдання як практики самоконститування особистості / Т. М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 3–11.
12. Сидоренко Ж. В. Соціально-психологічні передумови постановки завдань щодо психологічного здоров'я / Ж. В. Сидоренко // Соціальна психологія. – 2010. – № 2(40). – С. 85–93.
13. Сидоренко Ж. В. Теоретичні підходи до вивчення психологічного здоров'я та передумов самозадачування особистості з його досягнення / Ж. В. Сидоренко // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія : зб. наук. праць. – Житомир, 2009. – Т. 7. – Вип. 19. – С. 222–226.

© Сидоренко Ж. В.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

П. Д. Фролов

ІНТЕГРАЦІЙНА СИСТЕМА ТЕХНОЛОГІЙ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ІННОВАЦІЙ

Аналізується проблема сприймання інновацій та технологій формування їх образу. Стверджується, що на формування образу інновації у громадській думці найбільшою мірою впливають три чинники: інформація про інновацію, яку люди отримують із повідомлень ЗМК та в процесі міжособового спілкування; власний досвід взаємодії з інновацією; культура, система норм і цінностей, прийнята в суспільстві. Основним напрямом розроблення технологій творення образу інновацій запропоновано вважати такий, що інтегрує вплив усіх трьох згаданих факторів.

Ключові слова: психологія інновацій, образ інновації, технології формування громадської думки.

Анализируется проблема восприятия инноваций и технологий формирования их образа. Утверждается, что на формирование образа инновации в общественном мнении в наибольшей степени влияют три фактора: информация об инновации, которую люди получают из сообщений СМИ и в процессе межличностного общения; собственный опыт взаимодействия с инновацией; культура, система норм и ценностей, принятая в обществе. Основным направлением разработки технологий создания образа инноваций предложено считать такой, который интегрирует влияние всех трех упомянутых факторов.

Ключевые слова: психология инноваций, образ инновации, технологии формирования общественного мнения.

The problem of perception of innovations and technologies of their image formation is analyzed. It is stated that formation of the image of innovation in public opinion is mostly influenced by three factors. Among these factors there are: information concerning the innovation that people get from media reports and in the process of interpersonal communication, personal experience of interaction with innovation; culture, the system of norms and values adopted by in society. Basic directions for further development of technologies of creation of innovations image integrates the influence of all three mentioned factors.

Key words: psychology of innovations, image of innovation, technologies of formation of public opinion.

Проблема. Активний розвиток інноватики як галузі міждисциплінарного знання, у центрі уваги якого перебувають різноманітні новації та нововведення, привів до того, що феномен інновації набуває нових значень, осмислюється в нових контекстах, змінює свій статус у системі наукових понять. У сучасному науковому дискурсі спостерігається неконтрольоване зростання дефініцій цього терміна, унаслідок чого наукові уявлення про інновації розмиваються, а їхній образ стає дедалі аморфнішим. Якщо на початку XIX ст. у культурологічних, антропологічних і етнографічних дослідженнях з його допомогою описували процес культурної дифузії, то вже у XX ст. завдяки працям економістів і соціологів (Г. Тарда, Й. Шумпетера, Н. Д. Кондратьєва) поняття інновації зазнає істотної смислової трансформації, наповнюється техніко-технологічним, економічним, а у подальшому й загальносоціальним змістом. Сьогодні розуміння інновації не обмежується тільки техніко-економічним контекстом, воно виявляється також тісно пов'язаним із політичною, соціальною, духовною та іншими сферами людського життя. Отже, сьогодні інновації охоплюють увесь соціальний простір. Утім, поки що помітно бракує досліджень уявлень громадян щодо інновацій, інноваційної політики, а також їхнього ставлення до інновацій як таких.

Будучи переконаними в тому, що образ інновацій є доволі специфічним феноменом, ми маємо на *меті* проаналізувати можливості існуючих технологій з точки зору їх використання для формування образу інновації як специфічного образу, а також запропонувати шляхи їх подальшого розроблення.

Суспільні та освітні інновації являють собою зміни, що ініціюються або ззовні, або із середини відповідної системи. Крім того, інноваційні зміни можуть мати явний або латентний характер. Явні інновації проголошують ті чи ті цілі і тому добре усвідомлюються й певним чином оцінюються суспільством. Латентні інновації усвідомлюються спільнотами гірше або й зовсім не усвідомлюються. Тому можна виокремити *чотири типи соціальних інновацій*. *Перший* охоплює інновації, які впроваджуються в певні соціальні системи ззовні з чітко визначеною метою і добре усвідомлюються. Такими інноваціями є, зокрема, різноманітні економічні та освітні реформи, ініційовані державою. Інноваціями *другого* типу є ті, що з'являються всередині соціальної системи і цілеспрямовано підтримуються нею. До них можна, наприклад, віднести волонтерський рух, об'єднання власників багатоквартирних будинків, різноманітні громадські організації тощо. Виникнення моди, поява та поширення нових форм соціальних взає-

мин, неформальних правил поведінки, способів спілкування є прикладами *третього* типу інновацій, які виникають усередині системи і не завжди рефлексуються нею. Нарешті, *четвертим* типом інновацій є ті, що запозичуються соціальною системою ззовні, але при цьому вони самі або їхні наслідки часто не усвідомлюються. До таких можна, наприклад, віднести різноманітні культурні запозичення.

“Приживеться” інновація чи ні, незалежно від того, до якого із зазначених вище типів вона належить, істотною мірою залежить від того, який її образ складеться в громадській думці. Тому технології формування образу інновації слід розглядати як важливий інструмент, що полегшує поширення бажаних інновацій і гальмує – небажаних.

Перші спроби аналізу проблеми сприймання інновацій належать Г. Тарду. У своїй книзі “Закони імітації” (1903 р.) дослідник запропонував теорію S-подібної кривої, що відображає закони прийняття інновацій, та наголосив на важливості чинника міжособової комунікації. Він звернув увагу на певну категорію людей, яка сприймає інновації швидше та природніше від інших і схильна бачити світ постійно змінюваним. Відтоді дослідження з поширення інновацій викликають неабияку зацікавленість. Нині найбільш відомими є дифузні моделі поширення інновацій Е. Роджерса і Ф. Басса [1; 2].

У працях, які стосуються закономірностей поширення інновацій, проблема їх сприймання перебуває на периферії розроблюваної тематики. Якщо процес сприймання інновацій і згадується, то зазвичай побіжно, а його опис видається занадто узагальненим. Вважають, що процес сприймання будь-яких інновацій передбачає наявність чотирьох ключових етапів: знання про інновацію, або обізнаність щодо неї; переконування шляхом оцінювання переваг інновації; рішення про прийняття або неприйняття нововведення; підтвердження правильності прийнятого рішення. Дослідження з проблем управління життєвим циклом інновації пропонують більший масштаб часового проміжку їх сприймання і доводять, що соціальне сприймання та соціальний статус інновацій радикально змінюються в часі. Якщо на першому етапі інновація сприймається як щось неясне, незрозуміле і далеко не всім доступне, то у фіналі свого розвитку вона вже сприймається як щось цілком природне, звичне і повсякденне [3].

У сфері науки сприймання інновацій залежить від безлічі складових, серед яких С. Р. Мікулінський і М. Г. Ярошевський виділяють такі: характер отриманого знання; міра його обґрунтованості; форма, в якій воно викладене; становище автора в науковому світі і його здатність привернути увагу колег до отриманих результатів і можливих

перспектив, які вони відкривають; загальний стан науки і соціально-економічні умови в цей історичний період [4, с. 8].

На сьогодні питаннями підтримки впровадження інновацій опікуються переважно фахівці з маркетингу та інноваційного менеджменту [5; 6]. Психологи, власне, тільки долучаються до дослідження цієї проблеми [7 – 10]. А література, присвячена питанням формування образу інновацій, за великим рахунком поки що представлена поодинокими статтями [11 – 14].

У сфері маркетингу і менеджменту інновацій формування їхнього образу згадується в контексті проблематики просування на ринку нових товарів, технологій, послуг тощо. Відповідно з метою творення образу інновацій пропонується використовувати одну або поєднувати такі шість основних форм просування: рекламу, паблік рилейшнз (ПР), стимулювання, персональний продаж, спонсорство та прямий маркетинг. Одним із найвизначніших маркетингових досягнень 1990-х років деякі автори пропонують вважати концепцію інтеграційних маркетингових комунікацій, суть якої полягає в поєднанні всіх способів просування та комунікацій в єдиний комплекс [15]. Проте ця концепція має і своїх критиків [16].

Що ж до специфіки технологій формування образу інновацій у громадській думці, то ці питання дослідниками взагалі не порушуються.

За відправну точку в пошуку технологій творення образу інновацій пропонуємо взяти дещо переформульовану нами тезу відомого російського соціолога Б. З. Докторово про основні чинники, які визначають формування громадської думки [17]. На наше переконання, образ інновацій – це складне утворення, а його формування являє собою багатогранний та багатоплановий процес, проте якщо його максимально узагальнити, то серед усієї множини чинників, що визначають формування образу інновацій у громадській думці, досить умовно можна виокремити три провідні чинники: 1) інформація про інновацію, яку люди отримують із повідомлень ЗМК та в процесі міжособового спілкування; 2) власний досвід взаємодії з інновацією; 3) культура, система норм і цінностей, прийнята в спільноті (суспільстві). Саме ці провідні чинники й слугуватимуть нам за орієнтир у пошуках технологій творення образу інновацій.

Як правило, коли мова заходить про формування якихось образів у громадській думці, то згадують такі медіатехнології, як реклама, паблік рилейшнз, пропаганда тощо. Зважаючи на специфіку інновації як об'єкта, про який потенційним споживачам часто нічого або майже нічого невідомо, складається ілюзорне враження, що бажаний образ інновації мав би досить легко “вкладатися” у свідомість шляхом на-

дання потрібної інформації про неї. Проте насправді це далеко не так. Переконливим свідченням цього є положення вищезгаданої моделі Е. Роджерса, згідно з якими за будь-яких умов інновацію, як правило, приймають не більше 2,5% потенційних споживачів. Однією з причин такого неприйняття можуть бути труднощі формування образу інновації. Що радикальніша інновація, то важче сформувати її адекватний образ. Скажімо, свого часу сприймання електричної енергії як інноваційного продукту спочатку істотно утруднювалося через те, що її неможливо відчутти безпосередньо. Не маючи можливості спертися на наявний досвід, порівняти, знайти потрібний аналог тощо, людина вивторює викривлений образ запроваджуваної інновації. Часто дуже істотно викривлений.

Знання про закономірності формування образів об'єктів, послуг, процесів в умовах дефіциту інформації про них відкриває широкі можливості для застосування маніпулятивних технологій з метою формування бажаного іміджу інновацій. Арсенал методів, які дають можливість спрямовувати процес формування образів у потрібному напрямку, на сьогодні дуже потужний. Значно складнішим видається альтернативне завдання – сформувати максимально точний, “об’єктивний”, неупереджений образ інновації. Особливо складно зробити це, коли йдеться про суспільні та освітні інновації, адже всі ми добре знаємо, що одну й ту саму подію можна назвати революцією, а можна – переворотом чи заколотом, масове закриття шкіл та лікарень – великою оптимізацією освітньої та медичної галузей або, навпаки, їх деградацією і занепадом [18] Вирішення цього завдання потребує застосування специфічних технологій.

Саме такою технологією, на нашу думку, є *технологія збагаченої громадської думки*. Цю технологію у 1988 р. запропонував американський учений Джеймс Фішкін (James S. Fishkin). Вона передбачає з’ясування тієї громадської думки, яка б мала місце, якби населення було максимально поінформоване про досліджувані явища та проблеми і формувало б своє ставлення до них у дискусіях з фахівцями й представниками різних груп населення. Однією із центральних проблем цієї технології є, власне, сам процес збагачення уявлень про інновацію, адже відрізнити інформування від маніпулювання, провести між ними межу часом досить складно. А проте не можна не визнати, що маніпулятивний потенціал цієї технології істотно обмежений, адже образ інновації перестає визначатися виключно тими, кого доцільно було б назвати “замовниками”, а значною мірою формується пересічними споживачами, користувачами, які активно діляться з іншими своїм баченням інновації, власним досвідом взаємодії з нею. Побічним

ефектом застосування технології збагаченої громадської думки може бути поява так званого множинного образу інновації, який являє собою сукупність суперечливих, інколи навіть взаємовиключних уявлень щодо неї.

Розуміння того, що образ інновації твориться також у процесі міжособового спілкування, природно, викликає бажання спрямувати за його допомогою формування цього образу в потрібне рiчище. Це можна зробити двома рiзними шляхами.

Перший із них полягає у використанні для формування образу інновацій уже наявних мереж спілкування і ґрунтується на теорії дифузії інновацій Е. Роджерса. Його ідеї щодо новаторів та перших послідовників, або “трендсетерів” (англ. *trendsetter*; *trend* – тенденція, *to set* – призначати, встановлювати, визначати), на сьогоднішній день дістали своє втілення в технологіях трендсетингу (трендвотчингу, кулхантингу, трендхантингу) [19 – 21]. Ці технології виходять з того, що новатори, які створюють нові ідеї, речі, продукти, форми і норми поведінки, як правило, не користуються в суспільстві особливою популярністю, оскільки “не вписуються” в нього, набагато випереджаючи його розвиток. Натомість трендсетери є лідерами думок з великим колом спілкування, які сприймають нові ідеї раніше за інших і водночас є активними, успішними та авторитетними. Вони схильні до постійного пошуку інновацій і сприймаються як їх живе втілення. Відповідно технології трендсетингу спрямовані на виявлення, а також створення і впровадження модних тенденцій у смаках цільової групи. Зародилися ці технології ще в 50-х роках ХХ ст. у Франції і використовувалися спочатку для відстежування напрямів моди в Європі і США. У наші дні цим терміном, як правило, позначають діяльність вузькопрофільних відділів маркетингових компаній або самостійних трендвотчингових агенцій, які здійснюють постійний моніторинг нових трендів і прогнозують їх затребуваність та успішність у кінцевого споживача в майбутньому. Контекст досліджень трендсетингу охоплює вивчення часових проміжків, протягом яких формується покоління з його основними рисами, а також виявлення основних груп споживачів, що впливають на розповсюдження інновацій.

Тренди – основні напрямки, мейнстрими у фінансах, бізнесі, моді, громадській діяльності, умонастроях населення в цілому або окремих спільнот – виникають або спонтанно, або ж формуються штучно. Сформувати тренд штучно – досить складно і дорого, проте за певних умов цілком можливо. Якщо ми хочемо, щоб штучно сформований тренд жив тривалий час, він має подібно до більшості стихійних трендів мати архетипове коріння. Набагато простіше і дешевше “осідлати”

існуючий тренд. Саме тому основним завданням трендсетингу є не формування громадської думки (як, наприклад, у PR), а знаходження і використання існуючого тренду у визначеній, заданій царині.

Другий шлях як технологія формування образу інновації передбачає цілеспрямоване конструювання соціальних мереж. Соціальні мережі важливі не тільки як засіб формування образу інновації, а і як інструмент її впровадження. Саме завдяки соціальним мережам, що виникають навколо інновації, вона перетворюється з ідеї, фантазії, мрії на реальність. Лампочка Едісона на відміну від її попередниць виявилася успішною тому, що винахідник створив нове співтовариство навколо своєї оригінальної інновації – співтовариство постачальників, інвесторів, інженерів, технічних фахівців. Цей приклад, до речі, показує, що вирішальне значення в інноваційному процесі має не сама мережа, у тенетах якої зароджується інновація, а її конструкція. Для того щоб створити інновацію та її образ, потрібна технологія, здатна налагодити взаємозв'язки між розрізненими до цього людьми, ідеями та об'єктами. Саме ці завдання певною мірою вирішують *технології вірусного і багаторівневого мережевого маркетингу*.

Ще одна велика група технологій формування образу інновації ґрунтується на простому принципі, сутність якого відображають такі добре відомі всім прислів'я, як “краще один раз побачити, ніж сто разів почути”, “мужик поки не помацає, то й не повірить”, “скільки не кажи “халва”, а в роті від того солодко не стане” тощо. Маркетологи, добре розуміючи, що між рекламною картинкою продукту і ним самим існує вельми істотний “люфт”, розробили чимало технологій, спрямованих на його подолання і надання споживачеві можливості здобути власний досвід взаємодії з інноваційним продуктом чи послугою. Це різноманітні *промо-акції*, які дають змогу продегустувати продукти, протестувати їх; це і *сенсорний маркетинг*, і арома-маркетинг, й усім добре відомі *пробні уроки*, різноманітні виставки і т. ін. Що складніша і радикальніша впроваджувана інновація, то більша потенційна ефективність технологій цієї групи. Адже через неможливість приміряти одяг, відчутти фактуру тканини збанкрутувало чимало інтернет-магазинів з продажу навіть таких цілком традиційних товарів, як одяг.

До цієї групи технологій, спрямованих на творення позитивного особистого досвіду взаємодії з інновацією, можна віднести, з певними застереженнями, *технології активного соціального втручання*, такі як адвокація, надання повноважень (empowerment) та розвиток спроможності (capacity building). Ці технології (які інколи позначають також як інтервенційні) передбачають залучення громадян до реалізації програм та заходів, пов'язаних з упровадженням інновації, у ході яких

вони набувають того рівня компетентності у взаємодії з інновацією, який забезпечує виникнення позитивних вражень від контакту з нею. Один з важливих аспектів цих технологій досить влучно передає відомий вислів: любити можна лише те, що дуже добре знаєш. Скажімо, якщо образ музичного інструмента для новачка, який тільки-но починає його освоювати, часто асоціюється із знаряддям катування, то в майстра своєї справи образ того самого інструмента є позитивним. Виходить, ці технології за рахунок залучення людини до взаємодії з інновацією та озброєння відповідними знаннями та вміннями користування нею змінюють її позицію з об'єктної на суб'єктну. А це в ідеалі означає перетворення людини з користувача інновацій у їх вдосконалювача. Недарма практика свідчить, що інновації в організаціях знаходять підтримку за умови, коли співробітники самі беруть активну участь у їх розробленні.

Останньою групою технологій, що мають сприяти формуванню позитивного образу інновацій, у пропонованому нами переліку є технології, які можна вважати “фоновими”. Ці технології спрямовані на формування норм, цінностей, форм та моделей поведінки, пов'язаних з інноваціями у певних культурах та субкультурах. Адже є всі підстави припускати, що образи інновацій у представників різних культур істотно відрізняються не лише за емоційним забарвленням і змістом, а й за способами побудови та внутрішньою організацією. Скажімо, населення Китаю протягом тривалого часу негативно сприймало соціальні інновації через те, що даосизм розглядав їх як чинник впливу зовнішнього середовища, який викривлює або збурює природний хід суспільних процесів. Звідси – висновок, що інноваційні процеси потрібно не підтримувати і тим більше ініціювати, а лише згладжувати їхній негативний вплив і забезпечувати таким чином якомога плавнішу і м'якшу зміну суспільства. Сповідання представниками правлячої Цинської династії таких поглядів призвело до того, що Китай, який наприкінці XVIII ст. за економічною потужністю посідав перше місце у світі, протягом наступних усього 100 років перетворився на відсталу й слабку країну [3].

У нашому суспільстві ставлення до різноманітних, у тому числі дуже радикальних, інновацій виглядає набагато прихильнішим. Скажімо, за результатами проведеного нами опитування майже двохсот представників студентської молоді, кардинальних інновацій у сфері економіки воліли б майже три чверті опитаних, у сфері виробництва та екології – понад 63%, у соціальній сфері – більш як 34 %. Менш радикально налаштовані молоді люди щодо змін у духовній та приватній сферах життя. Проте й тут частка тих, хто прагне доволі масштабних

змін, є чималою. Істотні зміни, які не зачіпають основних принципів, у духовній сфері підтримують 33,7%, у приватній – 30,4% опитаних. Звичайно, це породжує очікування, що молодь може стати свого роду локомотивом інноваційного розвитку. Проте чи це справді так? На жаль, питання залишається відкритим. Так само без відповіді залишається й питання щодо розроблення технологій формування інноваційної культури, управління інноваційним потенціалом суспільства та особистості.

Описані вище технології, слід розглядати, на нашу думку, як складові єдиної інтеграційної системи технологій, спрямованих на формування образу інновацій. Кожна складова в цій системі має підтримувати та підсилювати дію іншої, забезпечуючи в такий спосіб досягнення ефекту, який одні дослідники називають кумулятивним, інші – синергетичним, а дехто – ефектом резонансу. Цей ефект виникає в результаті перебудови свідомості, діяльності, спілкування, соціальних зв'язків та відносин у представників цільових аудиторій впливу.

Висновок. Отже, на сьогодні напрацьовано чимало продуктивних технологій, методів та прийомів, які можуть бути використані для формування позитивного образу освітніх та суспільних інновацій. Проте на даний момент ці напрацювання є доволі розрізненими та несистематизованими, бракує досвіду їх інтеграції, а її необхідність інколи не тільки піддається сумніву, а й активно заперечується. Навіть у тих випадках, коли необхідність інтеграції різних технологій усвідомлюється, її сутність часто зводиться лише до дотримання стилістичної єдності всіх комунікаційних матеріалів незалежно від способу їх розповсюдження тощо. Відкритим залишається й питання щодо принципової можливості визначити ефективність окремих технологій у разі їх комплексного застосування. Незважаючи на це, найбільш перспективним напрямком розроблення технологій творення образу інновації ми вважаємо той, що інтегрує вплив таких чинників, як інформація про неї, що поширюється каналами ЗМК та міжособового спілкування; власний досвід взаємодії з інновацією; а також рівень розвитку інноваційної культури суспільства.

Л і т е р а т у р а

1. Диффузные модели распространения инноваций [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.science.wikia.com/wiki/>
2. Rogers E. M. Diffusion of innovatons / E. M. Rogers. – New York : Free Press, 1983. – 121 p.
3. Ху Бо. Социальные аспекты управления жизненным циклом инновации (на примере сотовой связи в КНР) / Ху Бо, С. А. Барков // Известия высших

- учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2010. – № 1 (13). – С. 110 – 119.
4. Научное открытие и его восприятие / под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1971. – 312 с.
  5. Инновационный менеджмент: учебник / под ред. С. Д. Ильенковой. – М.: Юнити, 1997. – 311 с.
  6. Маркетинг і менеджмент інновацій [Електронний ресурс]: наук. ж-л. – 2011. – № 1. – С. 45 – 54. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mimi/texts.htm
  7. Психология инноваций: основания, подходы и проблемы // Ананьевские чтения – 97. – СПб., 1997. – С. 45–46.
  8. Советова О. С. Социальная психология инноваций (Основания, исследования, проблемы): дис. ... доктора психол. наук: 19.00.05 / О. С. Советова. – СПб., 1998. – 315 с.
  9. Яголковский С. Р. Психология креативности и инноваций: учеб. пособие. / С. Р. Яголковский. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 157 с.
  10. Яголковский С. Р. Инновационность как предмет психологического исследования // Психология: ж-л Высшей школы экономики. – 2007. – Т. 4. – № 2. – С. 123 – 133.
  11. Приходченко О. А. Инновационный продукт: особенности его восприятия потребителем // ЭКО: всерос. экон. ж-л. – 2007. – № 2. – С. 173 – 186.
  12. Приходченко О. А. Психологические особенности восприятия инновационного продукта потребителем [Електронний ресурс] / О. А. Приходченко. – Режим доступу: <http://cae.nsu.ru/files/articles/Prihodchenko>
  13. Юшков А. Восприятие инноваций: феномен сопротивления внедрению / А. Юшков // Вестник Института биологии Коми НЦ УрО РАН. – 2007. – № 11. – С. 28 – 30.
  14. Балущкина Е. Б. Влияние личностных особенностей на восприятие инноваций / Е. Б. Балущкина, С. А. Стельмах // Научное творчество молодежи: проблемы и перспективы развития: тез. докл. – М., 2002. – С. 197 – 198.
  15. Гриню Ж. Современная стратегия продвижения – интегрированные маркетинговые коммуникации. [Електронний ресурс] / Ж. Гриню. – Режим доступу: <http://www.hr-portal.ru/article/sovremennaya-strategiya-rodvizeniya-integrirovannye-marketingovye-kommunikatsii>
  16. Гринфельд М. Новая попытка рекламных агентств объяснить, зачем они нужны: лейбл “интегрированные маркетинговые коммуникации” как последний вздох рекламных агентств [Електронний ресурс] / М. Гринфельд. – Режим доступу: <http://www.grinfeld.ru/documents/mihdim/?grnf=16d829addf3ea560e8e3742d46415692>
  17. Докторов Б. Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения [Електронний ресурс] / Б. Докторов. – Режим доступу: http://www.pseudology.org/Gallup/Enriched_PO.htm
  18. Закриття шкіл та лікарень: до чого призведе велика оптимізація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavkom.ua/articles/3049.html>

19. Модная тройка: трендсеттинг, кулхантинг и трендхантинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.znanie.info/portal/eceterms/32/1201.html>
20. Трендсеттинг – оружие информационного пролетариата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pr007.ru/01_trendsetting.html
21. Трендвотчинг (trendwatching): тренд и его метод работы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dninauki.ucoz.ru/publ/katalog_statey/trendvotching_trendwatching_trend_i_ego_metod_raboty/1-1-0-76

© Фролов П. Д.

О. В. Полунін

ТЕМПОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ЯК БАЗИС ДЛЯ ТЕХНОЛОГІЙ ВПЛИВУ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИБІР

Ідею використання темпоральних процесів, які можуть впливати на когнітивну репрезентацію ситуації вибору, представлено як базис для розроблення технологій впливу на електоральний вибір. З огляду на результати власних експериментальних досліджень у 2009 – 2010 роках автор пропонує використовувати часовий фреймінг як механізм впливу на виборця. Крім цього, за базові складові при розробленні технологій впливу на рішення виборця визначено праймінг та поєднання часових праймінгу і фреймінгу. Як припускає автор, очікувана ефективність запропонованих технологій впливу може коливатися в межах 3 – 8% зміни рейтингу лідерів виборчих перегонів.

Ключові слова: електоральний вибір, прийняття рішення, час, темпоральні процеси.

Идея использования временных процессов, способных оказывать воздействие когнитивную репрезентацию ситуации выбора, представлена в качестве базиса для разработки технологий влияния на электоральный выбор. Опираясь на результаты своих экспериментальных исследований в 2009 – 2010 годах, автор предлагает использовать временной фрейминг как механизм воздействия на избирателя. Кроме того, в качестве базовых составляющих при разработке технологий влияния на решение избирателя определены прайминг и сочетание временных прайминга и фрейминга. Как предполагает автор, ожидаемая эффективность предложенных технологий влияния может колебаться в пределах 3 – 8% изменения рейтинга лидеров избирательных состязаний.

Ключевые слова: электоральный выбор, принятие решения, время, темпоральные процессы.

The article presents an idea of using the temporal processes influencing cognitive representation of decision situation as a basis for development of technologies of influence on electoral choice. Based on experimental results (Polunin, 2009, 2010) temporal framing is proposed as a basis for influence on electoral choice. Priming and a conjunction of temporal priming and framing are proposed as other basic components of influence technology on electoral decision making. Expected efficiency of proposed technologies will range from 3% to 8% of changes of popularity ranking of the leaders of electoral competition.

Key words: electoral choice, decision making, time, temporal processes.

Проблема. Когнітивні процеси, зокрема їхня роль в обробці інформації та неминучість при цьому певних похибок, усе більше привертають до себе увагу під кутом зору можливості їх використання для аналізу прийняття рішення індивідом [1 – 5]. Завдяки дослідженню когнітивних процесів, що супроводжують оцінювання пропозицій та прийняття рішень, розширюється репертуар можливостей щодо впливу на формування громадської думки, суспільних настроїв та готовності суспільства діяти певним чином. Особливості прийняття електорального рішення завжди привертали до себе увагу як соціологів, політологів, так і психологів. Разом з тим проблема розроблення технологій впливу на електоральний вибір не втрачає своєї актуальності до сьогодні.

Мета статті: аналіз результатів дослідження як важливий етап створення науково обґрунтованого базису для розроблення технологій впливу, що спираються на активізацію часових процесів. За об'єкт пропонованого дослідження було взято прийняття виборцем рішення. *Предметом* дослідження стали темпоральні процеси, які впливають на результат такого рішення та лежать в основі технології впливу на уподобання виборця щодо того чи того кандидата.

Під темпоральними процесами ми розуміємо зміни в когнітивній репрезентації пропозицій та в репрезентації самого суб'єкта прийняття рішення, спричинені його уявленнями про плин часу [6; 7]. Темпоральні процеси як базис для технології впливу на електоральний вибір має сенс використовувати насамперед за наявності помітної для виборця вікової різниці між кандидатами на посаду або за наявності різних очікувань щодо швидкості старіння кандидатів (пропозицій). При цьому до темпоральних процесів доцільно вдаватися, поєднуючи їх із такими відомими з експериментальної психології способами впливу, як фреймінг та праймінг [8]. Ідея, покладена в основу пропо-

нованої технології, полягає у використанні диференційованого впливу темпоральних процесів на прийняття рішення виборцем. Темпоральні процеси можуть стосуватися: (а) пропозиції та (б) самого суб'єкта прийняття рішення. На думку Дж. Нейлора, Р. Прітчарда та Д. Ілгена [9], час є одним із базових ресурсів, тому логічно припустити, що варіації в темпоральній репрезентації ситуації вибору справлятимуть вплив на розв'язання проблемної ситуації.

Вплив зміни репрезентації однієї і тієї ж ситуації на прийняття рішення відомий як фреймінг-ефект. А. Тверський і Д. Канеман [10; 11] продемонстрували, що індивід формує певний внутрішній рахунок для кожної із пропозицій, щодо якої він приймає рішення. Когнітивна репрезентація такого “обрахунку” пропозиції називається ще психологічним, або ж ментальним, рахунком. На нашу думку, прийняття рішення виборцем має моделюватись у межах топікального рахунку [6; 7], позаяк логічно очікувати, що для кожної пропозиції (політичної партії чи кандидата на виборну посаду) суб'єкт формує окрему репрезентацію як окремих рахунок, де беруться до уваги вади та переваги даної пропозиції. Іншими словами, формується суб'єктивна оцінка цінності окремої пропозиції.

Інша техніка впливу, яка також дає можливість використовувати часові процеси для впливу на когнітивну репрезентацію ситуації, – це праймінг. Праймінг полягає в полегшенні (прискоренні) реагування на цільовий стимул за рахунок попередньої демонстрації прайму – стимулу, який або семантично, або на рівні реагування пов'язаний із цільовим стимулом. В експериментальній процедурі праймінг полягає у формуванні певного співвідношення між попереднім стимулом (праймом) і наступним цільовим стимулом. У нашому випадку йдеться про включення в опис проблеми електорального вибору часових маркерів, які безпосередньо не стосуються актуального вибору, але явно пов'язані з відтермінованим у часі дальшим вибором. Наприклад, у такий спосіб можуть пов'язуватись описи пропозиції вибору на найближчих парламентських виборах (2012 р.) із наступними виборами президента (2015 р.).

Поширення в Україні останні десять років так званих чорних виборчих технологій вимагає визначити *принципи*, які мали б бути покладені в основу розроблення *науково обґрунтованих технологій впливу* на прийняття рішення виборцем.

1. Етичність. Стан суспільної моралі наперед формує недовіру до самої ідеї розроблення етичних впливів на прийняття електорального рішення. Тим не менше вимога етичності має враховуватись в ході розроблення технології впливу, насамперед задля того, щоб спонукати

до етичної змагальності в політичному процесі та щоб зберегти певну етичну чистоту прикладних наукових досліджень. Етичність розробленої технології впливу забезпечуватиметься відмовою від недостовірної інформації у зверненнях до виборців та від прямого нав'язування виборцю кінцевого рішення.

2. Правова бездоганність. Попри специфічність і певні особливості в дотриманні правових норм у сьогочасній Україні вимога щодо правової бездоганності є невід'ємною, коли йдеться про розроблення технологій впливу на електоральний вибір. Саме використання науково обгрунтованих підходів і окремих know how з експериментальної психології дає змогу конструювати впливи, бездоганні в правовому сенсі. Тим самим має досягатися нова якість виборчих змагань.

3. Мінімальна безпосередня конфліктність з іншими кандидатами. Ця вимога реалізується через можливість “безадресних” звернень із відносно нейтральним змістом. Це означає, що саме звернення може формулюватися так, що (а) воно не міститиме безпосередньої ідентифікації суб'єкта звернення, (б) у ньому не називатиметься безпосередньо кандидат, що є конкурентом. Це, однак, не виключає адресності звернення в тому сенсі, що можуть конструюватись окремі звернення для різних вікових категорій і різних соціальних прошарків виборців.

4. Узгоджуваність із положеннями передвиборної програми кандидата. Ця вимога досягається завдяки універсальності часу і його ролі як метафізичної складової в сучасному світогляді. Використання категорії часу, різних модусів часу і різних часових дистанцій у побудові звернень і аргументів може змістовно узгоджуватись із положеннями практично будь-якої передвиборної програми.

5. Зрозумілість звернення для виборця. Попри складність проблеми часу в науковій парадигмі і відкритість багатьох проблем щодо часу як філософської категорії час є інтуїтивно зрозумілим або ж принаймні здається таким більшості населення. Завдяки цьому уможливується формулювання звернень до виборців, які будуть зрозумілими для пересічного громадянина.

6. Диференційованість впливу, або, іншими словами, “незбільшення” популярності суперників. За наявності між конкурентними пропозиціями (кандидатами на посаду) помітної різниці у віці або різниці у швидкості уявного старіння може досягатися диференційоване використання технології впливу.

Отже, при конструюванні технології впливу мають бути враховані наведені вище вимоги. Зрозуміло, що кожна з них лише в ідеалі може бути врахована цілком. Наприклад, остання вимога щодо дифе-

ренційованості впливу є досить складною, якщо врахувати певну подібність між кандидатами як пропозиціями вибору.

Темпоральні процеси. Темпоральні процеси при прийнятті рішення вивчаються, як правило, в експериментах, присвячених інтертемпоральним рішенням, які часто моделюються в межах теорії зменшення корисності (детальніше див. *discounted utility model*) [2; 12; 13]. Однак маніфестація часових процесів спостерігається і в експериментах із фреймінг-ефектом, при цьому вони впливають на ступінь вияву цього феномена [14]. Останнє ми вважаємо релевантним для розроблення технології впливу на рішення виборця. За результатами досліджень, темпоральні процеси маніфестують себе: (а) у старінні пропозиції та суб'єкта, (б) у розгортанні очікувань щодо майбутнього, (в) у відкритості минулого та в інших формах. При цьому кандидатів на виборну посаду розглядають як елементи з множини пропозицій, які підлягають впливу уявних часових процесів [6; 7]. Кожний елемент множини пропозицій має свій власний життєвий цикл і залежно від фази життєвого циклу та актуальних подій може змінювати свою цінність. Втрати корисності пропозиції з часом в інтертемпоральних рішеннях описують або експоненціальним $U(t)=U_0 \exp(-\delta t)$, або гіперболічним $U(t)=U_0/(1+\delta t)$ рівняннями. Не вдаючись до дискусії, яке з рівнянь і за яких умов краще описує втрати, зазначимо, що, наприклад, для експоненціальної форми рівняння зміну рівня корисності між теперішнім моментом часу і моментом t описує рівняння $\Delta U=U_0(\exp(-\delta t) - 1)$. При цьому під U_0 слід розуміти певний інтегрований показник цінності пропозиції на момент часу t_0 . Наголосимо, що цей показник включає і імідж кандидата та його репутацію, і його когнітивні та комунікативні навички, його соціальний статус, стать та інші складові. Кожна із зазначених складових у специфічний для неї спосіб чутлива до темпоральних процесів і може бути предметом окремого впливу. Однак у даному випадку для викладення сутності технології впливу розглядатиметься саме інтегрована цінність кандидата. Відтак зупинімося коротко на деяких часових процесах, які можуть використовуватися для розроблення технологій впливу.

Одним із часових процесів є *старіння*. При цьому слід виокремлювати старіння пропозиції і старіння суб'єкта. Спираючись на результати досліджень [6; 7; 14], можна говорити про залежність швидкості старіння від суб'єктивної цінності пропозиції (U_0). У випадку електорального вибору цінність кожної пропозиції до певної міри визначається її актуальним рейтингом. Отже, варто очікувати, що кандидати з найвищим рейтингом зазнаватимуть найбільшого впливу від процесу старіння, що цілком узгоджується із функцією $\Delta U=U_0(\exp(-\delta t))$

- 1), відомою з економічних досліджень [1]. Зазначимо, що цінність кандидата має багато складових, які не аналізуватимуться в цій статті, але останній факт може бути корисним для розроблення конкретних технологій диференційованого впливу. Отож на репрезентацію процесу старіння політика як об'єкта електорального вибору може впливати не тільки його фізичний вік, а й відповідність його поглядів тенденціям розвитку країни, зміст його звернень до виборців, його імідж. Усі ці особливості відобразатимуть специфіку розгортання темпоральних процесів щодо сприймання політика електоратом, але вони не зможуть елімінувати вплив темпоральних процесів як такий. Варто вести мову не тільки про уявне старіння пропозиції, а й про уявне старіння самого суб'єкта прийняття рішення. Цей темпоральний процес через вплив на власну репрезентацію суб'єкта впливатиме і на оцінювання суб'єктом пропозиції (кандидата або іншого об'єкта вибору). При цьому для впливу на вибір істотною є розбіжність між старінням пропозиції і старінням суб'єкта [7]. До певної міри уявна швидкість старіння кандидатів-пропозицій може також допомагати розпізнавати готовність виборців до виходу на політичну арену нових політиків, особливо якщо наявні політики демонструють значний рівень уявного старіння в майбутньому.

Розвиток, або очікуване збільшення цінності пропозиції в майбутньому, може бути не так тісно пов'язаним з актуальною цінністю пропозиції (U_0). Отже, зростання рейтингу через активізацію темпоральних процесів може меншою мірою залежати від актуального рейтингу кандидата, але більшою – від його віку та суб'єктивного прогнозу виборця щодо розвитку обставин. Важливою умовою при цьому є конгруентність очікувань електорату і репрезентації пропозиції або хоча б відсутність явної неузгодженості між ними.

Бар'єр нульової ймовірності в майбутньому модусі часу є окремим темпоральним процесом [14]. У випадку електорального вибору його можна пояснити таким прикладом. Виборець має найбільшу симпатію до певного кандидата "А", але він розуміє, що шанси в цього кандидата бути обраним ні сьогодні, ані через 2-3 роки невеликі. Отже, у випадку формулювання вибору в майбутньому модусі часу для даного виборця щодо цього кандидата діятиме бар'єр нульової ймовірності, тобто пропозиція наче і дійсна, але фактично ймовірність її здійснення нульова. Просто кажучи, ідеться про негативну оцінку шансів на перемогу попри симпатію до кандидата.

Не розглядаючи інші часові процеси, зазначимо, що кожен з них може бути активованим, коли треба змінити репрезентації пропозиції. Розбіжність у впливі між окремими темпоральними процесами, напри-

клад двома видами старіння, дає змогу диференційовано впливати на електоральний вибір.

Концепція впливу. Сутність впливу полягає в тому, що увага суб'єкта прийняття рішення спрямовується на ті чи інші часові процеси, які стосуються або елемента з множини пропозицій, або самого суб'єкта, що в результаті веде до зміни преференції суб'єкта і в кінцевому результаті – до зміни розподілу голосів у вибірці в цілому. При цьому якісні характеристики пропозиції, її цінність для суб'єкта прийняття рішення позначатимуться на особливостях маніфестації впливу часових процесів на вибір. На користь такого підходу до конструювання технології впливу говорять також результати експериментів, присвячених вивченню впливу часового горизонту індивіда на прийняття ним рішення щодо довготривалих фінансових інвестицій [15]; до того ж часовий горизонт індивіда впливає і на ризиковану поведінку [16].

Активізація часових процесів може відбуватись у поєднанні із *фреймінгом*, *праймінгом* або у тристоронньому поєднанні фреймінгу, праймінгу і ефекту від активізації темпорального процесу. Посилаючись на численні приклади семантичного фреймінг-ефекту [7; 10; 14; 17], враховуючи часові процеси в репрезентації проблемної ситуації при топікальних рішеннях [14] та особливості впливу часової перспективи на прийняття рішення виборцем, було експериментально продемонстровано виникнення часового фреймінгу в електоральних рішеннях [6; 7]. *Часовий фреймінг* полягає при цьому в розбіжності прийнятих виборцями рішень залежно від змінених часових параметрів в описі проблемної ситуації. Як результат, у формально майже однакових ситуаціях суб'єкт робить різний вибір. Експериментальні дані показують, що на прийняття виборцем рішення можуть впливати такі темпоральні процеси, як старіння пропозиції [6], та розбіжності в темах старіння пропозиції і суб'єкта прийняття рішення [7]. Під фреймінг-ефектом у такому випадку слід розуміти прийняття різних рішень щодо вибору кандидата на одну і ту ж саму посаду на проміжки часу, які перетинаються [6; 7]. Це своєрідна “сліпота” виборця щодо наслідків прийнятого рішення в ближчому майбутньому. Наприклад, виборець не бере до уваги, що особа, за яку він віддав голос сьогодні, і через три роки теж буде президентом. Або, навпаки, особа, яку він хотів би бачити на посаді президента через два роки, сьогодні не має з боку суб'єкта належної підтримки тільки через те, що на момент вибору у виборця завузкий особистий часовий горизонт.

Залежно від інтересів цільового кандидата завдання полягатиме в активації тих чи інших часових процесів. Враховуючи динамічну сторону

часових процесів та (за певної постановки цільового завдання) впливу, наприклад, на прискорення зміни “старої” політичної сили, може використовуватися також ефект часового *праймінгу*. Він полягає в перенесенні результатів впливу на виборців під час попередньої, наприклад президентської, кампанії на особливості прийняття рішення під час наступних, наприклад парламентських, виборів. Зазначений часовий праймінг вибору слугуватиме також більшій ефективності використання коштів, які спрямовуватимуться фактично одразу на дві виборчі кампанії. Одним із прикладів праймінгу може слугувати таке рекламне звернення: “Сьогодні ти проголосував би за нього як за президента, а у 2015 році?”. У даному випадку момент “сьогодні” поєднується залежно від поставленої мети з позитивною або негативною подією. Реакція на таку подію “готує” реакцію на голосування за президента у 2015 р. Зрозуміло, що праймінг за своїм визначенням оперуватиме принаймні з однією подією, заданою в майбутньому модусі часу.

Інша техніка впливу може базуватися на поєднанні часових фреймінгу і праймінгу. Поєднання фреймінгу і праймінгу стає зрозумілим із таких прикладів звернень до виборців: (1) “обираючи лідерів у парламент сьогодні (у 2012 р.), ти визначаєш головного кандидата на президентських виборах 2015 р.”; (2) “вона (він) гідна (-ий) стати президентом у 2015 р., підтримай її (його) сьогодні (у 2012 р.) на виборах у парламент”; (3) “обери сьогодні в парламент тих, хто продовжить свій успіх на президентських виборах у 2015 р.”. Зрозуміло, що наведені приклади відображають інтереси різних політичних сил і різних лідерів і, звичайно, є лише демонстрацією поєднання часових фреймінгу і праймінгу без конкретизації мети впливу.

Як більш широкий приклад фреймінгу розгляньмо вибори Президента України. Згідно з Конституцією Президента обирають на п'ять років. Кожний із цих років належить до майбутнього модусу часу щодо моменту прийняття рішення виборцем на самих виборах (T_0). Позначимо ці майбутні роки як M_1 , M_2 , M_3 , M_4 , M_5 (M_i). Розбіжності в розподілі голосів для моментів T_0 і M_i можуть використовуватися для впливу на рішення виборця. У випадку раціонального вибору рішення, прийняті на момент часту T_0 щодо підтримки кандидата “X” для моментів T_0 і M_2 (M_i), мають збігатися. При цьому момент M_i може моделюватися щонайменше двома різними способами: (а) через уявне старіння пропозиції і (б) через уявне старіння самого виборця. Відповідно виникає часовий фреймінг електорального рішення двох видів: (а) спричинений старінням пропозиції і (б) спричинений старінням суб'єкта. У результаті за певних часових параметрів в описі ситуації

вибору спостерігаються значущі розбіжності щодо прийнятих виборцями рішень [6; 7].

Щоб уможливити вплив на вибір, за змінюваний параметр використовуються часові маркери, які інтегруються в опис ситуації вибору і декодуються виборцем як такі, що відповідають реаліям і не суперечать чинному виборчому законодавству. Ідеться про питання, подібне до того, що стоїть у виборчому бюлетені: “За кого б ти проголосував сьогодні (T_0)?” та “За кого б ти проголосував через 3 роки (M_3)?” Саме завдяки часовим маркерам (M_i) в описі проблеми вибору активізуються відповідні часові процеси (рис). За рахунок цього відбувається переформулювання задачі вибору, яке активізує цільові темпоральні процеси. Під формулювання проблеми вибору $\Phi 1$, наприклад, пропонується традиційне формулювання в теперішньому часі, близьке до того, як вибір формулюється у виборчому бюлетені. У формулюванні $\Phi 2$ активізується старіння пропозиції, а у формулюванні $\Phi 3$ розгортається уявне старіння суб’єкта вибору. У результаті отримуємо різний розподіл голосів: $\Phi 1 \neq \Phi 2 \neq \Phi 3$.

Як свідчать результати досліджень [6; 7], кандидати з найвищим рейтингом зазнають найбільшого впливу процесу старіння, що ілюструє також рівняння $U(t) = U_0 \exp(-\delta t)$. Розбіжності в старінні суб’єкта і пропозиції також дають змогу змінювати розподіл голосів у вибірці [7]. Позитивні результати експерименту щодо поєднання часових фреймінгу і праймінгу є підставою для використання темпоральних процесів, мета якого – зміна когнітивної репрезентації пропозиції під час електорального вибору, що підтверджує можливість ефективного впливу на розподіл голосів у вибірці в цілому.

Якщо уявити, що поставлено завдання щодо **оновлення влади** за рахунок політиків молодшої генерації й отримання ними більшої кількості голосів, а також створення умов для втрати голосів представниками “старшої” генерації владоможців, то в такому випадку у виборців має активізуватися уявне старіння пропозиції. У разі вирішення протилежного завдання – **“консервування” влади** та утримання позицій старшими представниками владної когорти за умови одночасного блокування зростання популярності молодшої генерації політиків – має використовуватися старіння суб’єкта вибору [там само]. Останнє вестиме до підсилення електоральної підтримки представника старшого покоління.

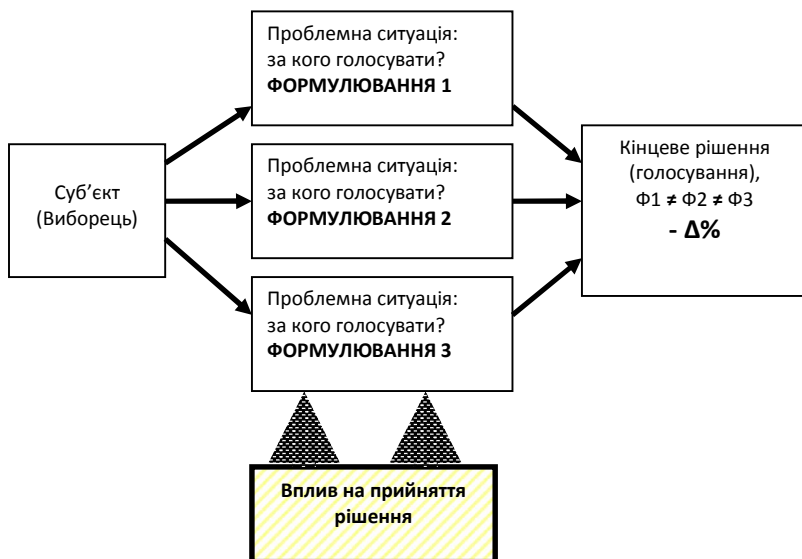

Рис. Вплив на вибір через уведення у формулювання проблеми вибору часового маркера

Розрахунок ефективності впливу. Використовуючи часові процеси як технології впливу, варто врахувати, що ці процеси неоднаково репрезентуються в різних вікових і соціальних категоріях виборців. До того ж потрібно врахувати і чисельність кожної з генерацій виборців. Інтеграційний ефект запропонованого впливу на електоральний вибір складатиметься із змін у розподілі голосів, здобутих: (1) у середовищі молоді, (2) у середнього покоління, (3) у старшого покоління та (4) за рахунок якісно нової комунікації між представниками різних вікових груп. Останнє, однак, є предметом окремого дослідження і стосується швидше особливостей саме комунікації між представниками різних прошарків виборців, а не того завдання, яке окреслено нами в цій публікації. Можемо припустити, що, використовуючи ефективні “засоби доставки” відповідних звернень до виборця, можна розраховувати на ефективність впливу, не нижчу за рівень, отриманий в експериментах.

Висновки. Звернення до часових процесів як засобу впливу на прийняття рішення виборцем є своєрідною протипагою так званим чорним виборчим технологіям. Такий вплив на рішення виборця вирізняється не тільки науковою обґрунтованістю, а й високою етичністю

та правовою бездоганністю. Універсальність часу як важливої складової світогляду та очевидна зрозумілість часових процесів для більшості виборців є запорукою простоти передвиборних звернень до електорату і, як наслідок, їхньої зрозумілості для виборців та ефективності їхнього впливу на сам вибір. Часовий фреймінг досить легко перекладається на “мову” рекламних звернень, може просто і зрозуміло подаватися на телебаченні і радіо, в електронних засобах масової комунікації. За певних умов можливе формулювання повідомлень щодо кандидатів-конкурентів, які цілком задовольнятимуть вимоги етики, але зменшуватимуть кількість голосів, що віддаватимуться конкурентам або блокуватимуть зростання їхньої популярності.

Активізація певних часових процесів істотно впливає на когнітивну репрезентацію ситуації вибору. У кінцевому результаті ця залежність, реалізована у вигляді технології впливу, дасть змогу змінювати розподіл голосів у вибірці в цілому безпосередньо на момент проведення виборів. При цьому йдеться про зміни рейтингу популярності кандидата на рівні 3 – 8%, що значно менше за фреймінг-ефекти для економічних і управлінських рішень, описаних А. Тверським і Д. Канеманом [10; 11] та іншими авторами [14; 17]. А проте більший фреймінг-ефект для електоральних рішень буде нести в собі загрозу надто швидких змін в уподобаннях виборців, а отже, становитиме загрозу стабільності політичного розвитку країни. Зміни ж преференцій виборців щодо лідерів перегонів на рівні 3 – 8% в експериментальному дослідженні [6; 7], коли не застосовувалася ніяка агітація, теж варто розглядати як істотні. Зазначимо, що на виборах Президента України в 1996 р. різниця між переможцем Л. Д. Кучмою і Л. М. Кравчуком становила 7%, у 2004 р. між переможцем В. А. Ющенком і В. Ф. Януковичем – 7,79%, а у 2010 р. між В. Ф. Януковичем і Ю. В. Тимошенко – усього лише 3,48%¹. За умови, коли експериментально отримані ефекти будуть підсилені відповідною рекламною кампанією, вони можуть стати значущими для формування кінцевого розподілу голосів.

Активізація часових процесів у репрезентації ситуації вибору дає змогу впливати на прийняття рішення виборцем, і такий вплив помітно перевищуватиме ефект від уведення “технічних” кандидатів у

---

¹ Офіційні результати ЦВК подано на <http://www.cvk.gov.ua/>

виборчий список¹. Отже, з економічної точки зору технологія впливу через часовий фреймінг ефективніша, ніж реєстрація додаткових технічних кандидатів² та розроблення для них виборчої кампанії і супровід їхньої участі в перегонах. До того ж українські виборці за останні 20 років навчилися досить добре виокремлювати технічних кандидатів, що також зменшує ефективність технології “технічного кандидатування”.

Застережемо, утім, від прямого перенесення експериментальних результатів на вибір об’єктів із періодом життя, потенційно більшим за життя людини, наприклад, на вибір політичної партії. Варто окремо враховувати уявлення виборців про фази розвитку та певні цикли “життя” партії.

Наголосимо на необхідності дальших експериментальних досліджень з метою створення науково обґрунтованого базису для розроблення технологій впливу, які спираються на активізацію часових процесів. Ідеться в першу чергу про вивчення описаних феноменів у всіх соціальних категоріях і різних вікових групах виборців, що дало б змогу більш точно прогнозувати кінцеві ефекти від застосування впливу.

Література

1. *Frederick S.* Time discounting and time preference: A critical Review / S. Frederick, G. Loewenstein, T. O’Donoghue // *Journal of Economic Literature*. – 2002. – Vol. XL. – P. 351 – 401.
2. *Gately D.* Individual discount rates and the purchase and utilisation of energy-using durables: comment / D. Gately // *Bell Journal of Economics*. – 1980. – № 11. – P. 373 – 374.
3. *Gigerenzer G.* Adaptive thinking: Rationality in the real world / G. Gigerenzer. – New York : Oxford University Press, 2000. – 292 p.
4. *Gigerenzer G.* Bauchentscheidungen. Die Intelligenz des Unbewussten und die Macht der Intuition / G. Gigerenzer. – München : C.Bertelsmann Verlag, 2007. – 284 s.
5. *Полунін О.* Прийняття рішення: вклад психологів у розвиток наукового напрямку / О. Полунін, В. Бачова // *Соціальна психологія*. – 2010. – №3. – С. 29 – 43.

---

¹ Відсоток голосів на підтримку технічних кандидатів на президентських виборах 2010 р. коливається від 0,03% до 2,35%, що значно менше від досліджуваного часового фреймінг-ефекту. Дивись детальніше на: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/18/4630133/>

² Внесок при реєстрації кандидата на посаду Президента України становить 2,5 млн грн.

6. Полунін О. Час як змінна у фреймінгу рішення виборця / О. Полунін // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. № 10. – С. 246 – 264.
7. Полунін О. Часовий фреймінг рішення виборця: старіння суб'єкта і старіння пропозиції / О. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 28(31). – С. 297 – 311.
8. Müsseler J. Allgemeine Psychologie / J Müsseler, W. Prinz. – Heidelberg ; Berlin : Spektrum, Akad. Verl., 2002. – 972 s.
9. Naylor J. C. A theory of behavior in organizations / J. C. Naylor, R. D. Pritchard, D. R. Ilgen. – New York, NY : Academic Press Inc., 1980. – 364 p.
10. Kahneman D. Choices, values and frames / D. Kahneman, A. Tversky // American Psychologist. – 1984. – Vol. 39. – P. 341 – 350.
11. Tversky D. The framing of decisions and the psychology of choice / D. Tversky, A. Kahneman // Science. – 1981. – № 211. – P. 453 – 458.
12. Loewenstein G. F. Anomalies in intertemporal choice – evidence and an interpretation / G. F. Loewenstein, D. Prelec // Quarterly Journal of Economics. – 1992. – № 107 (2). – P. 573 – 597.
13. Prelec D. Beyond time discounting / D. Prelec, G. Loewenstein // Marketing Letters. – 1997. – Vol. 8:1. – P. 97 – 108.
14. Polunin O. Temporal dimension of the framing effect in topical mental accounting / O. Polunin // Studia Psychologica. – 2009. – Vol. 51. – № 4. – P. 343 – 355.
15. Klos A. Investment decisions and time horizon: Risk perception and risk behavior in repeated gambles / A. Klos, E. U. Weber, M. Weber // Management Science. – 2005. – Vol. 51. – Iss. 12. – P. 1777 – 1790.
16. Zimbardo P. G. Present time perspective as a predictor of risky driving / P. G. Zimbardo, K. A. Keough, J. N. Boyd // Personality and Individual Differences. – 1997. – № 23. – P. 1007 – 1023.
17. Levin I. P. All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects / I. P. Levin, S. L. Schneider, G. Gaeth // Organizational Behaviour and Human Decision Process. – 1998. – Vol. 76. – № 2. – P. 149 – 188.

© Полунін О. В.

О. Т. Баршполець

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ОСНОВНИХ РІЗНОВИДІВ ІНФОРМАЦІЇ: ІСТИНИ, ПРАВДИ ТА БРЕХНІ

Дається визначення істини, правди та брехні як основних різновидів соціальної інформації, а також як засобів впливу на масові настрої та свідомість, а отже, своєрідних соціальних явищ. Виділено й обгрунтовано функції кожного різновиду інформації, їхню роль та призначення в суспільних відносинах. Розглянуто відмінності функцій кожного різновиду інформації.

Ключові слова: соціальна інформація, істина, правда, брехня, соціальні функції.

Дается определение истины, правды и лжи как основных разновидностей социальной информации, а также как средств воздействия на массовые настроения и сознание, а стало быть, своеобразных социальных явлений. Выделены и обоснованы функции каждой разновидности информации, их роль и предназначение в общественных отношениях. Рассмотрены отличия функций каждой разновидности информации.

Ключевые слова: социальная информация, истина, правда, ложь, социальные функции.

Definition of truth, true and lie like basic varieties of social information and means of influence on masses' mood and consciousness (like original phenomena) are described in the article. Functions of every variety of information, their role in social relations are selected and substantiated. Differences in functions of every variety of information are considered.

Key words: social information, truth, true, lie, social functions.

Проблема. Світ інформації, в якому ми живемо, має три складові. Перша – інформація, яка адекватно відображає реалії, ні на йоту не спотворюючи сутність явищ, подій, окремих фактів. З прадавніх часів цей різновид інформації називається *істиною*. І не має значення, повна вона чи ні, усе ми знаємо про цю реалію чи ні. Важливе інше: інформація є точним, достеменним відтворенням, відображенням реалії.

Але щодо тієї ж події паралельно з істиною в соціумі функціонує ще два види інформації. Один різновид ми отримуємо від Чесної Людини, яка переповідає сутність події так, як зрозуміла, щиро вірячи, що насправді так і було. Ця інформація називається *правдою*. А іншій людині потрібно, щоб про ту ж подію ми дізналися лише те, що вона сама вважає за необхідне. Навмисне спотворена інформація зветься *брехнею*.

Істина не є чимось прекрасним, правда – святим, а брехня – огидним. Це лише назви трьох різновидів інформації, кожен з яких містить свій тип знання: істинне, правильне та ложне. Це рівноправні, рівновеликі об'єкти дослідження вже хоча б тому, що вони є неодмінними складовими спілкування людей.

Мета статті: дати відповідь на закономірне запитання: яке призначення, які ролі відведені в суспільстві кожному з трьох різновидів інформації. Ідеться про одне з корінних питань методології: про соціальні функції досліджуваного об'єкта.

Уже навіть лексичні розвідки щодо означених термінів дещо прояснюють. Новий тлумачний словник української мови дає такі визначення істини: 1. Те саме, що правда, справедливість. 2. *книжн.* Моральний ідеал, справедливість. 3. *філос.* Достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей. 4. Положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом, догма, постулата. [1, с. 797]. Інакше кажучи, істина є адекватним відображенням реалій, вона відтворює дійсність такою, якою та є сама по собі, поза нашою свідомістю і незалежно від неї.

Словник Бориса Грінченка, що вийшов 1909 р., серед синонімів істини називає *істу* – слово, що означає основний капітал, без процентів. І його ж таки, той капітал, називає істинним. А вже в другому і третьому значеннях слово “істинний” трактується як “справжній, дійсний” і “такий самісінський, тотожний” [2, с. 199]. Нині ще б додали “адекватний”.

Не слід шукати суто механічного зв’язку слів “істина” і “капітал”, “золото”, тут маємо глибинний смисловий, соціальний зв’язок. Бо “іста” в ті часи наживалася власним потом, тяжким трудом. Не те, що нині. Ще раніше Володимир Даль в “Толковом словаре живого великорусского языка” визначає істину як дійсне, точне, те, що є насправді [3].

Звертаюся в першу чергу саме до цих словників, а не філософських енциклопедій, щоб наголосити на прагматичних аспектах істини, яка в соціальному пізнанні означає відповідність суджень людей фактам, учинкам, подіям. Істина акумулюється в інтелекті особистості як основний його інгредієнт у вигляді теоретичних знань (аксіом, постулатів), стабільних настановлень (атитюдів), комплексів уявлень та емпіричного досвіду у формі умінь, навичок, зафіксованих механічною пам’яттю мозку та м’язів.

Отже, *істина* як один із предметів нашої розмови в соціальному значенні – це:

- чи не наймогутніших віртуальний з-поміж світів, що створювався протягом усієї історії людства і містить весь інтелектуальний потенціал земної цивілізації: теоретичні узагальнення, емпіричний досвід людства та інші різновиди спостереження, розуміння й осмислення об’єктивної реальності;
- найпотужніша стартова платформа для подальших злетів у непізнані реальності і їх осягнення розумом. Головна функція істини, і як віртуальної реальності, і як різновиду інформації, – бути першоосновою прогресу людства, розвитку людини, її продуктивної діяльності, механізмом освоєння реальності та подальшого її пізнання, базовою

субстанцією кожної науки, кожної сфери суспільства та людської діяльності;

- механізм соціального розвитку, соціальної взаємодії індивідів; одна лиш упевненість в істинності чогось не спонукає до зайвих запитань і дає змогу діяти злагоджено, а то й миттєво багатьом людям. Навпаки, найменша підозра в ілюзорності породжує сумніви й непевність у колективних діях, а тим паче коли з'являється відчуття ложності в трактуванні бодай-кимось реалій. Це однаково правильно і щодо мікроситуацій у малій соціальній групі, і щодо макропроцесів у суспільстві. Людям для успішних спільних дій потрібні загальнозначимі істини. Отож *регулятивна* функція істини якраз і полягає в тому, що знання відіграють роль тих інтелектуальних моделей та засобів, які забезпечують оптимальність взаємодії людини з природою, соціумом та інтелектуальною реальністю;

- інформація, що адекватно відображає сутність обговорюваних явищ і подій, як основа продуктивного спілкування що між двома людьми, що між великими соціальними групами в масштабах соціуму. Комунікативні процеси ускладнюються, коли замовчується частина сутності, і зовсім утруднюються за умови спотворення реалій. Чимало часу й зусиль у комунікаційних процесах витрачається на уточнення, перевірку достеменності інформації, на виявлення повної істини. Отже, з регулятивною тісно пов'язана *комунікативна* функція істини;

- різновид соціальної інформації, яка об'єктивно відображає реальність. Звідси впливає *просвітницька* функція істини, наділеної місією прояснення, розуміння сутності навколишнього середовища та процесів у ньому. Відтак можемо означити наступну, *соціалізувальну*, функцію істини. Пізнаючи реальність, людина може визначити власне місце і роль у соціумі, зіставляти свої ідеали та цінності з ідеалами суспільства. Осягаючи сутність, вона дістає можливість не лише пристосовуватися до життя в навколишньому світі, а й активно перетворювати його;

- адекватне відображення реальності, відтворення її такою, якою вона є сама по собі, незалежно від свідомості, що становить найвищу суспільну та особистісну цінність істини. Однак це не просто набір правильних понять, суджень, теорій, учень. Істинні знання відображають реальність у динаміці, відтак дають людині можливість не лише сьогодні розумно організувати свої практичні дії, а й передбачати майбутнє. Тому однією з провідних функцій істини є *прогностична*;

- формування людиною своєї діяльності відповідно до досягнутих істин. Відтак пізнане стає освоєним. Отже, маємо виокремити *но-*

рмотворчу функцію істини. Про людину, яка діє адекватно, говорять як про людину нормальну, наділену нормами, як таку, що діє відповідно до них. Істини гуманізму, принципи соціальної справедливості увійшли до морально-етичних норм суспільства. До нормативної бази людської життєдіяльності увійшли істини, що закріплюються в законах, у різного роду стандартах.

“Не вкладається ні в які стандарти”, – кажуть про щось нове, оригінальне, небачене, тобто про непізнану істину. Бо стандарт – це шаблон, трафарет, який не має в собі нічого оригінального, своєрідного. І тому погано мислити за готовими стандартами – не оригінально. Але ж до всього слід підходити і з протилежного боку: не залишатися на зрозумілому, осягнутому. Тому англійці і ввели стандарт – слово, що означає взірцеву річ, зразок, якому повинні відповідати інші речі цього класу за розмірами, формою, якістю тощо. і в якому акумульована істина, тобто адекватні знання щодо стандартизованого предмета чи явища.

Оскільки соціальні норми спрямовані на захист суспільства, вони є справедливими для основної частини членів соціуму. Жити по правді для кожного окремого індивіда означає жити відповідно до соціальних норм. Але кожна окрема людина різною мірою засвоїла соціальні норми. Немає двох людей з автентичним набором норм і правил, навіть якщо ці люди й виховувалися в одній сім'ї. І часто можна спостерігати, як люди звіряють одне з одним правила поведінки. Щоправда, зовсім щиро вони це роблять, коли обговорюють вчинки третьої, відсутньої, особи. Підставою судити про поведінку інших є свій власний набір соціальних норм людини.

Зрештою, слід дати і певну типологію, виділити бодай *основні класи істини*. У першу чергу це *віковічні* істини, які є основою життєздатності і життєдіяльності людської цивілізації. Саме вони, і ніщо інше на, думку І. Канта, мають бути покладені в основу законодавства. Головним чином це фундаментальні морально-етичні норми, прийняті для всього людства і прийняті ним. Не менш важливі *наукові* істини – знання, здобуті науковими методами; вони складають зміст кожної науки й основу подальшого пізнання. Нарешті, *соціальні* істини (так назвемо їх з великою натяжкою, бо й попередні дві групи в широкому розумінні є соціальними) – знання, що адекватно відображають сутність повсякденних подій і явищ незалежно від їх масштабу: соціальні вони чи особистісні.

Ось про ці істини, які торкаються щомиті кожної людини, стосуються кожного з нас, і йтиметься далі. Бо це основний масив інформації в суспільстві – такий різновид інформації, яка тому і становить

суспільний інтерес, бо визначає тією чи іншою мірою життєдіяльність кожного члена суспільства. І тонус життєдіяльності всієї спільноти, залежно від співвідношення істини, правди та брехні в інформаційному середовищі соціуму.

Наступним різновидом інформації є *правда*. Вона не тотожна істині, як це зазначено в деяких словниках. Вона є окремим самодостатнім соціальним явищем. Якщо в істині визначальним є адекватне відображення реалій у комплексі наших знань, то в правді домінує не когнітивний, а емоційний елемент: віра не так у правильність, як у правоту сказаного. Рівень “правильності”, тобто адекватності знання реаліям, залежить не від здатностей, можливостей інтелекту адекватно сприйняти реальність, а від переконання у власній правоті. Це на свідомому рівні. А на підсвідомому діє співвіднесення сказаного не з реаліями, а з кодексом морально-етичних норм індивіда. Відчуття правильності сказаного іде не від розуміння правильності, а від комплексу правил, за якими живе людина. У кожного він свій. У кого – справді цілий кодекс, могутня основа життєдіяльності людини, а в кого – простенький набір ледве видимих, спрощених уявлень щодо поведінки з огляду на ситуацію. Ось чому в кожній хаті своя правда. І тому віддавна істина віднесена до категорій (основних!) філософії, а правда – до категорій етики. Та це не применшує її соціальних ролей.

Передусім я виділив би *аналітичну* функцію правди. Вона допомагає людині в кожному конкретному випадку шукати і знаходити зв'язки між соціальними фактами, аналізувати і пояснювати явища дійсності.

Регулятивна функція полягає в здатності цього різновиду інформації орієнтувати людину, скеровувати її на загальноприйнятій в суспільстві норми. Правда як різновид знання, “приправленого” нормами суспільних відносин, дає розуміння й відчуття моральних начал, поділу на добре і зле. Правда наче вказує, як людина має діяти. А як же саме? А так, як добрі люди з правдивої оповідки. У такому випадку близькою до регулятивної функції є *виховна*: правда змінює уявлення людини про своє місце та роль у спільноті, стиль поведіння, дає їй норми поведінки.

Правда прищеплює людині відчуття краси взаємин, чистих стосунків, очищає душу людини, звільняє від мук безпідставного сумління, марних переживань, зайвих докорів. У цьому полягає *естетична* функція правди.

Безсумнівно, правді властива *комунікативна* функція: люди, що дотримуються однакових норм, з перших же слів тягнуться одне до одного, однодумці об'єднуються у взаємному пориві підтримки. Та

антиподом цієї функції є *конфліктогенна*. Недарма виник і часто звучить вислів “Обережно: правда!”. Вона нерідко спричиняє конфлікти через те, в першу чергу, що кожна людина – особистість унікальна, по своєму сприймає і розуміє почуте. Спостерігаючи за розмовами людей, мало не на кожному кроці натикаєшся на дію правила: “Ти йому про Ярему, а він тобі про Хому”. А коли зміст розмови стосується Яреми – учасника розмови, правда про нього викликає в нього неприйняття, а відтак і спалах негативних, часто й бурхливих емоцій.

Кожне загальносуспільне явище має свої *соціальні функції*, своє призначення, своєрідні ролі. Можна говорити про функції Істини, про її соціальне призначення. Вона покликана бути:

- не лише результатом, а й засобом пізнання невідомого, розвитку інтелекту і окремої особистості, і ноосфери земної цивілізації;
- основним механізмом прогресу людства;
- стимулом дерзновенних пошуків і неспокою думки ;
- джерелом небесної радості від досягнення пізної сутності.

І так далі. Функції істини, безсумнівно, можна вважати соціальними, бо вони потрібні всій людській цивілізації і ряд ролей істини, ряд її призначень та покликань впливають з потреб усього суспільства. Функції правди більш локальні, її ролі є необхідними для одних соціальних груп чи спільнот, а для деяких інших – малозначимими, байдужими, а то й зовсім зайвими.

Чи можна провести якісь схожі загальносуспільні паралелі щодо *брехні*? Не беруча. Бо не бачу таких.

Але ж брехня – явище загальнопланетарне, властиве усім суспільствам усіх часів. Чомусь же людство не відторгає її, не позбавляється. Отже, можна подумати відтак, що має в ній потребу.

Брехня – явище загальноцивілізаційне. У часі: від Адама й до сьогодні. І в просторі: проявляється у всіх народів на всіх континентах. Але навіщо вона потрібна суспільству? І справді – для чого? Заради чого? Якщо вік брехні – цього соціального феномена – такий самий, як і людської цивілізації, то, певно ж, суспільству вона потрібна. Усякий непотріб завжди швидко відмирає. Навіть корисні свого часу професії.

Та обставина, що людину змушують брехати переважно соціальні детермінанти: різні явища, події, вчинки інших людей – ще не дає підстав називати її функції соціальними. Як не крути, з якого боку не заходь – суспільство не потребує брехні. Потребу в ній мають окремі індивіди. Навіть у тому випадку, коли всі представники земної цивілізації без найменшого винятку потребуватимуть брехні і вона матиме загальноцивілізаційне поширення. Але функції її від того не стануть соціальними, все одно вони залишаться особистісними. Функції брехні

не виходять за межі особистості; за всієї неймовірної поширеності в часі і просторі, за всієї різноликості брехня потрібна окремим індивідам. І не далі, і не ширше.

Оце і є той один з небагатьох випадків, коли повний набір одиниць не тотожний їх сумі: брехня потрібна складовим частинам людства (індивідам, малим і великим соціальним групам, соціальним інститутам) і не потрібна всьому людству; ні загальнопланетарній цивілізації, ні окремим соціумам, ні великим соціальним спільнотам. А тому не маємо підстав говорити про соціальні функції брехні. Вона відіграє свої ролі в діяльності окремих інститутів суспільства (тобто лише деяких, а не кожного окремішнього зо всіх), окремих соціальних груп та індивідів. Отут і маємо говорити про *функції*.

Мені можуть заперечити: а функція маніпулювання свідомістю людей, управління людьми? Вона ж проявляється у всіх суспільствах у всі часи на всіх континентах. Відтоді, як виникли владно-підвладні відносини, і на віки вічні, як то кажуть. Це перше. А друге: нічого просто так не буває. Якщо є щось, то воно є для чогось. Тобто має свої функції, ролі, призначення. І, якщо хочеш зрозуміти оте “щось” (будьщо), почни із з’ясування його функцій. І в цьому силогізмі умовивід один: брехня має свої функції.

Так, має але не соціальні, як істина, яка є базою прогресу. Суспільству потрібна правда – основа морально-етичного унормування. Для виконання своїх функцій суспільству брехня не потрібна. Вона значима для окремих складників суспільства. І в кожному випадку має окремішні функції. Принаймні майже за двадцять років дослідження цього феномена ні в одному науковому джерелі не трапилося жодної згадки про таку суспільну потребу. Отакий-от парадокс: загальноцивілізаційне, усепланетарне явище (за мірою поширення в часі і просторі) є винятково індивідуальним за мірою потреб у ньому, тобто за функціями.

Дослідники [4 – 6] виділяють передусім *захисну* функцію брехні. Бо саме щоб захиститися, люди вдаються до брехні найчастіше, іще мало не з пелюшок. І окрема людина, і цілі держави повідомляють партнерові по соціальних контактах спотворену, дозовану, неповну, а то й зовсім недостовірну інформацію, передбачаючи або ж відчужаючи, загрозу з його боку своїм інтересам. Дитина, нашкодивши і відчуваючи, а то й розуміючи небезпеку покарання, вигадує найдивовижніші ситуації на виправдання свого вчинку. А то й зверне вину на когось іншого. Бо треба ж захиститися від таткового пaska. Доросла людина наведе десятки аргументів на підтвердження правильності своєї поведінки, яка аж і не пахне альтруїзмом. Бо треба ж за-

хистити свою кишеню від справедливого розорення. Політичні заяви партій, ноти МЗС і багато іншого призначені для захисту інтересів своєї групи чи своєї країни.

Захисна функція полягає в захисті не лише матеріальних, а й духовних цінностей від змін, котрі розглядаються суб'єктом брехні як небажані. Вона виявляється й тоді, коли людина не справляється з розмаїтістю й надлишковою енергією емоційних станів, спричинюваних зовнішнім світом, у тому числі й зі стражданнями. Придумуючи, фантазуючи, обмануючи саму себе, людина рятується від реальних і уявних страждань, не будучи спроможною керувати ними.

Руйнівну функцію брехні я поставив би на друге місце. Адже основна її інтенція – навмисна чи мимовільна – руйнація, деформація, спотворення істинного, прекрасного, духовного, морального. І якщо митці відходять від істини задля ідеалізації реального життя, то брехуни роблять те саме задля руйнації ідеального. Брехня руйнує світ унормованого, узаконеного. І об'єкт брехні, і суб'єкти та жертви втрачають у взаємодії із суспільством головне – довіру, без якої руйнуються усталені добрі стосунки між людьми.

Брехня не існує поза людьми, вона застосовується у спілкуванні. Тут не йдеться про різновиди спілкування, бо не існує жодного з них, вільного чи забезпеченого від брехні. Вона, як комунікативне явище, використовується для налагодження добрих стосунків з партнером; це не так засіб навмисного перекручення дійсності, як спосіб налагодження взаємодії з людиною. І тому психологи виділяють **комунікативну** функцію брехні. Вона виявляється в потребі суб'єкта вдало вступити в контакт з партнером, у ході якого за допомогою спотвореної інформації скоригувати поведінку партнера в потрібному напрямку. Доктор психології О. М. Таранов зазначає, що ця функція успішно реалізується за допомогою ефектів міжособового сприйняття. Ефект ореола спрацьовує багатоканально. В одному випадку ми сприймаємо інформацію як правдиву, бо вона йде від джерела, яке в нашій пам'яті має образ незаперечного авторитету. Вождь нам вішає локшину на вуха, але маємо вірити, адже ще з часів Стародавнього Риму відомо: не лише Цезар, а і його дружина – поза підозрами.

Брехня допомагає пристосуватися до зовнішнього світу. Людина, буває, не бачить інших способів адаптації, окрім як підлаштуватися під чужу позицію. Тоді як відстоюючи власну думку, можна виглядати білою вороною і бути відторгнутим найближчим середовищем. У цьому полягає **адаптивна** функція брехні.

Брехня, коли вона пов'язана з навмисним захворюванням, удаваним нездужанням, допомагає прихилити до себе інших людей, мані-

пулювати близькими, змушувати їх робити бажане, уникати чогось неприємного, спрямовуючи думки і дії людей в бажаному для комуніканта напрямі. Тобто *маніпулятивна* функція реалізовується вже у малому, найближчому оточенні. Що вже говорити про інститут політики чи сферу управління, призначені для маніпулювання свідомістю та настроями найширших мас людей.

Візьмімо першу ж фразу виступу політика: “Ми, комуністи, послідовно відстоюємо інтереси народу”. У ній брехні більше, ніж слів.

1. Уже два перші з них є навмисним спотворенням істини. І сам оратор, і його оточення сном-духом не відають, що таке комуністичний ідеал. Вони звичайнісінькі буржуа, ситі, вдоволені, забезпечили собі мало не довічне місце на владному олімпі, дітям і внукам – жирний бізнес, коханкам – дорогі вбрання та шикарні авто. Справжніх комуністів перестріляли в 30-ті роки, решта загинула на фронтах війни із фашизмом. Вижили шкурники й пристосованці, які нині й корчать слуг народу лише заради власного блага.

2. “Послідовно відстоюємо”. Причому в кожному випадку, без винятку. А якщо взяти *всі* випадки без винятку, а не кожний окремо, то й побачимо, як зі швидкістю вітряка крутиться політичний флюгер, розвертаючись на кожен із 360 градусів. Залежно від власних інтересів. Вони в усі часи тримали ніс за вітром і своє хапали.

3. “Інтереси народу”. Одразу купа брехні у двох лише словах. Інтереси – так, але виключно свої, шкурні. Однак, якщо завважити, що оратор – частка народу, тобто узагальнитися в отакій спосіб, то й свої інтереси захищаються за загальнонародні. Та ще й яка часточка – маленька, не в розумінні кількості, а в понятті якості: слуги народу. Народ, бачите, хазяїн, а вони йому служать: самовіддано, жертвовно, абсолютно безкорисливо й віддаючи усі сили.

Корисливість, бажання досягти вигоди, певного поліпшення чи іншої подібної мети – ці спонуки й мотиви і становлять зміст *споживацької* функції брехні.

Не забуваймо і *про інформаційну функцію* брехні. Піклуючись про свої інтереси, суб’єкт повідомлення прагне зайняти своєю фальшованою інформацією комунікативні канали, інформаційне поле реципієнта (окремої людини, соціальної групи чи всього суспільства в цілому). У міжособовому сприйнятті досить значущим є ефект *первинності інформації*. Чи не кожен журналіст намагається першим опублікувати певну новину, не переймаючись надто щодо абсолютно правдивої її огранки. Кожен політик намагається першим кинути в соціум нову ідею (про її наслідки хай турбуються інші). Та й у щоденному спілкуванні бачимо: людина увірує в почуте, побачене і відкидає,

не сприймає інформацію-антонім, бо вона надійшла пізніше. Отож маємо справу із захисними функціями людської психіки: отримавши певне знання, вона протриває новому знанню, що йде на заміщення вже здобутого.

Протестна функція найчастіше виявляється у підлітків. Вони не бажають, щоб хтось, хай і найрідніший, вторгався у їхній особистісний світ. І через це вдаються до брехні.

Добре простежується і функція **самозвеличення**. Зводзячи наклеп на інших, пліткуючи та поширюючи чутки, суб'єкт брехні принижує всіх: об'єктів – безпосередньо, тих, хто слухає, – опосередковано, бо, розраховуючи, що йому повірять, тим самим зводить свою аудиторію до рівня людей, що мало думають, нездатних до самостійного аналізу почутого. Об'єктивно він принижує і себе, бо ті, що слухають, хоч і не всі, знають одне з правил соціального психолога: “Слухай уважно людину, яка характеризує іншу: у цей момент вона характеризує себе”, – але більшість дорослих ним користуються. І можуть зробити логічний висновок: скільки недоброго в нього на язиці – стільки ж у голові та серці. А якщо з язика нічого іншого не сходить, тоді...

Керуючись наміром принизити іншого, наклепник відчуває свою вищість над жертвою брехні, демонструючи всіма вербальними і невербальними засобами свої чесноти: порядність – якщо говорить про непорядність іншого, доброту – бо підкреслює скупість й жадібність іншого і т. ін. Робиться це від нездатності на ділі реалізувати чи виявити демонстровані чесноти.

Бреше людина і для зміцнення **самоповаги**. У цей момент вона не так намагається справити враження на інших, як “улізти” в ідеальний образ, створений для самого себе. Після таких маленьких набрішок людина вивищується у власних очах, відчувається впевненіше, хоча об'єктивна реальність аж ніяк не змінилася.

І тут ми підійшли до **творчої** функції брехні. Вона приносить задоволення й насолоду від самого процесу придумування та передавання веселих вигадок. А схвальна реакція слухачів надихає на нові витребеньки.

Зрештою, маємо говорити і про **виховну** функцію брехні, коли в її об'єкта задіюються емоції радості. Похвала завжди підносить людину, применшення провини спонукає до каяття і допомагає позбавитися вад ефективніше, ніж їх викриття. Хоча похвала – це перебільшення реального в людині, а критика – вказівка на дійсне. Інакше кажучи, похвала – брехня, а критика – правда. Не випадково учні початкових класів сприймають виставлені вчителем бали як оцінку своїх старань,

старанності, а не якості виконаної роботи. Діти вважають, що, якщо вони “стараються”, значить добре вчаться. Схвалення вчителя спонукає їх ще більше “старатися”.

В емоційному житті дітей цього віку змінюється перш за все змістова сторона переживань. Молодшого школяра радує, що вчитель і батьки хвалять за успіхи в навчанні; і якщо вчитель намагається діяти так, щоб відчуття радості від навчальної праці виникало в учня якомога частіше, то це закріплює позитивне ставлення до учіння.

Висновок. Істина, правда і брехня як основні різновиди соціальної інформації і як специфічні соціальні явища та механізми наділені своєрідними функціями, мають специфічні ролі та призначення. Особливістю функцій істини є те, що вони загальносоціальні, тоді як ролі й покликання правди не виходять за межі соціальних груп і спільнот. Функції ж брехні, попри її загальноцивілізаційне поширення в часі і просторі, є суто особистісними.

Література

1. Новий тлумачний словник української мови : у трьох томах / уклад. : Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – Вид. друге, виправлене. – К. : Аканіт, 2004. – Т. 1. А – К. – 928 с.
2. Словарь української мови : [у 4 т.] / упоряд., з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Репр. вид. 1909 р. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 2. 3 – Н. – 574 с.
3. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль ; под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – Репр. воспроизведение изд. 1903 – 1909 гг. – М., 2000. – Т. 2.
4. *Тарасов А. Н.* Психология лжи / А. Н. Тарасов. – М. : Книжный мир, 2005. – 327 с.
5. *Щербатых Ю. В.* Искусство обмана / Ю. В. Щербатых. – М. : Эксмо, 2006. – 720 с. – (Серия “Психология общения”).
6. *Экман П.* Психология лжи / П. Экман. – СПб. : Питер, 2003. – 272 с. – (Серия “Мастера психологии”).

© Барিশполец О. Т.

О. Є. Голубєва

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ МЕДІАКОМПЕТЕНТНОСТІ: СПИТАЙ У GOOGLE

Проведено аналіз суперечностей інформатизації суспільства, зокрема проблем цифрової нерівності та медіатизації комунікації. Розглянуто співвідношення понять “компетенція” і “компетентність”, узагальнено різні підходи до визначення поняття медіакомпетентності особистості у вигляді структурної моделі вимірів медіакомпетентності, придатної для аналізу профілю медіакомпетентності спільноти.

Ключові слова: медіакомпетентність, медіатизоване спілкування, спільноти, масова медійна комунікація, соціальна компетентність.

Проведен анализ противоречий информатизации общества, в частности проблем цифрового неравенства и медиатизации коммуникации. Рассмотрено соотношение понятий “компетенция” и “компетентность”, обобщены различные подходы к определению понятия медиакомпетентности личности в виде структурной модели измерений медиакомпетентности, применимой для анализа профиля медиакомпетентности общности.

Ключевые слова: медиакомпетентность, медиатизированное общение, общности, массовая медийная коммуникация, социальная компетентность.

The author made an analysis of the controversies of the informatization of society, namely of the problems of digital inequality and mediatization of communication. Notions of “competence” and “expertise” are compared, various approaches to defining the notion of media-competence of the personality in the form of structural model of measuring the media-competence, which is used for analysis of the competence profile of society.

Key words: media competence, mediatized communication, communities, mass media communication, social competence.

Проблема. Будь-якій людині сучасного світу щоп'ять років стають доступними близько десятка технічних новинок. У першу чергу вони пов'язані сьогодні з галуззю зв'язку. Техніка настільки глибоко проникла в життя людей, вплелася в саму тканину повсякденності, що виділити її із загального світоглядного і культурологічного контексту вже, власне, стає неможливо. Такі за своєю суттю трансформації вимагають аналізу новітніх технологій крізь призму світоглядних змін, де саме людина є суб'єктом сучасних інформаційно-технологічних систем, а нові технології стають компонентом другорядним. У цьому рі-

чищі психологічний підхід до визначення новітніх феноменів інформаційного суспільства видається найбільш перспективним.

У пропонованому дослідженні представлено проблематизацію тенденцій розвитку України у світовому інформаційному потоці, теоретичний огляд феноменів, які описують медіакомпетентність у соціально-психологічному полі.

Мета статті: обґрунтування вимірів медіакомпетентності та її визначення як феномена поля соціальної психології в умовах масової медійної комунікації.

Сучасна епоха характеризується прискореним розгортанням технічного прогресу, об'єднанням людства у всесвітньому масштабі, виникненням нових форм спільності: соціальних мереж, віртуальних спільнот, глобальних сервісів, які виростають з інформаційних пошуковиків типу Google, тощо. Разом з тим сучасний медійний простір розвивається досить стихійно. Телебачення, комп'ютерні ігри, стільниковий зв'язок, всесвітня електронна мережа – усе це, поступово проникаючи в щоденне життя звичайної людини, докорінно перетворює не тільки її, а й саму людську індивідуальність. Чи не весь простір існування особистості стає проєктованим, а значить “створеним”, виникає особливий медіатизований когнітивно-комунікаційний стиль – атрибут нового інформаційного суспільства. Соціальний простір епохи модерну та інформаційне середовище співіснують, і суб'єкт змушений перебувати в цих світах одночасно. Особистість потрапляє в простір потоків, у ситуації з величезною кількістю можливостей вибору; внаслідок цього соціальні детермінанти послаблюються, суспільна система поступається неформальним об'єднанням, і технології загалом сприяють цьому перетворенню соціально-психологічного поля існування особистості.

Інтенсивне зростання масової медійної комунікації вимагає розгляду медіакомпетентності, але не тільки у вузьких межах педагогічної парадигми. Медіаосвіта має будуватися не суто за традиційною існуючою системою освіти, а бути співмірною новим викликам сучасного інформаційного суспільства. І ми маємо на увазі не тільки інтернет як усевітню комунікацію, що стала надзвичайно ускладненою комунікаційною структурою і вже давно вийшла за межі системи “людина – комп'ютер”, перетворившись на всесвітнє павутиння. У цьому системному утворенні вже сутнісно поєднані як світові медіакомунікатори, так і різноманітні медійні пристрої (телефон, комп'ютер, КПК, цифрове телебачення тощо), як окремі користувачі,

які змінюють свій пасивний статус на активний, так і різні форми людських спільнот.

Так, за даними Miniwatts Marketing Group – InternetWorldStats [1], зростання кількості інтернет-користувачів в Україні за період з 1995 по 2010 роки становило 3233,3%, а число користувачів інтернету наприкінці 2010 р. сягнуло 15 млн. Україна, як частина глобального соціуму, теж пронизана інформаційними потоками, подібними до нейронної системи, і разом з ним перетворюється на гіперсуб'єкта з гіперпсихікою [2].

Для гідного існування і продуктивної діяльності особистості в сучасному інформаційному суспільстві їй потрібно бути *медіакомпетентною*. На сьогоднішній день медіакомпетентність є частиною професійної субкультури фахівців усіх галузей і безпосередньо пов'язана з успіхом людини у надзвичайно мінливому світі. Проте, беручи до уваги соціально-психологічні перетворення, характерні для сучасного стану розвитку інформаційного суспільства, розуміння медіакомпетентності має лежати у соціально-психологічному полі. Саме цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Щоб обґрунтувати виміри медіакомпетентності, було проведено аналіз суперечностей інформатизації суспільства, зокрема проблем цифрової нерівності та медіатизації комунікації, розглянуто співвідношення понять компетенцій і компетентностей, узагальнено різні підходи до визначення поняття медіакомпетентності особистості. На цій основі запропоновано модель, яка відповідає результатам емпіричних досліджень і спостережень за розвитком феноменів віртуальних соціальних мереж, що впливають на розуміння актуальної медіакомпетентності в соціально-психологічному полі.

Однією з найбільш популярних тем сучасних психологічних, соціально-психологічних, педагогічних досліджень є проблематика *інформатизації суспільства*. Цей процес розглядають як стратегічну умову економічного зростання держави та розвитку інтелектуально-культурного потенціалу. Саме тому програми інформатизації – один з пріоритетних напрямів сучасної загальної освіти. Навчити сучасних школярів користуватися досягненнями медійної техніки та інформаційно-комунікативними технологіями – неодмінна умова для просування до інформаційного суспільства. Проте процес інформатизації є суперечливим і нелінійним. Крім оснащення шкіл медійними пристроями, ідеться про адаптацію школярів та переоцінку їхнього ставлення до цих технічних засобів. Медійні пристрої стають не стільки засобом переходу до якісно нового стану особистості і суспільства,

скільки підлаштовуються під індивідуальні потреби та формують інший феномен – віртуалізацію [3].

Можна погодитися з тим, що картина “інформаційної України” досить суперечлива. Дані про досягнення високого рівня комп’ютеризації загальноосвітніх закладів, статистика українських користувачів інтернету поєднуються з даними про низький рівень медіакультури населення, обмеженість доступу до медійних ресурсів та інформаційно-комунікативних технологій. Суперечності процесу інформатизації суспільства виявляються і в різних проявах цифрової нерівності та можливості її компенсації:

- індивідуальна цифрова нерівність – залежить від персонального регулярного доступу індивіда до тих чи інших медійних пристроїв;
- цифрова нерівність у групових стосунках – між членами родини, між суб’єктами навчально-виховного процесу;
- суспільна цифрова нерівність – між навчальними закладами, між окремими регіонами тощо.

Що ж до суспільної цифрової нерівності, то тут можна додати ще одну суперечність. Указом Президента України № 928/2000 від 31 липня 2000 р. “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet і забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні” передбачено впровадження інтернету в кожний заклад освіти до 2015 р. Беручи до уваги це, а також кількісну українську аудиторію інтернет-користувачів, можна зазначити, що попри інтенсивне зростання інтернет-аудиторії спостерігаються дуже низькі темпи зростання українського (а ще нижчі – україномовного) сегмента інтернету в глобальній мережі. І збільшення аудиторії користувачів не забезпечено відповідним медійним контентом українського змісту та походження.

Очевидно, що цифрова нерівність виглядає як нездоланна проблема, що своєю природною основою має майнову нерівність. Проте цей процес важливо осмислити передусім у контексті соціально-психологічного завдання пошуку показників та індикаторів медіакомпетентності для освітньої мети – формування медіакомпетентності молодого покоління українців. Під кутом зору можливостей компенсації цифрової нерівності найбільш потужним ресурсом є цифрова нерівність у групових стосунках, і це, на наш погляд, пов’язано із загальним феноменом медіатизації комунікацій.

Медіатизація комунікацій своїм корінням сягає глибини історії – уже поява друку та організація поштової мережі стали передвісниками цього процесу, що дає підстави говорити про протомедіатизацію,

започатковану винаходом телеграфної комунікації. Адже суттєві просторово-часові зміни в організації психічної реальності людини можна означити саме появою телегафу, а згодом і телефону. Новий рубіж медіатизації пов'язаний безпосередньо з медіатизацією спілкування, коли медійний посередник “вбудовується” в саме серце онтогенезу. Якщо на дані щодо вікового порогу користування медійними пристроями поглянути під кутом зору медіатизації, то виникає ціла низка запитань, головне з-поміж яких – “яким чином медіатизоване спілкування впливає на розвиток людини?”. Проблеми заміщення безпосереднього спілкування медіатизованим, зануреним у віртуальну реальність – це проблеми і несформованості психологічних захисних механізмів, і загальної психологічної неготовності людини до медіатизованого спілкування. Якщо проаналізувати проблематику медіакомпетентності з погляду знань-умінь-навичок, то виявиться, що вони вирішуються переважно доступом до тих чи інших медійних пристроїв. А найбільш технічно і технологічно компетентними при цьому виявляються люди, котрі мають проблеми із соціальною адаптацією. Саме тому, на наш погляд, актуальним є зміщення акцентів медіакомпетентності у соціально-психологічний фокус.

Важливо з огляду на окреслену дослідженнями проблематику визначити саме поняття медіакомпетентності. Переміщення медіакомпетентності в соціально-психологічне поле потребує вирішення низки суттєвих теоретичних питань та з'ясування співвідношення між поняттями “медіакультура”, “медіаграмотність”, “медіаобізнаність” тощо. Звернімося відтак до наявних визначень медіакомпетентності та близьких до неї понять, пропонуєаних дослідниками різних галузей науки, щоб визначити їхню сутність у соціально-психологічному аспекті. Повна дефініція поняття медіакомпетентності містить у собі як психологічні визначення “компетентності” і “компетенції”, так і теоретичні напрацювання в галузі медіапедагогіки, які розгортають медіакомпетентність у вимірі навчання.

О. В. Хуторський вважає, що поняття “компетенція” охоплює сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), які задаються щодо певного кола предметів та процесів і необхідні для якісної продуктивної діяльності щодо них. Компетентність – це володіння, а саме володіння людиною відповідною компетенцією, що охоплює її особистісне ставлення до неї і предмета діяльності [4]. Відповідно до наведеного визначення *компетенція* – це комплекс особистісних характеристик, необхідний

для функціонування в суспільстві, а *компетентність* – досвід у тій чи іншій галузі.

І. О. Зимня визначає компетентність як досвід соціально-професійної діяльності людини, який ґрунтується на знаннях, інтелектуально і особистісно зумовлений. Натомість компетенцію дослідниця розглядає як резерв “прихованого”, “потенційного”, який перебуває поза “вжитком” [5]. Отож компетентність вона інтерпретує як сукупність знань і практично засвоєних навичок, умінь, а компетенцію – як пасивний елемент абстрактної сутності.

О. В. Баранников у дослідженні, присвяченому проблемам компетентнісного підходу, розглядає компетентність як самостійно реалізовану здатність, засновану на набутих учнем знаннях, його навчальному та життєвому досвіді, цінностях і схильностях, яку він розвинув у результаті пізнавальної діяльності та освітньої практики [6].

Англійський психолог Дж. Равен визначає компетентність як специфічну здатність людини ефективно виконувати конкретні дії в предметній сфері, зараховуючи сюди вузькопредметне знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, розуміння відповідальності за свої дії. Дослідник виділяє “вищі компетентності”, які передбачають наявність у людини високого рівня ініціативи, здатності організувати людей для виконання поставлених цілей, готовності оцінювати й аналізувати соціальні наслідки своїх дій [7].

В. В. Сериков визначає компетентність як “спосіб існування знань, умінь, освіченості, що сприяє особистісній самореалізації, віднаходженню вихованцем свого місця у світі” [8]. При цьому він наголошує на системі дій, застосовуваних у ході самореалізації особистості.

Аналіз наукової літератури показав, що деякі дослідники не розмежовують поняття “компетентність” і “компетенція”, вважаючи їх синонімами. На наш погляд, до даних понять варто підходити як до самостійних смислових одиниць, що мають різні дефініції. Терміном “компетентність” позначають необхідний набір знань і умінь особи для її функціонування в певній сфері; а терміном “компетенція” – певну сферу реалізації цих знань та умінь.

Важливість особистісної медіакомпетентності визначається тим, що вона базується на інформації, яка створює матеріальну основу життя індивіда, формує соціокультурний аспект його діяльності, є одним із способів реалізації міжособових відносин. Медіакомпетентність передбачає вміння працювати з інформацією; а це пошук, збирання, оцінювання, критичний аналіз, переробка, а також здатність створювати, одержувати і передавати повідомлення за допомогою

мультимедійних засобів. Потреба розвитку вищезазначених умінь підтверджує необхідність пошуку сучасних форм, методів і засобів навчання, використання мультимедійних технологій в освіті.

Вивчення низки медіапедагогічних досліджень показало широке використання поряд з поняттям “медіакомпетентність” синонімів: “медіаграмотність”, “медіаосвіта”, “медіакультура”, що потребує співвіднесення цих термінів.

О. В. Федоров і А. О. Новикова у своїй спільній роботі трактують медіакомпетентність особистості як сукупність її мотивів, знань, умінь, здібностей, що сприяють використанню, критичному аналізу, оцінюванню та передаванню медіатекстів у різних видах, формах і жанрах, аналізу складних процесів функціонування медіа в соціумі [9]. Дослідники наголошують на активній позиції медіакомпетентної особистості, здатної завдяки критичному і творчому мисленню аналізувати, синтезувати і давати власну оцінку отриманій інформації. Вони не вважають студента об’єктом, який пасивно сприймає інформацію, що виявляє споживацьке ставлення до медіа і стереотипне мислення, а бачать у ньому медіакомпетентну особистість, з чим не можна не погодитися.

О. В. Шариков виділяє медіакомунікативну компетентність і визначає її як компетентність у сприйманні, створенні та передаванні повідомлень за допомогою технічних і семіотичних систем з урахуванням їхніх обмежень. Така компетентність заснована на критичному мисленні, а також на здатності до медіатизованого діалогу з іншими людьми [10].

Американська дослідниця К. Тайнер поряд з терміном “медіакомпетентність” використовує поняття “інформаційна грамотність”, яке визначає як здатність людини знаходити, оцінювати та ефективно використовувати інформацію в особистій та професійній діяльності [11]. Відповідно до цього визначення особистість учня слід розглядати як особистість активного користувача, який уміє працювати з медіа і застосовує свої медіазнання і медіавміння у всіх сферах своєї діяльності, особливо у професійній.

У. Шлудерман зауважує, що медіакомпетентність уміщує в собі низку здібностей і вмінь, які стосуються медіа і полягають у вимірюванні знань, сприйманні й активному використанні медіа [12]. Шлудерман підкреслює необхідність активної позиції медіакомпетентної особистості щодо ЗМК та наявність у неї медіазнань і медіавмінь.

У посібнику “Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід” [13] науковці лабораторії психології масової комунікації

та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України дають таке співвідношення понять: медіакультура, як найширше за обсягом поняття, охоплює медіаосвіченість, яка так само містить у собі медіаграмотність, а та, відповідно, – медіаобізнаність. Медіаосвіченість в інших джерелах використовується як синонім медіакомпетентності. Отже, медіаграмотність і медіакомпетентність визначено за складові медіакультури. Л. А. Найдьонова запропонувала представляти медіакомпетентність у континуумі, обмеженому полюсами медіабезпорадності та медіазалежності [там само].

Міжнародна група дослідників, що готувала в 2009 р. доповідь Єврокомісії з приводу рівня медіаграмотності в країнах Євросоюзу, розрізняє *два фундаментальні виміри медіаграмотності*: індивідуальні компетенції та середовищні чинники.

1. *Індивідуальна компетентність* – особистісна індивідуальна здатність проявляти певні навички (отримувати, використовувати, аналізувати, розуміти і створювати). Ці навички засновані на широкому наборі здатностей, які дають змогу: підвищувати рівень обізнаності, здійснювати критичний аналіз, творчо розв'язувати проблеми, створювати зміст (контент) і спілкуватись, зокрема брати участь у громадському житті.

2. *Середовищні чинники* – набір контекстуальних чинників, які впливають на індивідів і стосуються медіаосвіти, медіаполітики, культурного середовища, громадянських прав, ролі медіаіндустрії та розвитку громадянського суспільства тощо.

Узагальнивши розглянуті підходи, ми спробували виділити структурні елементи цілісної *моделі вимірів медіакомпетентності*, які визначено через низку системоутворювальних феноменів, а саме: мотивація (Л. А. Найдьонова, О. В. Баранников); контакт, контактність, експозиція (О. Т. Баришполець, О. В. Шариков); інформаційність (О. В. Хуторський, І. О. Зимня); перцепція (У. Шлудерман, Н. І. Череповська); інтерпретація чи оцінка (О. В. Федоров, К. Тайнер); практичність, операційність (Дж. Равен); адаптація (Г. В. Мироненко); креативність (О. Л. Вознесенська, В. В. Сериков).

Запропонований прийом визначення структури медіакомпетентності особистості через виміри, виділені в цьому явищі різними дослідниками, є лише першим кроком на шляху до введення феномена медіакомпетентності в поле соціально-психологічного розгляду. Структурна модель вимірів медіакомпетентності дає змогу порушити нагальні питання, які стосуються кількох напрямів:

- змістового: чи має бути певний перелік навичок та умінь, якими можна було б визначити “стартовий”, або базовий, рівень

медіакомпетентності? Як швидко цей перелік буде втрачати актуальність під впливом розвитку технологічного компонента?;

- педагогічного: чи має враховувати медіаосвіта формування технічних та технологічних компетенцій (і, відповідно, постійно змінювати технічні платформи для їх реалізації)? Чи можливе формування медіакомпетентності, де медіа виступає як мета?;

- соціально-психологічного: як змінюватиметься соціалізація людини з подальшим розвитком масової комунікації? Як взаємодіють медіакомпетентність особистості і медіакомпетентність групи, зокрема родини, сім'ї, педагогічної спільноти?

Первинні дані, отримані в ході дослідження комплексних медіакультурних феноменів, родинної медіакультури, віртуальних онлайн-спільнот, переконують у тому, що слід передусім визначити соціально-психологічне поле медіакомпетентності, яке зумовлює спрямованість та певну “прикладну”, вбудовану в природні стосунки, сферу медіакомпетентності.

Розглядаючи сутність комплексного медіакультурного феномена (на кшталт світу Гаррі Поттера або культового для підлітків вампірського серіалу “Сутінки”), ми з'ясували, що людині не обов'язково бути компетентною щодо всіх каналів поширення феномена, адже завдяки будь-якій початковій формі залучення до комплексного медіакультурного феномена медійна компетентність користувача значно підвищувалася. Задіяні механізми партиципації (участі), зараження і навіювання дають змогу розглядати медіакомпетентність щодо комплексних медіакультурних феноменів у соціально-психологічному полі [14].

Дослідження спільнот (як віртуальних, так і територіальних, офлайн) також демонструють суттєвий соціально-психологічний вплив на формування медіакомпетентності. Перші дані в дослідженні родинної медіакультури, отримані методи зустрічного опитування дітей і батьків, що відвідують Центр дитячої та юнацької творчості Солом'янського району м. Києва (опитано понад 200 родин), показали досить цікаві результати. Батьки і діти, які належать до певної територіальної спільноти за інтересами (у нашому випадку – творчі дитячі колективи певного району мешкання), демонструють досить високий рівень збігу, схожості медіаінтересів (до 70%), тобто вони дивляться однакові фільми, слухають однакову музику тощо. При цьому медіаінтереси однієї спільноти (одного творчого колективу) можуть суттєво відрізнятись від медіаінтересів іншої. Схожі висновки було отримано в ході вивчення медіапрактик окремих навчальних груп у молодших класах загальноосвітніх шкіл (у дослідженні 2010 р., яким

було охоплено понад 400 родин, що виховують дітей молодшого шкільного віку та підлітків). Крім того, у класі, де вчитель запропонував зробити фотозвіт про дослід, більшість дітей самостійно опанували елементарні навички володіння цифровою камерою. Можна припустити, що саме соціально-психологічне поле взаємодії суб'єктів через виклики до знань у контексті їх експлуатації в спільноті визначає специфічний профіль медіакомпетентності, яка формується у дитини тою чи іншою мірою за всіма основними вимірами.

Надзвичайно важливим для аналізу медіакомпетентності в соціально-психологічному полі є усвідомлення тих змін, які відбуваються в кіберпросторі, особливо в контексті взаємодії особистості із соціальними мережами. На хвилі розвитку віртуальних спільнот завдяки епосі web 3.0 виникають певні соціально-психологічні феномени, пов'язані з існуванням та функціонуванням цих спільнот. Залученість українських користувачів до культури соціальних спільнот протягом 2010 р. зросла на 40% (35% з яких – україномовний сегмент). Віртуальна спільнота (community) виникає за різними ознаками. Це і маркетингово розкручені “однокурсники” та “вконтакте”, які центральною групою ознакою обрали належність людини до певної навчальної групи. Це і більш широкі спільноти на кшталт “Facebook”. Проте на базі таких віртуальних соціальних мереж почали виникати групи людей, об'єднаних часом дуже вузькими інтересами. На відміну від реальних груп, час спілкування в яких обмежений фізичними рамками, віртуальні спільноти (до яких дуже часто належать і реальні друзі) не обмежені в часі: завдяки мобільним технологіям у будь-яку мить свого життя індивід може відчути себе частиною спільноти – просто завітавши на сторінку ком'юніті та побачивши “он-лайн” щонайменше десяток людей. На відміну від популярних ще 5 років тому чатів, які дозволяли бути анонімними або вигаданими персонажами, сучасні спільноти виключили можливість “бути кимось іншим” і стали досить персоналізованими – коли рано чи пізно людина виявить себе.

До соціально-психологічних механізмів існування спільнот належать також “селекція” та “профілізація” [15]. Для широких спільнот це вимога елементарних навичок – написання текстів повідомлень і завантаження фотографій. Більш вузькі спільноти вимагають складніших навичок – технічних на кшталт володіння складними медійними пристроями (цифровою камерою, диктофоном тощо), психологічних – пошуку та аналізу цікавої та актуальної інформації, культурних – вимоги мати певний культурний рівень, без чого неможливо зрозуміти контент спільноти. Закриті спільноти більш ретельно

селекціонують своїх учасників – вимагають статті, відеороботи тощо. Відомі й обмежувальні дії віртуальних спільнот щодо інших медіа – наприклад, за “правило” береться відмова від телебачення взагалі. Соціально-психологічним феноменом спільнот є виникнення “експертів” – певних медіакомпетентних лідерів спільноти, до яких формується довіра у всіх її учасників. І на зміну сервісній парадигмі “спитай у Google” або “спитай у Wiki” приходить парадигма “спитай в експерта спільноти”. З одного боку, актуалізація цього власне соціально-психологічного феномена структурування кіберпростору відкриває багато можливостей для маніпуляцій і зловживань, простистояння яким входить до змісту медіакомпетентності. З другого боку, постає принципове питання постійного вдосконалення змісту медіаосвіти, визначення критеріїв переходу від однієї до іншої технологічної платформи, сервісної парадигми та інших форм залежності від технологічного розвитку, що ми метафорично концентруємо через проблематизацію – чи варто досліджувати “спитай у Google?”

Зростання кількості віртуальних спільнот, у тому числі тих, до яких належить окремий індивід, має серйозні наслідки і для соціальної адаптації, і для соціалізації особистості: це стосується проблематики лідерства/аутсайдерства, профорієнтації, самовираження тощо. Цікавим соціальним феноменом є те, що у наш час майже будь-яка реальна спільнота має своє “віртуальне дзеркало”.

Якщо йдеться про *прикладні соціально-психологічні сфери медіакомпетентності*, то їх можна поділити на такі:

- навчально-розважальна – медіакомпетентність, яка сприяє вдосконаленню навчання (загальноосвітнього, професійного тощо) або забезпечує потреби в розвагах (ігри, кіно, музика та ін.) й операціоналізується через пошук інформації, її селекцію, аналіз. Зауважимо, що ми виокремили навчально-розважальну сферу саме за тією ознакою, в якій операціоналізується медіакомпетентність;

- розвивальна – медіакомпетентність як засіб самовдосконалення – культурного, духовного, особистісного; операціоналізується через усвідомлення власних потреб та зіставлення їх з окремими медійними компетенціями (“Що я можу зробити, щоб дістати доступ до лекцій Гарвардського університету?”) – селекція відбувається на рівні окремих медійних компетенцій;

- соціальна – спрощення політичних, суспільних, ділових, розрахункових комунікацій; операціоналізація через зіставлення медійних навичок та форм соціальної активності.

На жаль, медіаосвіта, спрямована на розвиток медіакомпетентності у загальній педагогічній та психологічній парадигмах, без урахування соціально-психологічного поля її існування може забезпечити мету формування лише перших двох сфер. Без глибокого розуміння соціально-психологічних механізмів медіакомпетентності така медіаосвіта може набути навіть обмежувального характеру. Тому ми пропонуємо до розглянутої вище моделі додати ще один специфічний вимір медіакомпетентності – якість медіатизованого спілкування.

Отже, центральним поняттям у визначенні медіакомпетентності в умовах сучасної медійної комунікації буде медіатизоване спілкування, а належність до певної групи (реальної або віртуальної) задаватиме соціально-психологічне поле прояву та розвитку медіакомпетентності. Цей вимір дає можливість інтегрувати напрацювання у сфері вивчення соціальної компетентності, а саме такі здобутки:

- соціально-психологічне прогнозування комунікативної ситуації, в якій відбувається спілкування;
- соціально-психологічне програмування процесу спілкування з огляду на своєрідність комунікативної ситуації;
- здійснення соціально-психологічного керування процесами спілкування в комунікативній ситуації [16].

Постає потреба в перегляді медіатизованої комунікації, виділенні підструктур особистісних та соціальних потреб, соціальних навичок та підпорядкуванні їм медіакомпетентності, що й означає перспективи дальшого теоретичного пошуку.

Висновки. Аналіз тенденцій розвитку сучасного медійного простору, суперечностей інформатизації суспільства, зокрема проблем цифрової нерівності та медіатизації комунікації, дає можливість визначити основні орієнтири в обґрунтуванні поняття актуальної медіакомпетентності в соціально-психологічному полі.

Структурна модель вимірів медіакомпетентності особистості, що узагальнює досягнення вітчизняних і зарубіжних дослідників, стала першим кроком до переведення проблеми медіакомпетентності в соціально-психологічне поле, яке зумовлює спрямованість та певну “прикладну”, вбудовану в природні стосунки, сферу медіакомпетентності і дає змогу визначити профіль медіакомпетентності певної групи чи спільноти. За центральний системотвірний чинник медіакомпетентності пропонується взяти вимір якості медіатизованого спілкування, у межах якого традиційні структурні складові медіакомпетентності особистості (мотиваційна, інформаційна, практична, адаптаційна, креативна тощо) наповнюватимуться новим змістом.

Перші результати емпіричного дослідження комплексних медіакультурних феноменів, родинної медіакультури, віртуальних онлайн-спільнот переконують у доцільності визначення соціально-психологічного поля медіакомпетентності та підтверджують пояснювальну силу запропонованої моделі. Разом з тим аналіз тенденцій розвитку сучасного кіберпростору порушує цілу низку проблемних питань щодо змісту медіаосвіти, спрямованої на формування медіакомпетентності в соціально-психологічному полі, зокрема відповідно до зміни сервісних парадигм у соціальних мережах та загального розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Поглиблення досліджень медіатизованого спілкування становить головну перспективу дальшого дослідження соціально-психологічних закономірностей формування медіакомпетентності, зокрема в ході впровадження медіаосвіти в Україні.

Література

1. Internet. WorldStat / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [shttp://www.internetworldstats.com/stats4.htm](http://www.internetworldstats.com/stats4.htm)
2. Антиномии массовой коммуникации: “правило Матфея” [Електронний ресурс]: материалы Первой всероссийской науч. интернет-конф. “Медиапсихология в России: проблемы и перспективы” (15-16 нояб. 2010 г.). – Режим доступу : <http://mediacnf.sgu.ru/info/reports.php>
3. *Иванов Д. В.* Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с.
4. *Хуторской А. В.* Практикум по дидактике и современным методикам обучения / А. В. Хуторской. – СПб. : Питер, 2004. – 541 с.
5. *Зимняя И. А.* Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.
6. *Баранников А. В.* Содержание общего образования: Компетентностный подход / А. В. Баранников. – М. : ГУ ВШЭ, 2002. – 51 с.
7. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
8. *Болотов В. А.* Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
9. *Федоров А. В.* Интерактивное развитие медиакомпетентности в Web Quest и деловой интернет игре / А. В. Федоров, А. А. Новикова. – Медиаобразование. – 2006. – № 4. – С. 49–60.
10. *Шариков А. В.* Цели медиаобразования: мнения экспертов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medialiteracy.boom.ru>
11. *Tyner K.* Literacy in a Digital World / K. Tyner. – Mahwah, New Jersey and London : Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1998. – 292 p.

12. *Schludermann W.* Media Maturity – The Pedagogic Return to Basics of Media Pedagogy / *W. Schludermann* // *Educating for the Media and the Digital Age.* – Vienna, 1999. – 345 p.
13. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід : навч. посіб. / за ред. Л. А. Найдюнової, О. Т. Баришпольця. – К. : Міленіум, 2009. – 440 с.
14. *Вознесенская Е. Л.* Концептуализация “комплексного медиакультурного феномена” [Электронный ресурс] / *Е. Л. Вознесенская, Е. Е. Голубева* // Первая всероссийская научная интернет-конференция “Медиапсихология в России: проблемы и перспективы” (15-16 нояб. 2010 г.). – Режим доступа : <http://mediaconf.sgu.ru/info/reports.php>
15. *Куликов Д. В.* Групповая динамика сетевых сообществ / *Д. В. Куликов* // Вестник молодых ученых ИвГУ. – 2005. – Вып. 5. – С. 72–74.
16. *Руденский Е. В.* Социальная психология: Курс лекций. – М. : ИНФА-М. ; Новосибирск : ИГАЭиУ, 1997. – 224 с.

© Голубева О. Є.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Найдьонова Л. А.</i> Основні принципи рефлексивної методології медіапсихології.....	3
<i>Татенко В. О.</i> Психологія інтимного життя: теоретико-методологічні засади дослідження	14
<i>Іванченко С. М.</i> Нові теоретичні підходи та активні методи в соціальній психології та суміжних науках.....	27
<i>Бублик П. І.</i> Проблема діалогічного виміру самопізнання: від філософської рефлексії до психотерапевтичного вирішення.....	44

ІСТОРИЧНА ТА ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Васютинський В. О.</i> Пошуки і вибори самовизначення російськомовною спільнотою в Україні.....	57
<i>Белавіна Т. І.</i> Інтеграційні копінг-стратегії представників етнолінгвістичних спільнот в Україні	67
<i>Яремчук О. В.</i> Соціально-психологічна модель національного міфу.....	76
<i>Хараджі М. П.</i> Міжетнічна толерантність у шкільному середовищі: українські реалії.....	88

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

<i>Казміренко В. П.</i> Дослідження когнітивного спілкування в прикладних завданнях психології.....	101
<i>Осадько О. Ю.</i> Критерії ефективності когнітивної регуляції міжособистісного спілкування	118
<i>Хлаповська Т. Г.</i> Тактики та прийоми самопрезентації в діловому спілкуванні	127

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностаї П. П.</i> Зв'язок процесів групової динаміки з груповою структурою і груповою ідентичністю.....	135
<i>Найдьонов М. І.</i> Масштаб соціальної ситуації, повнота групового суб'єкта	149
<i>Чорна Л. Г.</i> Рольова ідентичність старшокласника: досвід емпіричного дослідження	167

<i>Грибенко І. В.</i> Свідомі і несвідомі компоненти ідентичності	177
<i>Губеладзе І. Г.</i> Зміст і дієвість психологічних механізмів трансформації соціальної ідентичності сільської молоді в міській спільноті	184

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Як життєві завдання сприяють особистісному самоконструюванню: спроба післямови.....	199
<i>Черемних К. О.</i> Текстуальне життєконструювання: особистість між письмом і читанням	210
<i>Кряж І. В.</i> Ціннісні параметри якості життя: екологічна складова.....	217
<i>Голіна І. В.</i> Феномен надії у вимірі громадянської активності особистості.....	229
<i>Есип М. З.</i> Особливості міжособових стосунків людей, схильних використовувати різні релігійні копінг-стратегії	243

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Жадан І. В.</i> Соціальне навчання: механізми та ресурси політичної соціалізації.....	251
<i>Кияшко Л. О.</i> Психологічні умови і технології формування готовності до політичної участі в освітньому середовищі	258
<i>Келепко О. В.</i> Сімейне навчання як детермінанта політичної соціалізації молодших школярів	267
<i>Сидоренко Ж. В.</i> Особливості спрямованості молоді на психологічне здоров'я.....	276

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

<i>Фролов П. Д.</i> Інтеграційна система технологій творення образу інновацій	285
<i>Полунін О. В.</i> Темпоральні процеси як базис для технології впливу на електоральний вибір.....	295
<i>Баришполець О. Т.</i> Соціальні функції основних різновидів інформації: істини, правди та брехні	307
<i>Голубєва О. Є.</i> Соціально-психологічне поле медіакомпетентності: спитай у Google	319

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Найденова Л. А.</i> Основные принципы рефлексивной методологии медиапсихологии.....	3
<i>Татенко В. А.</i> Психология интимной жизни: теоретико-методологические основы исследования	14
<i>Иванченко С. Н.</i> Новые теоретические подходы и активные методы в социальной психологии и смежных науках	27
<i>Бублик П. И.</i> Проблема диалогического измерения самопознания: от философской рефлексии к психотерапевтическому решению	44

ИСТОРИЧЕСКАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Васютинский В. А.</i> Поиски и выборы самоопределения русскоязычным сообществом в Украине	57
<i>Белавина Т. И.</i> Интеграционные копинг-стратегии представителей этнолингвистических сообществ в Украине	67
<i>Яремчук О. В.</i> Социально-психологическая модель национального мифа.....	76
<i>Хараджи М. П.</i> Межэтническая толерантность в школьной среде: украинские реалии.....	88

ПСИХОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ

<i>Казмиренко В. П.</i> Исследование когнитивного общения в прикладных задачах психологии	101
<i>Осадько О. Ю.</i> Критерии эффективности когнитивной регуляции межличностного общения	118
<i>Хлаповская Т. Г.</i> Тактики и приемы самопрезентации в деловом общении	127

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горностаев П. П.</i> Связь процессов групповой динамики с групповой структурой и групповой идентичностью	135
<i>Найденков М. И.</i> Масштаб социальной ситуации, полнота группового субъекта.....	149
<i>Черная Л. Г.</i> Ролевая идентичность старшеклассника: опыт эмпирического исследования	167
<i>Грибенко И. В.</i> Сознательные и бессознательные компоненты идентичности	177

<i>Губеладзе И. Г.</i> Содержание и действенность психологических механизмов трансформации социальной идентичности сельской молодежи в городском сообществе	184
---	-----

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Как жизненные задачи способствуют личностному самоконструированию: попытка послесловия	199
<i>Черемных Е. О.</i> Текстуальное жизнеконструирование: личность между письмом и чтением	210
<i>Кряж И. В.</i> Ценностные параметры качества жизни: экологическая составляющая	217
<i>Голина И. В.</i> Феномен надежды в измерении гражданской активности личности	229
<i>Есин М. З.</i> Особенности межличностных отношений людей, склонных к использованию различных религиозных копинг-стратегий	243

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Жадан И. В.</i> Социальное научение: механизмы и ресурсы политической социализации	251
<i>Кияшко Л. А.</i> Психологические условия и технологии формирования готовности к политическому участию в образовательной среде	258
<i>Келенко А. В.</i> Семейное научение как детерминанта политической социализации младших школьников	267
<i>Сидоренко Ж. В.</i> Особенности направленности молодежи к психологическому здоровью	276

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

<i>Фролов П. Д.</i> Интеграционная система технологий создания образа инноваций	285
<i>Полунин А. В.</i> Темпоральные процессы как базис для технологии влияния на электоральный выбор	295
<i>Баршшполец А. Т.</i> Социальные функции основных разновидностей информации: истины, правды и лжи	307
<i>Голубева Е. Е.</i> Социально-психологическое поле медиакомпетентности: спроси у Google	319

CONTENTS

THEORETICAL METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Naydyonova L. A.</i> Main principles of reflexive methodology of mediapsychology	3
<i>Tatenko V. O.</i> Psychology of intimate life: theoretical and methodological basics of the research.....	14
<i>Ivanchenko S. M.</i> New theoretical approaches and active methods in social psychology and social science.....	27
<i>Bublyk P. I.</i> Problem of dialogical dimension of self-discovery: from reflecting in philosophy to solving in psychotherapy	44

HISTORICAL AND ETHNICAL PSYCHOLOGY

<i>Vasiutyynskyi V. O.</i> Searches and elections of the russian-speaking community's self-determination in Ukraine.....	57
<i>Byelavina T. I.</i> Integrative coping strategies of ethnic and linguistic communities representatives in Ukraine.....	67
<i>Yaremchuk O. V.</i> Social psychological model of national myth	76
<i>Kharadzy M. P.</i> Interethnic tolerance in the school environment: Ukrainian reality.....	88

PSYCHOLOGY OF COMMUNICATION

<i>Kazmirenko V. P.</i> The cognitive communication research in applied tasks of psychology	101
<i>Osadko O. Y.</i> Effectiveness criteria of cognitive regulation of interpersonal communication	118
<i>Khlapovs'ka T. H.</i> Tactics and techniques of self-presentation in business communication	127

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

<i>Gornostay P. P.</i> Interrelations of group dynamics processes, group structure and group identity.....	135
<i>Naydyonov M. I.</i> Social situation scale, group subject holicity.....	149
<i>Chorna L. H.</i> Role identity of senior pupils: experience of the empirical research	167
<i>Hrybenko I. V.</i> Conscious and unconscious components of identity	177

Gubeladze I. G. Subject matter and efficacy of psychological mechanisms of transformation of the social identity of rural youth in urban community	184
---	-----

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Tytarenko T. M. How life goals promote the personal self-construction: attempt of the afterword	199
Cheremnykh K.O. Textual life constructing: personality between the writing and the reading	210
Kryazh I.V. Axiological parameters of life quality: ecological component.....	217
Holina I. V. Phenomenon of hope in civil engagement of a person	229
Yesyp M. Z. Specifics of interrelations of people inclined to using religious coping strategies	243

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

Zhadan I.V. Social learning: mechanisms and resources of political socialization.....	251
Kyyashko L.O Psychological conditions and technologies of developing the readiness for political participation in educational environment	258
Kelepko O.V. Family learning as a determinant factor of socialization of junior pupils	267
Sydorenko Zh. V. The peculiarities of youth focus on psychological health	276

INFORMATION PROCESSES AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES

Frolov P. D. Integration system of technologies of innovations' image creation	285
Polunin O. V. Temporal processes as a basis for influence technologies for the electoral choice	295
Baryshpolets' O. T. The social functions of the main varieties of information: true, truthful and false	307
Holubyeva O. E. Social psychological field of media competence: ask Google.....	319

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 29 (32). – 340 с.

ISBN

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2010 рік. Висвітлюючи досягнення в галузі методології і теорії соціальної психології, автори охоплюють широке коло проблем – від інтимно-особистісної сфери людських стосунків до рефлексивних основ медіапсихології. Значну увагу приділено етнічній психології, зокрема мовним аспектам існування спільнот. Обговорюються питання особистісного самоконструювання та міжособових стосунків, психології групового суб'єкта. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень процесів спілкування. Розглянуто психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. До збірника включено також опис нових дослідницьких методик, аналіз сучасних соціально-психологічних технологій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2010 год. Освещая достижения в области методологии и теории социальной психологии, авторы охватывают широкий круг проблем – от интимно-личностной сферы человеческих отношений до рефлексивных основ медиапсихологии. Значительное внимание уделено этнической психологии, в частности языковым аспектам существования общностей. Обсуждаются вопросы личностного самоконструирования и межличностных отношений, психологии группового субъекта. Представлены результаты теоретических и эмпирических исследований процессов общения. Рассмотрены психологические проблемы образования и воспитания в социальном и политическом измерениях. В сборник включены также описания новых исследовательских методик, анализ современных социально-психологических технологий.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The next scheduled issue of collection of works introduces to the reader the results of R&D work of the Institute of Social and Political Psychology of NAPS Ukraine. While enlightening the achievements in the sphere of methodology and theory of social psychology, the authors embrace the wide scope of problems, from intimate-personal sphere of people's relationship to reflexive grounds of media psychology. Substantial attention is paid to ethnical psychology in general and linguistic aspects of communities' life in particular. Problems of personal self-designing and interpersonal relations as well as psychology of group subject are discussed. The results of theoretical and empirical research of communication processes are presented. Psychological aspects of education and nurture are regarded in their social and political dimensions. Collection of works also includes the description of new research methods and analysis of modern social psychological techniques.

For social and political psychologists, specialists in allied science, teachers, graduate and undergraduate students.

. ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 29(32)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *І. Г. Губеладзе, Ю. С. Кальницької,*

М. Ю. Сидоркіної

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 24.10.2011 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 19,6. Обл.-вид. арк. 20,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
